

SOMOGYI SZILVIA

**Az esztergomi szinodális könyvről:
új források, redakciók és szövegtöbbletek nyomában**

Előtanulmány egy disszertációfejezethez

Az esztergomi szinodális könyv a középkori magyar egyháztörténet egyik legfontosabb forrása. Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati tevékenységének emlékét őrző zsinati határozatok szövegkiadásával, forrásainak feltárásával hosszú évszázadok óta foglalkozik a kutatás. E zsinati határozatoknak Erdő Péter monográfiája¹ és a korábbi szövegkiadások, szövegközlések nyomán mindezülig három igazán jelentős változatát, átszerkesztését, bővítését tartották számon. A legkorábbi változatot Demeter esztergomi érsek hirdette ki 1382-ben.² Ennek szövegét az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73-as középkori kódexe alapján Batthyány Ignác tette közzé.³ A második, 1450-es változat, Szécsi Dénes esztergomi érsek nevéhez köthető. Ezt az ősnymotatványból ismert szövegváltozatot Batthyány Ignác és Dankó József is kiadta.⁴ A harmadik, 1493-as, Estei Hippolit érsek általi megújítás szövegét szintén egy ősnymotatvány őrzi.⁵

Noha filológusok nemzedékei tanulták meg az egyetemen, hogy kritikai szövegkiadások készítése során alkalmazzák az elvet, amely szerint „codices recentiores non sunt deteriores”, és amely alapján tudták, hogy néha a kései ősnymotatványok filológiailag jóval értékesebb szöveget tartalmaznak, mint néhány korábbi középkori kódex szöveghordozó,⁶ a magyar egyháztörténészeket mégis némi csalódással tölthette el a kutatás felismerése, hogy az esztergomi szinodális könyv középkori szövegváltozatainak igen kevés (középkori) kódex hordozója vált részleteiben is ismertté.⁷ Szerencsés kivétel egy középkorban írni

¹ ERDŐ Péter, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2001, 25–53.

² Erről ld.: *Uo.* 29, 41.

³ BATTHYÁNY, Ignác, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, I–III, Albae Carolinae–Claudiopoli, 1785–1827, III, 260–278 (a továbbiakban BATTHYÁNY, *Leges*).

⁴ Dankó József, *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis A. D. MCCCCL*, Strigonii, 1865, 1–32; BATTHYÁNY, *Leges* III, 466–491.

⁵ BATTHYÁNY, *Leges* III, 546–566.

⁶ HAVAS László, *A szövegkritika = Bevezetés az okortudományba I. A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*, ed., Havas, László, Tegyei, Imre Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 67–100.

⁷ A középkori részleges egyházjog magyarországi kódex szöveghordozóiról részletesen: ERDŐ 2001, i. m. 78–82; a középkori esztergomi zsinati szöveget tartalmazó ősnymotatványokról: BORSA Gedeon, *Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai = Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 67–74.

kezdt brassói kódex, amelyre Solymosi László hívta fel a figyelmet, egyrészt az 1515-ös veszprémi zsinati könyv szövegkiadásában, másrészt egy külön tanulmányban, amelyet az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstromáról írt.⁸ A kódexet Kanizsai János esztergomi érsek szinodális könyveként írta le, feltételezván, hogy a zsinati határozatok prológusa egy (valószínűleg) 1388 és 1394 között valamelyik évben megtartott esztergomi zsinatról származhat, a zsinati könyvben hagyományozott szöveganyag pedig Kanizsai János esztergomi érseki tevékenységének teljes idejét felölelheti,⁹ ám a szövegváltozat kiadására és részletes elemzésére még nem került sor. Ennek egyik oka minden bizonnyal az volt, hogy miként az esztergomi szinodális könyv másik három változatának (1382, 1450, 1493) szövege is igen közel áll egymáshoz, bővített és némiképp módosított változatok, úgy – első pillantásra – ez a szöveg az 1382-es szövegredakcióhoz áll közel, és mint ilyen, mind szövegkritikai, mind egyháztörténeti szempontból kevésbé értékes.

Az esztergomi szinodális könyv kevésbé vizsgált szövegváltozatának említett brassói kódex szöveghordozója a brassói dékánok középkori Kézikönyve. Ez egy 15. században, egészen pontosan 1452-ben, az akkori brassói dékán, György által vezetni kezdett használati könyvszerű, tartalmában vegyes kódex.¹⁰ Az esztergomi zsinati szöveg minden bizonnyal azért került bele a kódexbe, mert a brassói dékánok a 15. század közepén közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt állt, és ebből a tényből kifolyólag a mindenkor brassói dékánok az esztergomi egyházmegyei zsinaton voltak kötelesek megjelenni, az esztergomi egyházmegye zsinati határozatai voltak relevánsak a dékánok területén tevékenykedő papok számára. Mivel a Kézikönyv reménybeli, készülő disszertáció tárgya, elkerülhetetlenné vált a benne található esztergomi zsinati szöveg részletesebb vizsgálata. Az első látásra kevés újdonságot tartogató szöveg átírása és értelmezési kísérlete váratlan meglepetésekkel szolgált, ez a rövid írás a meglepetések felfedezésére vállalkozik, a részletes és pontos elemzésre teret maga a disszertáció adhat. A meglepetéseket a címben megjelölt három tárgykör (új források, szöveg-többségek, redakciók) szerint rendezem el.

⁸ SOLYMOSI László, *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*, Bp., Argumentum, Ballasi, 1997, 31, 42.

⁹ SOLYMOSI László, *Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál) = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. Tusz Péter, Bp., 1998, 88–95.

¹⁰ DF 286635 17r–30v, ma a brassói Honterus Levéltár őrzi, régi barcasági káptalani jelzete: I–E–144. A kódex tartalmáról és leírásáról részletesebben: SOMOGYI Szilvia, *A brassói dékánok Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete. Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez = Micae mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. Farkas Csaba, Ribi András, Veres Kristóf György, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2018, 149–165, kül. 149.

Új források

Erdő Péter először 1997-ben publikált írásában az 1382-es esztergomi zsinati könyv legfontosabb forrásaként a krakkói egyházmegyében Nanker püspök által 1320-ban kiadott zsinati statútumokat határozta meg. Felfedezése óriási jelentőségű volt, hiszen ezáltal ismertté vált, hogy a zsinati könyv 1382-es változatát kitevő szöveg 55–60 százaléka szinte teljes mértékben (90 százalékban) megegyezik feltételezett lengyel forrásának szövegével.¹¹ Az egyező szövegrészek a szentségekről, ezek kiszolgáltatásáról és őrzéséről, – vagy ahogyan ezt a latin szöveg pontosabban megfogalmazza: „Primo: in ecclesiasticorum sacramentorum administratione. Secundo: in eorum cauta custodia, et contractatione. Tertio: in divinorum officiorum celebratione. Quarto: in animarum, et ecclesiarum regimine, et dispositione.”¹² – szólnak. Bár a szerző maga is felhívta rá a figyelmet, hogy a szinte teljes mértékben megegyező szöveghelyek kollacionálása is azt sugallja, hogy a mondott esztergomi szövegrészeknek vagy volt más, kisebb mértékben felhasznált forrása is, vagy a krakkói szinodális könyvről nem teljes a szövegkritikai tudásunk.¹³ Mindezidáig más zsinati források nem jöttek szóba az esztergomi szövegtörzs adott szakaszainak forrásaiként.

A brassói kódexben lévő zsinati szöveg a fent említett tartalmi egységeiben, azaz a szentségekkel kezdődő négyosztatú szövegben, teljes egyezést mutat az esztergomi zsinati szöveg 1382-es változatával, és ezáltal forrásai is megegyeznek annak forrásaival. A szöveg prológosának olvasása közben vált világossá számomra, hogy míg mind a krakkói, mind az esztergomi határozatok bevezetője utal rá, hogy egy négy részből álló szövegegységgel fognak kezdődni a határozatok,¹⁴ addig az esztergomi változatban egy jóval bővebb, a négy tartalmi egységet indokló, retorikailag kimunkált és összefüggő prológos szerepel – a *Fratres carissimi* kezdetű –, addig ez a bevezető a krakkói szövegből szinte teljes egészében hiányzik, sőt a szöveg négyes osztatára utaló bevezető meglehetősen rövidítettnek, csonkítottnak tűnik. Ebből a felismerésből három dolog következhet. Az egyik, hogy a *Fratres carissimi* kezdetű bevezető magyar találmány, magyar író tollán született. A másik, hogy az esztergomi zsinat a határozatok ezen a pontján nem közvetlenül a krakkói zsinati határozatok (általunk ismert) szövegéről má-

¹¹ ERDŐ 2001, i. m. 43–44.

¹² BATHYANY, *Leges* III, 261, a krakkói és esztergomi statútumok fejezeteinek megegyezéséről: ERDŐ 2001, i. m. 48.

¹³ ERDŐ 2001, i. m. 45.

¹⁴ A fent idézett esztergomi szöveg latin megfelelője a krakkói szövegben: „Sane quia viris ecclesiasticis duo principaliter sunt necessaria, videlicet vita et conversatio irreprehensibilis, nec non sciencia scripturarum, illa precipue, que in quatuor consistit: primo, in sacramentorum administratione; secundo, in eorum cauta custodia et contractatione; tercio, in divinorum officiorum celebratione; quarto, in animarum ac ecclesiarum regimine ac dispositione [...]” *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis typis mandata additis statutis Vielunii et Calissii a. 1420 conditis*, ed. Udalricus Heyzmann, Cracoviae, 1875, 4.

solt, hanem valamely más forrásról. A harmadik, szintén logikusnak tűnő következtetés, hogy az esztergomi szövegnek és a krakkói szövegnek van egy közös „ősforrása”, azaz az esztergominak nem szükségszerűen a krakkói a legfontosabb forrása, hanem egy olyan szöveg, amely már a krakkói státútumoknak is a forrása volt. Hogy ez utóbbi bizonyítható legyen, két dolognak egyszerre kellene megvalósulnia. Találni kellene egy olyan zsinati könyvet, amelyben szerep a szöveggel teljes tartalmi és tematikai egységet alkotó, *Fratres carissimi* kezdetű prolóógus. A másik, hogy ennek szükségképpen korábbinak kellene lennie 1320-nál, hiszen máskülönben a krakkói határozatoknak nem lehetne a forrása, a krakkói prolóógus nem csonkulhatott volna belőle rövidevé. A gondolkodás zsákutcáit nehézkes itt mondattá gyúrni, még nehezkesebb szöveggé formálni azokat a megérzéseket, amelyek a latin szavak átírása és ízeletgetése során váltak érzékelhetővé, így itt csak az eredményt foglalom össze. A krakkói és esztergomi zsinati határozatok szövegének négyes osztatú része nem Krakkóban született, a *Fratres carissimi* prolóógus pedig nem Esztergomban íródott.

A lengyel és a magyar zsinati könyvben (szinte teljesen) egyező négyosztatú szövegrészt először a paviai egyházmegye 1338-as, püspöke, Giovanni (IV) Fulsoni által kiadott zsinati határozataiban találtam meg.¹⁵ A paviai zsinati határozatok tartalmazzák a *Fratres carissimi* kezdetű zsinati prolóógust, *sermo synodalist* is,¹⁶ valamint a négyosztatú szövegrész után még olyan fejezeteket (*De sepulturis*, *De decimis*, *De censuris ecclesiasticis*),¹⁷ amelyek az esztergomi szinodális könyv közvetlen forrásainak tekinthetők. Ha úgy tetszik, az esztergomi zsinati szöveg „hamarabb”, már a prolóógusnál kezdi követni a páviai egyházmegye státútumait, és azt a zsinati könyvet pár fejezettel tovább is „veszi át”, mint a krakkóit. A kutatásnak ezen a pontján azt a tanulságot lehetett volna levonni, hogy az esztergomi zsinati szöveg 1382-es redakcióinak készítői előtt az 1320-as krakkói zsinati státútumok mellett, a paviai 1338-as egyházmegyei zsinati határozatok is ott heverték, eddig titokzatosnak tűnő prolóógusának ez volt a forrása, ahol pedig a négyosztatú szöveg tekintetében a krakkói és esztergomi szövegek eltérnek egymástól, ott meg kell vizsgálni, hogy nem a paviai szöveg volt-e a kontamináció alapja. Ez az eredmény azonban továbbra sem szolgált volna magyarázattal arra, hogy miként rövidülhetett le a krakkói zsinati határozatok bevezetője, ha a filológiai megérzés helyes. A paviai hagyományból semmiképpen, hiszen az (1338) későbbi a krakkóinál (1320). A paviai zsinati határozatok szövegkiadása sajnos nem szolgált komoly támponttal forrásairól, így némiképp homályban tapogatóztam, bár továbbra is az volt a benyomásom a szövegek latinsága alapján, hogy igen komoly egyetemes kánonjogi ismeretek birtokában megszerkesztett részletek. A gondolkodás újabb zsákutcáit itt is kihagyom, csak a következő fordulópontot kísérem meg ismertetni. A paviai szöveget filológiailag

¹⁵ *Concilia Papiensia constitutiones synodales et decreta dioecisana antehac separatim edita nunc in unum corpus collecta*, ed. Johannes Bosisius, Papiae, 1852, 176–197.

¹⁶ *Uo.*, 177.

¹⁷ *Uo.*, 187–189.

jóval kevésbé romlottak, jóval tisztábbnak, érthetőbbnek, és valamivel bővebbnek láttam, mint a krakkói és az esztergomi zsinati szövegek vonatkozó részeit, így arra jutottam, hogy további források után mindenképpen olasz területeken érdemes kutatni. A paviai után a milánói egyháztartomány egy másik egyházmegyének, a novarainak 1298-ban, püspöke, Papiniano Della Rovere által kiadott zsinati határozataiban találtam meg a szentségekről és őrzésükről szóló fejezeteket a *Fratres carissimi* prológussal együtt.¹⁸ A novarai zsinati határozatok keletkezési idejük alapján már eleget tehetek volna azoknak a feltételeknek, amelyeknek a paviaiak nem, lehettek volna a krakkói zsinati határozatok forrásai, hiszen korábbiak a lengyelnél, a hosszabb bevezető szerepel bennük, ami csonkulhatott rövidevé. A novarai zsinati határozatok elolvasása azonban egy ennél is fontosabb tanulsággal szolgált. Mályusz Elemér a középkori magyar egyházi társadalomról írt monográfiájában utalt rá, hogy nemcsak azzal kapcsolatban tapogatózunk homályban, hogy milyen forrásai voltak a késő középkori esztergomi zsinati könyvnek, hanem azzal kapcsolatban is, hogy a fejezetek miért ilyen sorrendben követik egymást, miért ilyen tematikájú a fejezetek elosztása.¹⁹ Az esztergomi, krakkói, paviai zsinati statútumokban hiába egyezik meg a fejezetek szövege és sorrendje hosszú-hosszú kaputokon át, semmi támpontot nem kapunk arra nézvést, hogy miért így épül fel a zsinati könyv. A novarai statútumokkal azonban más a helyzet. Papiniano Della Rovere a bevezetőben tematizálja a határozatok felépítését: „Nos Papinianus, miseratione divina episcopus Novariensis, de fratrum nostrorum capituli Novariensis consilio infrascriptas instructiones, monitiones et constitutiones in hac sancta synodo Novariensi in presentiarum ducimus promulgandas: primo quidem instructiones et monitiones, secundo constitutiones ponentes, ut sic bimembri tituli presens opusculum concludatur.”²⁰ Azaz két részből épül fel az 1298-es egyházmegyei zsinati könyv, ezek tartalmilag, formailag és bizonyos szempontból nyelvileg is jól elkülönülnek egymástól. Az első tematikai rész „útmutatásokat és intéseket” (instructiones et monitiones), a második határozatokat (constitutiones) tartalmaz. A zsinati könyv az előbbi meghatározást arra a bizonyos tizenegynéhány fejezetből álló négyosztatú szövegre alkalmazza, amely immár a négy egyházmegye (Novara, Pavia, Krakkó, Esztergom) teljesen megegyezik, a határozatokat tartalmazó része más tartamú. Tehát a zsinati könyveknek jól láthatóan ez az első része stabil, állandó, számos egyházmegyében felbukkanó, a másik rész variábilisabb és egyedibb. A novarai zsinati határozatok megtalálása megkönnyítette a helyzetemet, mert szövegének rendelkezésre áll modern kritikai kiadása a többi egyházmegye zsinati szövegével szemben, ez a kiadás a forrásokat is feltárta, így világossá vált, hogy sem a szentségekről és őrzésükről szóló szövegvariáns, sem egy zsinati könyv kétosztatú felépítése nem Novarrában bukkant fel először, a nyomok még távolabbra vezetnek, francia te-

¹⁸ *Gli statuti sinodali novaresi di Papiniano Della Rovere (a. 1298)*, ed. Giuseppe Briacca, Milano, 1971, 169–279, a vonatkozó részek 169–214.

¹⁹ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 347.

²⁰ BRIACCA ed. 1971, i. m. 169.

rületekre, ahol a Mende egyházmegye számára készített zsinati könyvben bukkan fel először a szöveg.²¹ A Mende számára készült zsinati könyv első redakciója 1292–1293 körül készült el, írója pedig, akinek saját tolláról származtak a határozatok, a híres kánonjogász író Guillaume Durand (Wilhelmus Durandus), az adott időben Mende püspöke volt. Bár a munka használati zsinati könyv, jól látszik rajta a szerző kánonjogi képzettsége, az összes többi szövegváltozat ennek csak rövidített, használhatóbbra szabott variánsa.

Az eddig elmondottakat az alábbi módon foglalhatnám össze. A kánonjogász Wilhelmus Durandus, Mende püspökeként megalkotott egy olyan zsinati könyvet 1292–93-ban, amely mind szerkezetében, mind tartalmában utóbb számos egyházmegye zsinati határozatainak, zsinati könyveinek forrásává vált. Durandus a *liber synodalist* két részre osztotta, „útmutatásokra” (*instructiones*) és „határozatokra” (*constitutiones*), aztán pedig kihirdette őket az egyházmegyében, vagy ahogy ő fogalmazott: „Nos Guillelmus, sola Dei patientia episcopus Mimatensis, cupientes subjectos nostros in his que ad salutem animarum pertinere noscuntur feliciter gubernari, infrascriptas instructiones et constitutiones... ducimus promulgandas. Primo igitur instructiones, secundo vero constitutiones ponentur, sicque binario numero presentis libelli lectio peragetur.” A zsinati könyv első része, amelyet a kánonjogász az *instructiones* latin terminussal illetett, önálló életre kelt. Bár a Durandus által túpontosan megfogalmazott szöveg előbb kissé (Novara), utóbb erőteljesen (Pavia), majd még erőteljesebben (Krakkó, Esztergom) lerövidült, megcsonkult, a szöveg tartalmában és a fejezetek sorrendjében gyakorlatilag alig-alig állt be változás. A szentségekről és őrzésükről szóló részek eddig öt egyházmegye zsinati határozatainak szövegében azonosíthatók, ezek: 1292–1293 Mende, 1298 Novara, 1338 Pavia, 1320 Krakkó, 1382 Esztergom. A szöveg nyugatról kelet felé haladt. Ez önmagában nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az esztergomi zsinati határozatok első változatának megalkotása során a magyar főpapok szeme előtt egy olyan szövegváltozat hevert, amely a krakkóihoz volt közelebb, nem pedig az „itáliai szövegcsaládhoz” (Novara, Pavia), azaz a filológus kérdése a szövegrész közvetlen eredetéről továbbra is releváns lehet, ám kétségtelen tény, hogy ha a krakkói forrása is az esztergominak, semmiképpen nem az első megfogalmazása a szövegnek.

A szövegek közötti kapcsolat feltárásához ezek kollacionálása elengedhetetlen, mert enélkül nem lehet megtudni, hogy az adott esztergomi szövegrész bármely ponton tartalmaz-e szövegbetoldásokat, variánsokat, tájékoztat-e magyar jellegzetességekről, legyenek azok bármily’ apró megjegyzések.

Jelen helyen nincs mód a szövegek teljes összehasonlítására, és a közöttük lévő különbségek feltárására, ezért a szövegegyezések mértékét csak egy nagyon rövid példával szemléltetem.

²¹ *Instructions et constitutions de Guillaume Durand le Spéculateur publiées d’après le manuscrit de Cessenon*, ed. Jos Berthelé, M. Valmary, Montpellier, 1900, a vonatkozó részek 9–94.

Mende 1292–1293²²:

„Baptismus est primum ecclesiasticum sacramentum, qui est janua et fundamentum omnium sacramentorum, quo non recepto nullum aliud sacramentum valet recipi ad salutem; per illum enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta. At ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis superest edificium. Et ubi sana fides non est, iusticia esse non potest, quoniam iustus ex fide vivit. Pro baptizandis itaque infantibus vel pro crismate premium aut precium recipere nolite. Ne propter vestri negligentiam infans aliquis sine baptismo decedat cavete. Unaqueque basilica fontes lapideos, si potest, habeat, alioquin ad hoc vas habeatur ligneum speciale.”

Novara 1298²³:

„Baptismus est primum sacramentum, qui est ianua et fundamentum omnium sacramentorum, quo non recepto nullum aliud sacramentum valet recipi ad salutem. Per illum enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta. At ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis superest edificium, et ubi sana fides non est, iustitia esse non potest, quoniam iustus ex fide vivit, pro baptizandis itaque infantibus vel pro crismate premium aut precium requirere nolite. Ne propter vestri negligentiam infans aliquis sine baptismo decedat, cavete. Unaqueque basilica baptismalis fontes lapideos, si potest, habeat. Alioquin vas ad hoc habeatur ligneum speciale.”

Pavia 1338²⁴:

„Baptismus est primum sacramentum, janua et fundamentum omnium sacramentorum, quo non recepto, nullum aliud sacramentum proficit ad salutem, per illum enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta et ubi Christus non est ibi nullum boni operis superest aedificium et ubi sana fides non est iustitia esse non potest, quoniam iustus ex fide vivit. Pro baptizandis infantibus praemium aut pretium accipere nolite vel etiam pro chrismate et ne propter vestri negligentiam, infans aliquis sine baptismo decedat, omnino cavete: unaquaque basilica baptismalis fontes habeat lapideos, si potest habere, alioquin vas ligneum, ad hoc speciale.”

Krakkó 1320²⁵:

„Baptismus est primum sacramentum, quo non recepto, nullum aliud sacramentum proficit ad salutem. Per illud enim est ingressus ad Christum et ad alia sacramenta, et ubi Christus non est fundamentum, nullum boni operis superest edificium etc. Pro baptizandis itaque infantibus vel pro crismate premium nolite

²² BERTHELÉ ed. 1900, i. m. 13. A táblázatban M.

²³ BRIACCA ed. 1971, i. m. 175. A táblázatban N.

²⁴ BOSISIUS ed. 1852, i. m. 178–179. A táblázatban P.

²⁵ HEYZMANN ed. 1875, i. m. 4. A táblázatban K.

requirere, ne propter vestri desidiam aut negligenciam infans aliquis decedat sine baptismo.”

Esztergom 1382²⁶:

„Baptismus est primum sacramentum janua, et fundamentum omnium aliorum, quo non recepto, nulla alia prosunt ad salutem; per illud enim ingreditur ad Christum, ac ubi Christus non est, fundamentum nullius boni operis super est aedificandum. Primo, pro infantibus itaque baptizandis, vel pro confessionis sacramento praemium, aut pretium requirere nolite. Ne propter vestri negligenciam infans aliquis sine baptismo decedat, cavete. Una queque ecclesia baptismales fontes lapideos habeat, si potest habere, alioquin ad hoc aptum ligneum vas habeat speciale.”

A szövegegyezést mutató fejezetek címei az egyes zsinati határozatokban:

<i>M</i> ²⁷ (1292–1293)	<i>N</i> ²⁸ (1298)	<i>P</i> ²⁹ (1338)	<i>K</i> ³⁰ (1320)	<i>E1</i> ³¹ (1382)
Fratres carissimi + De conversatione clericorum De scientia sacerdotum	Fratres carissimi + De vita et conversatione clericorum De scientia quam debent habere clerici	(De scientia sacerdotum) Fratres carissimi +	–	Fratres carissimi +
De baptismo +	(De administratione sacramentorum) De baptismo +	De baptismo +	De sacramento baptismi +	Sequitur nunc de primo sacramento, videlicet baptismo +
De confirmatione +	De confirmatione +	De confirmatione +	De sacramento confirmacionis +	Sequitur secundum sacramentum seu confirmatio +
De penitentia + De restitutionibus	De penitentia +	De poenitentia +	De sacramento penitencie +	Sequitur tertium sacramentum seu poenitentia +
De sacramento eucaristie +	De eucharistia +	De sacramento eucharistiae +	De sacramento eucaristie +	Nunc instat quartum sacramentum scilicet eucharistia +

²⁶ BATHYANY, *Leges* III. 261. A táblázatban E1.

²⁷ BERTHELÉ ed. 1900, 9–94.

²⁸ BRIACCA ed. 1971, i. m. 169–213.

²⁹ BOSISIUS ed. 1852, i. m. 177–188.

³⁰ HEYZMANN ed. 1875, i. m. 4–11.

³¹ BATHYANY, *Leges* III, 260–274.

<i>M</i> ²⁷ (1292–1293)	<i>N</i> ²⁸ (1298)	<i>P</i> ²⁹ (1338)	<i>K</i> ³⁰ (1320)	<i>EP</i> ³¹ (1382)
De extrema unctione +	De extrema unctione +	De extrema unctione +	De extrema unccione +	Nunc sequitur quintum sacramentum seu extrema unctio +
De ordine +	De ordine +	De ordine +	De sacramento ordinis +	Nunc instat sextum sacramentum videlicet ordinis +
De matrimonio +	De matrimonio +	De matrimonio +	De sacramento matrimonii +	Nunc restat dicere de septimo sacramento, seu matrimonio +
De custodia et contractatione sacrarum rerum +	De custodia et contractatione sacramentorum +	De sacramentorum custodia +	De custodia vestium +	Sequuntur diversae informationes, et ponitur hic +
De divinarum officiorum celebratione +	De divinarum officiorum celebratione +	De divinarum officiorum celebratione +	De divinarum officiorum celebracione +	Tertia species scientiae ponitur haec +
De officio misse	De officio misse	–	–	–
De animarum atque ecclesiarum regimine et dispositione +	De animarum atque ecclesiarum dispositione +	De animarum atque ecclesiarum regimine +	De animarum et ecclesiarum regimine +	Nunc sequitur de simonia vitanda capitulum +
De sepulturis +	De sepulturis +	De sepulturis +	–	De sepulturis, et qui in ecclesia, vel coemiterio sunt sepeliendi, et qui non, et quibus debeant denegari sacramenta +
De decimis +	De decimis et primitiis +	De decimis +	–	Capitulum de decimis, et qualiter non solventes debeant puniri, et qui interdictum non servaverunt +
De ecclesiastica censura + (De iudeis)	De censura ecclesiastica +	De censuris ecclesiasticis +	–	De sententia excommunicationis majoris, et minoris, et aliis censuris et effectu utriusque et interdicti +
var.	var.	var.	var.	var.

Míg a (jelen pillanatban) a hagyomány kiindulópontjának tekinthető mende-i egyházmegyei zsinati határozatok, valamint a novarai egyházmegyei zsinati határozatok két egymástól jól elkülönülő tartalmi részre oszlanak (*institutiones et constitutiones*), addig ez a két részre osztottság a hagyomány későbbi elemeinél, a paviai, a krakkói és az esztergomi zsinati határozatok esetén a szövegezés szintjén (szövegtagolás, fejezetcímek) már nem jelenik meg, azaz a mintákból átvett részek után semmi nem jelöli, hogy a zsinati határozatoknak, vagy a zsinati könyvnek egy másik része kezdődik el. Az egyházmegyei határozatok (és/vagy szinodális könyvek) a szövegük ezen pontján variálódni kezdenek. A tematikailag (és nagyrészt szövegezésében is maximum csak rövidült) egyező *institutiones* részeket egyedibb, minden bizonnyal a regionális hagyományokra érzékenyebb és a keletkezés ideje által is jóval inkább befolyásolt részek, *constitutiones*, követik.

Redakciók

Ebből pedig az következik, hogy esztergomi egyháztartományi lokális, partikuláris hagyománynak is a más zsinati könyvekből átvett első része lehet a kevésbé variabilis eleme, a második rész pedig a változóbb, több redakcióban rögzült elem, amelyet a határozatok kiadásának időpontja is befolyásolt. Így képzelhető el az, hogy az esztergomi egyházmegye zsinati határozatainak három eddig elkülönített, különböző redakciója (az egyszerűség kedvéért 1382=E1, 1450=E2, 1493=E3) is ezek után a szövegrészek után kezd el variálódni. A zsinati könyvnek ez az első nagy négyosztatú tematikai egysége gyakorlatilag változatlan tartalmú marad, és ez a rész nemcsak az esztergomi egyházmegye összes, hanem a veszprémi egyházmegye 1515-ös³² és a kalocsai egyháztartományhoz tartozó váradi egyházmegye 1524-es zsinati határozatainak elején is szinte változatlan formában maradt ránk.³³

A filológus szemével a magyar hagyomány zsinati határozatainak első részei a források azonosítása miatt rendkívül érdekesek lettek, hiszen szinte egyedülálló módon olyan latin szövegekről van szó, amelyeket számos más anyanyelvű középkori terület latin megszövegezésében, és a magyar anyanyelvű terület latin megszövegezésében is ismerünk, így a latin nyelvhasználati különbségekről sokat elmondhat a szövegek kollacionálása. Amit azonban a filológusok megnyertek a vámon, a történészek elveszítették a réven. A határozatok első részei olyan szövegek, amelyeket a 13. század végi klasszikus kánonjog kiváló művelője, Durandus alkotott meg, és valamilyen közvetítéssel, valamikor Esztergomba kerültek, sokkal inkább a klasszikus középkori kánonjog szövegei, mint az esztergomi egyházmegye saját hagyományának és szokásainak emlékei. Ez a tény felértékeli a zsinati határozatok variabilisabb második részének értékét, hiszen ezek esetén

³² SOLYMOSI 1997, i. m. 45–80.

³³ *A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai*, ed. Jaczkó Sándor, Bp., Balassi, 195–212.

még nem ismerjük a forrásokat, így továbbra is feltételezhetjük, hogy számos határozat szövege valóban a középkori esztergomi egyházmegyében született, szövegeződött meg, és valóban úgy kell elképzelni, hogy ezek a részek egy-egy esztergomi érsek tényleges zsinati tevékenységét (vagy annak egy időpillanatát) közvetítik számunkra.

A kutatás eddigi ismeretei szerint az esztergomi egyházmegye zsinati könyvét eredeti formájában 1382-ben hirdette ki Demeter esztergomi érsek (a továbbiakban E1), az első átdolgozott változat pedig Szécsi Dénes esztergomi érseksége idejéből, 1450-ből való (a továbbiakban E2).³⁴ A brassói kódexben található redakciója az esztergomi egyházmegye zsinati határozatainak Kanizsai János esztergomi érsek szinodális könyve³⁵ (a továbbiakban a jobb elkülöníthetőség kedvéért Br), és a szöveg az 1382-es szövegváltozathoz, azaz az E1-hez áll közel, annak módosított, ünneplistával ellátott változata.³⁶

A következő táblázatban a három redakció (E1, E2, Br) azon rubrikáinak címei szerepelnek, amely pontnál elkezdenek variálódni a szövegek, ahol már nem a fent ismertetett Durandustól eredő szövegek a határozatok forrásai:

<i>E1 (1382)</i>	<i>E2 (1450)</i>	<i>Br (1394/ XVmed)</i>
De vestimentis clericorum deferendis, et quibus pannis et quo habitu clerici, et religiosi uti debeant, et qua poena puniantur	De habitu clericorum (= E1)	De vita et honestate clericorum (=E1=E2)
De clericis concubinariis, qua poena sunt puniendi, et quales debent habere mulieres in domibus eorum	De clericis concubinariis (=E1) Additio de concubinariis	De continencia clericali sequitur (=E1=E2)
Quod clerici in domibus eorum tabernent, nec mercimoniis laicalibus se imisceant	Quod clerici in domibus eorum vinum non tabernent (=E1)	Ne persone ecclesiastice secularia negocia exercent (=E1=E2)
Qualiter, et qua hora missa, et alia divina officia debeant celebrari, et quibus indumentis uti debeant	De hora missarum (=E1)	Nota alia clericis necessaria (=E1 Qualiter...=E2)
De promovendis ad sacros ordines, et qua poena puniantur praesentati, et praesentantes contra formam hujus constitutionis facientes	Quales sunt promovendi ad ordines (=E1)	(=E1 De promovendis = E2)
De usurpantibus bona ecclesiae jura, et jurisdictionis bona, de poenis eorumdem et tributarium	De usurpantibus iura (=E1)	Nota alia statuta (=E1 De usurpantibus =E2)

³⁴ ERDŐ 2001, i. m. 41.

³⁵ SOLYMOŠI 1997, i. m. 31.

³⁶ SOLYMOŠI 1998, i. m. 91.

<i>E1 (1382)</i>	<i>E2 (1450)</i>	<i>Br (1394/ XVmed)</i>
De poena non confirmatorum in beneficiis capitulum	De pena non confirmatorum (=E1)	(=E1 De poena = E2)
De poenis non residentium in beneficiis capitulum	De penis non residentium in beneficiis Contra absentes (=E1)	(=E1 De poenis non...=E2)
Qualiter testamenta fieri debent in praesentia sacerdotis parochialis	Qualiter testamenta fiant (=E1)	(=E1 Qualiter testamenta = E2)
Quod relicta ad pias causas et male ablata intra sex menses executioni demandentur, executiones non facientes sunt excommunicati	De testamentis (=E1)	(=E1 Quod relicta=E2)
Sequitur a quibus et quomodo debent vitari interdicti et excommunicati	De excommunicatis visitandis (=E1)	(=E1 Sequitur a quibus=E2)
	Sequuntur constitutiones aliae	Secuntur ammonitiones (=E2 Sequuntur részben)
		Secuntur alie ammonitiones (Jelentős máshonnan eddig ismeretlen szövegtöbblet!)
		Sequuntur nove constitutiones de sede Strigoniensi (=E2 Sequuntur constitutiones aliae eleje)
	De religiosis	De religiosis et questionariis sequitur (=E2)
	De officio archidiaconorum	Sequitur de officio archidiaconorum (=E2)
	De commessionibus	De commessionibus (=E2)
	De usurariis	De usurariis (=E2)
	De usurpatoribus	De usurpatoribus ecclesiarum (=E2)
	Contra abbates sancti Benedicti	Item alie constitutiones (A szövegtöbbletben hozott szöveg egy részének megisméltése.)

<i>E1 (1382)</i>	<i>E2 (1450)</i>	<i>Br (1394/ XVmed)</i>
	De festivitibus colendis	Item alie constitutiones (A szövegtöbbletben hozott szöveg egy részének megisméltése)
		(Sine titulo) (Ünneplista)
		Casus episcopales Et isti infrascripti remittantur ad dominum archiepiscopum vel eius in spiritualibus vicarium pro solempni poenitentia Nota casus papales (Rezervált esetek listája, eddig ismeretlen szövegtöbblet!)

Mint az a táblázatból látszik, az esztergomi szinodális könyv Br változata mind az E1, mind az E2 redakció zsinat határozatait hozza, azaz valójában az E2 változathoz áll közelebb. A brassói kódexben található szöveg *liber synodalis*, zsinati könyv talán abban az értelemben is, amelyet a magyar szakirodalomban Erdő Pétertől ismerünk: „*liber synodalis*..., mint azoknak a zsinati szövegeknek az összessége, amelyeket egyazon kéziratós kódexbe írtak egymás után”. [...] Olyan zsinati határozatok tartalmazó kötet, melybe a plébánosok utólag beírták a későbbi zsinati határozatok által eszközölt változtatásokat.”³⁷

Ezt a szöveg szerkezetének több jellegzetességével lehet bizonyítani. Egy ponton az alábbi határozat következik:

„Secuntur alie ammoniciones.

Item consequuntur breves informaciones seu ammoniciones. In presenti constitutione statuimus, ut nullus presbiter, nullus ecclesieque rector ab aliquo baptizando nec pro penitentia, neque pro ewcaristia, neque pro crimine, neque pro extrema unccione, neque pro aliquo sacramento denarium exigant, sed sponte oblatos recipiant.

Item cum propter dilacionem temporis plerumque infantes sine baptismo moriuntur, statuimus, ut archidiaconi, vicearchidiaconi, rectores ecclesiarum et eorum capellani singulis dominicis diebus et festiuis moneant parochianos suos,

³⁷ ERDŐ 2001, i. m. 25.

ut infantes quanto citius possunt ad baptizandum deferant et saltem ultra octo dies eos baptizare non differant.

Item statuimus, ut similiter suos parochianos moneant et inducant, ne infantes in lecto secum teneant propter periculum opressionis, sicut multociens contingit. Sed si necessitas urgeat eos secum in lecto cum omni diligencia et Dei timore habeant et bene custodiant.³⁸

Több oldallal később pedig ismét más címfelirattal, az alábbi:

„Item alie constitutiones

Praeterea cum propter dilacionem temporis plerumque infantes sine baptisate moriuntur, presenti constitutione statuimus, ut archidiaconi, vicearchidiaconi, plebani et alii ecclesiarum rectores singulis diebus dominicis et festivis moneant parochianos suos, ut infantes quanto citius possunt ad baptizandum deferant et saltem ultra octo dies baptizando non differant. Si quis autem contrarie presumpserint eis firmissimum teneatis interdictum, tam diu quam diu ipsum baptizare facere curaverint. In iurisdictione nostra pravus inolevit abusus, quod parentes, quos gignunt propria persona ex desidia ipsorum opprimunt. Et cum scriptum sit 'nemo carnem suam odio habuerit', presenti constitutione statuimus, quod singulis diebus dominicis archidiaconi, vicearchidiaconi, presbiteri et alii ecclesiarum rectores publice parochianos moneant et inducant, ut infantes in lecto secum non teneant, et si omnino necessitas ingruerit secum in lecto eius habere cum omni diligencia et Dei timore secum habeant et bene custodiant.³⁹

Mint látható, a két határozat ugyanaz, csak úgy kerülhetett kétszer egymás után a szövegbe, ha a brassói kódexben található *liber synodalis* úgy jött létre, hogy több, különböző időpontban kihirdetett, kiadott zsinati határozatot, zsinati könyvet egymás után másoltak bele. Mivel a különböző időpontokban kihirdetett zsinati könyvek bizonyára szinte soha nem változtatták meg teljesen a korábbi zsinati könyvek szövegét, hanem csak apró módosításokat eszközöltek, vagy határozatok hozzátoldásokkal éltek, ezért ugyanazoknak a határozatoknak a szövegét többször egymás után nem volt értelme bemásolni, mert azok egymással megegyeztek. A brassói kódexben található *liber synodalis*nak erre a szerkesztési módjára egy helyen utal is a szövege:

„Cetera, que vacans (?) incipiendo sic:

»Ne autem propter irreverenciam ira Dei veniat, statuimus, quod quilibet sacerdos etc.«

³⁸ DF 286635 (105. fénykép). Ezt a határozatot eddig csak az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokból ismertük: SOLYMOSI 1997, i. m. 90.

³⁹ DF 286635 (123. fénykép).

Que in quinto filio (sic, recte forsan folio) precedencium institutionum iuxta crucem per ordinem usque ad finem.”⁴⁰

A szöveg ezen a ponton visszautal egy öt fólióval korábbi határozatra, ahol a *Ne autem propter irreverenciam ira Dei veniat* kezdetű határozat végig be van jegyezve, a határozat szövege mellett pedig valóban egy apró vörös kereszt, a kereszt jele jelzi („iuxta crucem”)⁴¹, hogy hol kezdődnek azok a határozatok, amelyeket a másoló másodjára már kihagyott és nem írta le teljes szöveggel, mert egyszer már bejegyezte őket.

A fejezetben elmondottakat a következő módon foglalhatjuk össze. Míg az esztergomi szinodális könyv E1 és E2 változatának szövegéhez hozzárendelhetünk egy-egy kiadási időpontot és egy-egy esztergomi érseket (1382 Demeter, 1450 Szécsi Dénes), addig ez zsinati könyv Br változatára nem feltétlenül igaz. Az itteni *liber synodalis* egy olyan bevezetővel kezdődik, amely a határozatok kiadását Kanizsai János esztergomi érsekhez köti, ám már a korábbi kutatás is felfigyelt rá, hogy a szöveg talán egy érsek (Kanizsai János) működése teljes idején kiadott zsinati határozatokat tartalmazza, azaz egy érsek zsinati tevékenységének több fázisát.⁴² A határozatok előzetes megvizsgálása után az sem látszik teljesen lehetetlennek, hogy a Br szövegváltozat egy olyan zsinati könyv, amely nem csupán egy (Kanizsai János), hanem több (Kanizsai János, Szécsi Dénes) esztergomi érsek zsinati tevékenységének emlékeit együttesen őrzi.

Szövegtöbbletek

Ahogy a filológusok mondanák, a brassói kódex (és ezáltal a Br szövegváltozat) az esztergomi zsinati határozatok első része, a szentségekről szóló rész tekintetében egy *codex descriptus*. A szöveget az esztergomi zsinati hagyomány más forrásaiból is ismerjük, helyenként sokkal érthetőbb és kevésbé romlott változatban. Ami azonban a kódexben található szöveg redakcióját illeti, az annyira egyedí, hogy utóbb segíthet a szöveg egyes rétegeit egymástól elkülöníteni, bizonyos határozatokat az esztergomi érsekek zsinati tevékenységének bizonyos fázisaihoz kötni. Ami azonban még ennél is értékesebb teszi a Br szövegváltozatot, azok a szövegbetoldások, amelyeket eddig egyetlen más egyéb forrásból sem ismertünk, nem tudtuk, hogy ezek a határozatok is az esztergomi zsinati hagyomány részét képezték. Ezek a szövegbetoldások a fenti táblázatban jelölt helyeken találhatóak. Együttesen mintegy 15 000 leütésnyi máshonnan ismeretlen szöveget tesznek ki. Reményeim szerint a teljes zsinati könyv átírását disszertációm melléklete fogja tartalmazni, így ezen a helyen az értelmezés és a források feltárása nélkül csak

⁴⁰ DF 286635 (125. fénycép).

⁴¹ DF 286635 (105. kép), a kereszt jele az alsó sorok mellett a bal margón látható.

⁴² SOLYMOSSI 1998, i. m. 93.

három pár soros különböző helyről vett példával szemléltetem és bizonyítom a fenti állítást:

„Item cum nihil in sacramentis est maius et sanccius corpore Christi et propter negligenciam sacerdotum minus caute ecclesie sacramenta custodiencium alioquin malifice et incantatrices ipsum corpus dominicum, oleum sanctum et alia occulta sacramenta dampnabiliter pertractant, statuimus eciam, ut quilibet sacerdos ipsum corpus domini in pixide munda, seu ladula cum panno mundissimo sub conclavi et fideli custodia diligentissime conservet, ne mus aut aranea ipsum contingat, vel sinistra manus pertractet. Similiter et alia omnia sacramenta fideli custodia caveant, ne propter incuriam sacerdotum divina indignacio in clerum et populum graviter exardescat. [...]”⁴³

„Item monemus omnes religiosos quorumcumque ordinum, ut ad iura parochialia exercenda se nullomodo intromittant, sicut facere consueverunt in maioribus festivitibus, videlicet in Pascha carnes benedicendo, et in festo purificationis Beate Virginis candelas, in Ramis Palmarum ramos similiter benedicendo parochianis ecclesiarum ad eos confluentibus, et similiter, que ad ipsos pertinere minime dinoscuntur [...]”⁴⁴

„Casus episcopales

Item coitus cum moniali consecrata vel non consecrata

Item mulier coiens cum religioso

Item percussor patris vel matris

Item deflorans virginem vi oppressam vel seductam

Item machinans in mortem coniugis [...]”⁴⁵

Mivel a késő középkori esztergomi szinodális könyv brassói kódexben található változatának előzetes áttekintése a határozatok eddig ismeretlen forrásait hozta felszínre, valamint eddig ismeretlen szövegtöbbséggel napvilágra kerülésével is szolgált, ezért a közeli jövőben a zsinati könyv teljes szövegének átírása, kiadása és a redakció részletes elemzése elkerülhetetlen feladatnak látszik⁴⁶.

⁴³ DF 286635 (105. fénykép).

⁴⁴ DF 286635 (113. fénykép).

⁴⁵ DF 286635 (127. fénykép).

⁴⁶ Szeretnék köszönetet mondani doktori témavezetőimnek, Solymosi Lászlónak és Szovák Kornélnak értékes tanácsaikért, javaslataikért és segítségükért. Köszönöm továbbá Rowan Dorin (Stanford University, Assistant Professor of History) segítségét, aki hozzáférést adott számomra a Stanford Egyetemen készülő Corpus Synodaliium középkori európai zsinati adatbázishoz és szövegkorpuszhoz. A késő középkori esztergomi zsinati könyv forrásai és allúziói feltárásához 2019. június 4-e óta ezt az adatbázist is használom. Valamint köszönet illeti munkatársaimat az MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoportjában, mert kötetlen beszélgetéseink alkalmával számos ötle-

SOMOGYI, SZILVIA

**Du livre synodal d’Esztergom:
aux traces de nouvelles sources,
de nouvelles rédactions et de suppléments**

Études préliminaires pour une dissertation

Le vestige principal de l’activité conciliaire en Hongrie à la fin des temps médiévaux est le texte latin que la recherche connaît sous le nom du livre synodal d’Esztergom. Jusqu’à aujourd’hui, trois rédactions importantes sont connues (1382, 1450, 1493) de cette source qui renferme les résolutions conciliaires du diocèse d’Esztergom. La source majeure d’une partie du texte est la publication par Nanker, évêque de Cracovie (1320), des résolutions conciliaires polonaises. Notre étude est une récapitulation des enseignements produits par la transcription préliminaire d’une version jusqu’ici peu étudiée du texte. A l’occasion de l’analyse de la version que renferme le codex de Brassó (1390/XVmed), je suis arrivée à la conclusion que la source cracovienne mentionnée n’est pas la première formulation des résolutions conciliaires reprises par le texte d’Esztergom. La partie consacrée aux sacrements et à leur conservation se retrouve, par exemple, dans les résolutions publiées par 5 diocèses différents. La première formulation des résolutions remonte à la fin du 13e siècle, plus exactement à la rédaction préparée par Wilhelmus Durandus (juriste canonique de renom) pour le diocèse de Mende, en 1292–1293. La première partie du livre conciliaire de Durandus a pris une vie autonome: en forme abrégée, elle est devenue la source des résolutions conciliaires de diocèses variés. Les cinq documents identifiés sont les suivants: Mende 1292–1293 (Wilhelmus Durandus püspök), Novara 1298 (l’évêque Papiniano Della Rovere), Pavie 1338 (l’évêque Giovanni [IV.] Fulsoni), Cracovie 1320 (l’évêque Nanker), Esztergom 1382 (l’archévêque Demeter).

Le livre synodal que renferme le codex de Brassó fournit également d’autres nouveautés à la recherche. D’un côté, c’est une rédaction quasi inconnue des résolutions conciliaires d’Esztergom, de l’autre, on y trouve un important corpus textuel supplémentaire, de 10-15 mille caractères environ.

Keywords: medieval canon law, synod, medieval Synodal Book of Esztergom, medieval councils of Esztergom, sources of medieval canon law.

tet adtak és adnak. A tanulmány megírása óta a késő középkori esztergomi zsinati könyv különböző redakcióinak összehasonlítását már elvégeztem, ez számos ponton felülírja, továbbfejleszti jelen írás megállapításait a redakciók egymáshoz való viszonyáról. Ezeket az eredményeket reményeim szerint a közeljövőben szintén ismertethetem valahol.

LAUF JUDIT

Magyar nyelvemlékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben*

Két példányt őriz az Országos Széchényi Könyvtár a pálos szerzetesrend misekönyvének 1514-ben Velencében megjelent kiadásából.¹ E két példány közül a második (jelzete: RMK III 196/2) egykorú szép, budai kötésének köszönhetően többször is volt már kiállításon. Alaposabb ismertetés olvasható róla a Pannonia Regia (1994) és a pálosokról Pécsen rendezett (2015) kiállítási katalógusokban. A katalógustételek a nyomtatvány leírására összefoglalókat, de korrekt módon tudósítottak a kötetben található bejegyzésekről is. A *Pannonia Regiában* így hangzik a bejegyzésekre vonatkozó összefoglaló: „Számos, többségében szinte olvashatatlan kéziratos bejegyzéssel a kötéstáblák verzóján, a címlapon, a lapszéleken, latin nyelven, a hátsó szennylapon a Credo kéziratos kottájával.”² A 2015-ös pálos katalógus ezt kiegészítette azzal, hogy a kalendáriumba „a hónapneveket magyarul is beírta egy pálos” (Január: *Bodok aβon hawa*, Február: *Bwyth elwo*, stb.).³

A budai könyvkereskedővel foglalkozva vettem kezembe a kötetet és a 68. levél verzó felső margóján egy latin szöveg szerkezet magyar fordítására lettem figyelmes: *ad sta[tuarium] decorum / az ékes tartóba*. Ez után kezdtem nagyobb jelentőséget tulajdonítani a nyomtatott sorok között megbúvó, rendkívül apró betűs, sok esetben csak nagyítóval kivehető kurzív írásnak is, melyet mindeközéig nem vettek észre a kutatók. Azért sem tűnhetett fel a sorok közti kézirás, mert olyan apró, hogy akár a kötetben maradt festéknyomokkal is összekeverhető, s a nyomtatott szövegnek a finom papíron átütő betűi is zavaróak. Végül, de nem utolsósorban

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ *Missale fratrum heremitarum Ordinis diui Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximij: su(m)mo deo militantium*. Velence, Petrus Liechtenstein, 1514 (RMK III, 196).

² W. SALGÓ Ágnes, *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite = Pannonia regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541, Magyar Nemzeti Galéria 1994. október–1995. február*, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., 1994, 441 (IX-20.), a korábbi szakirodalommal.

³ *Pálosaink, a fehér barátok, A Magyar Pálos rend és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása, Pécs, 2014. október 17. –2015. február 8.*, szerk. Sudár Annamária, Sarbak Gábor, Gyula, 2015, 77 (25. sz.). – Megjegyzendő, hogy nyomtatásban először épp egy pálos breviárium kalendáriumában (Velence, 1540) maradtak fenn magyarul a hónapnevek (vö. RMNY 42), és ezek az elnevezések megegyeznek az 1514-es pálos misszále egyelőre kiadatlan kéziratos bejegyzéseivel, csak a helyesírásuk tér el kis mértékben egymástól.

több helyen annyira elhalványodott a kézírás, hogy alig vagy már egyáltalán nem lehet kibetűzni.

Megállapítható volt, hogy az 1514-ben kiadott pálos misszálé szóban forgó példányában a szentmise perikópáinak nyomtatott sorai között nagyszámú magyar nyelvű szó és kifejezés bújik meg. Ezen a pálos misekönyvön kívül csak egyetlen olyan, ugyancsak 1514-ben kiadott esztergomi misekönyvről van tudomásunk, amelyben a kalendárium hónapneveit és a perikópák néhány kifejezését is magyarra fordították. Ez a szerkönyv a tulajdonosi bejegyzés szerint 1537-ben Csárai Mátyás pécsi kanonoké volt,⁴ és a könyv *Temporale* részében hat, egymástól távol eső perikópa mindössze tíz latin kifejezését fordították le. A most bemutatott pálos könyvben ezzel szemben az előzetes felmérések szerint legalább 400 magyar szó és kifejezés található. Tehát a liturgikus szövegek körébe tartozó magyar szórványemlékeket őrző források⁵ jelentős, eddig ismeretlen darabjáról van szó. A lelet mind a szavak és kifejezések mennyisége, mind kora miatt is fontos nyelvtörténeti emlék, gazdag anyagot kínál a nyelvtörténészeknek. Az irodalomtudomány érdeklődését is fölkelti, mert olyan új adatokat szolgáltat a magyar nyelvű bibliafordítás folyamatának pontosabb megismeréséhez, a prédikáció készítésének módjához, melyek eddig nem voltak birtokunkban.

Jelen közlemény összefoglalja, hol tart a filológiai feltételek megteremtése, vagyis mit sikerült eddig kideríteni a pálos misekönyvek kiadásairól, a szóban forgó példány formai és tartalmi jegyeiről. Az elemzésre kiválasztott perikópa átvizsgálása pedig megvilágítja a nyelvemlék fontosságát, kijelöli azokat a problémákat, amelyeket a magyar nyelvű glosszák elemzése felvet, s ez egyúttal a további kutatásnak is irányt mutat.

⁴ RADÓ Polikárp, *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1944 (Az OSZK kiadványai, XIX.), 72–73. – Csárai misekönyve a tulajdonosbejegyzések szerint később a leleszi és a jászói premontrei kolostorba került: *Sum mag(ist)ri mathie de Chara. Canonici Quinqualiensis (!) ac plebani diui Bartholomei in ciuitate Quinq ecclien (!) 1539 – Catalogo Inscript[...]. S. Crucis de Leless – Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi Canoniorum Regularium Praemonstratensium Incunabulum* 95. Mai őrzési helye Túrócszentmárton, vö. SAKTOROVÁ, Helena, KOMOROVÁ, Klára, PETRENKOVÁ, Emília, AGNET, Ján, *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*, Matica Slovenská, 1993 (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území slovenska, I. zväzok), 270 (1378. sz.). – Radó Csárai misekönyvén kívül még egy olyan, 1512-ben nyomtatott esztergomi misszáléről is tudósít, amelybe ugyancsak beírták magyarul a hónapneveket, vö. RADÓ 1944, i. m. 69.

⁵ A glosszák, szójegyzékek legteljesebb felsorolását és feldolgozását ld. *Régi magyar glosszárium*, Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára, szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor, Bp., Akadémiai, 1984. Újabban DÖMÖTÖR Adrienne, *Van itt egy kis szabadhely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón = Litteris vincimur, I. Scriptorium konferencia: Vác, 2017. május 11–12.*, szerk. Boros István, Takács László, Bp., Szent István Társulat 2018, 89–110.; Uő. *Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvemlékek lejegyzési helyei az ómagyar és a korai középmagyar korban = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, III*, szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2019. (megjelenés alatt).

A pálos misekönyvek legkorábbi kiadásai

A 16. század végéig három alkalommal nyomtattak ki pálos misekönyvet. Legelőször a 15. század végén, 1495 körül, Baselben vagy Brünben.⁶ Másodízben 1514-ben Velencében, a Liechtenstein nyomdában adták ki a már kisebb formátumú, negyedréteg alakú misekönyvet.⁷ Ebből a kiadásból származik az általunk vizsgált példány is. A kolofon fontos adatokat tartalmaz a misekönyv létrejöttéről: csak az általános káptalannak van joga a renden belül liturgikus könyvet készíttetni, ő rendelheti el a szerkönyv összeállítását, megszerkesztését, kinyomtatását.⁸ Ebben az esetben pedig a forgalmazással a címlapon látható kiadói jelvény tanúsága szerint egy budai könyvkereskedőt, Stephanus Heckelt bízták meg.⁹ A harmadik kiadásra 1537-ben ugyancsak Velencében került sor, amely Fráter György váradi püspök megrendelésére és költségén jelent meg.¹⁰

Az OSZK-ban található RMK III 196/2 jelzetű példány formai és tartalmi vizsgálata

A nyomdai szöveg javításai, szöveggondozás

A számos betoldott latin és magyar nyelvű bejegyzésen kívül a misekönyv nyomtatott latin szövege sem maradt érintetlenül, kézírással javítottak rajta. Nem ennek a tanulmánynak a feladata a kritikai szöveggondozás nyomon követése, de

⁶ *Missale Eremitarum ordinis S. Pauli*, [Basel vagy Brunn: Johann Amerbach vagy Konrad Stahel és Matthias Preinlein, 1495 körül], 2°, GW M23909 A fennmaradt öt példány közül négy külföldre került, egy csonka példányt, mely a tulajdonosbejegyzés szerint 1633-ban a pozsonyi káptalané volt, ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (jelzete: Inc. 176).

⁷ *Missale fratrum heremitarum Ordinis diui Pauli* 1514. i. m. Az RMNy nyilvántartása szerint tizennégy példánya ismert.

⁸ *Pálosaink, a fehér barátok* 2015, i. m. 77. A nyelvemléket tartalmazó, ebben a tanulmányban részletesen bemutatott példány vége csonka, a kolofon hiányzik belőle, ezért egy másik példányból idézzük az említett részt: „Decetero quemlibet cautum esse volumus: ne quis audeat hoc opus iterum imprimere aut imprimi facere sine scitu et consensu totius Capituli nostri generalis. Itaque commissis reverendus pater Stephanus prior noster Generalis: sub pena excommunicat[i]onis.etc.”

⁹ Stephanus Heckel, budai könyvkereskedő nevét a kolofonban is feltüntették. Ld. még *A budai könyvtárak kiadványai*, Borsa Gedeon gyűjtését sajtó alá rendezte Dörnyei Sándor = *RMK III*. Pótlások. Mutató Függelék. 5. füzet, Összeáll. Dörnyei Sándor és Szálka Irma. Bp., OSZK, 1996, 272 (42. sz.).

¹⁰ „Missale nouu(m) iuxta modu(m)que sacri ordinis fratru(m) Eremitaru(m) Diui Pauli primi Eremitae, a me(n)dis omnibus repurgatum: accentibusque veris: et marginali cottatione locorum: aptis imaginum figuris interpositis illustratu(m): restitutu(m) autem vbi mutulu(m) erat: Impensis Reverendissimi D(omi)ni F. Georgij Eremitae: diuino fauore Ep(iscop)u(m) eccl(es)ie Uvaradien(sis). accuratissima diligentia excusum in gratiam eiusde(m) ordinis.” Venetiis, Luceantonii Junte, 1537. (RMK III, 321). Negyedréteg formátumú. Az RMNY nyilvántartása szerint három példánya ismert.

nem tekinthetünk el egy erre irányuló rövid áttekintéstől, mert nem zárható ki a kapcsolat a magyar szavakat bejegyző és a nyomtatott szöveget gondozó személy között sem.

Az első kiadás szövegbeli és nyomdai tévesztései sok esetben benntartottak a második kiadásban is. Ezeket az öröklött hibás szavakat az általunk vizsgált példányban végigjavította egy kéz, áthúzta a hibákat, s ha szükségesnek ítélte, a helyes változatokat föléljük írta. Nem zárható ki, hogy ez ugyanaz a kéz, amely a magyar szavakat is beírta. A javításoknak szűrőpróbaszerű összevetése a pálos misszálé 1495 körül megjelent első és az 1537-ben Velencében nyomtatott harmadik kiadásával, megállapítható, hogy a változtatások tudatos szöveggondozásra vallanak. Az 1537-es kiadásban már egy javított szövegváltozat olvasható, amint azt a címlap is jelzi az *a mendis omnibus repurgatum* (megvan tisztítva a hibáktól) szavakkal, de a javítások csak részben fedik le az 1514-es példányunkban található változtatásokat. Leginkább az igencsak kipreparált Szent László szekvencia szövegváltozatán követhetőek nyomon az egyezések és az eltérések.¹¹ Az eltérések magas számából arra következtetünk, hogy az általunk vizsgált, 1514-ben kiadott misekönyv kézzel javított szövegváltozata nem az 1537-es kiadás alapján történt, hanem nagy valószínűséggel annál korábban. Vagyis köztes állapotot tükröz az 1495-ös és 1537-es nyomtatott szöveg között. Mindez egy képzett, a latin nyelvben járatos pálos szerzetes jelenlétére enged következtetni a használók között.

A misekönyv kötése

Egykorú reneszánsz bőrkötés. Ugyanabban a budai műhelyben készült, mint két nyelvemlékkódexünké, a *Lányi-* (1519) és az *Apor-kódexé* (15. század vége – 16. század eleje).¹² Ez a könyvkötőműhely igen szoros kapcsolatban állhatott a budai könyvkereskedőkkel, sőt feltételezhető, hogy ők maguk voltak a tulajdonosok. Ugyanis egy másik, ugyanebbe a kötéscsoportba tartozó korai antikva kö-

¹¹ Néhány példa a *Nove laudis extollamus* kezdetű Szent László szekvencia (AH 55, 242) változtatásaira az 1514-es (294r–v) és az 1537-es (279r) pálos misekönyv kiadásából. A zárójelbe tett változatok az 1514-es példányba (OSZK, RMK III 196/2) a kézzel beírt javításokat jelzik. Egyező javítások: 1514: *Dulci regem (regi) ladislaum (ladislao)* vö. 1537: *dulci regi ladislao*; 1514: „Cuius reges (rector) secula manu (manens) sine macula”, vö. 1537: „Cuius rector secula manens sine macula.” Eltérő változtatások: 1514: „Ipse suos contemptores (laudatores) pene facit contentores (contemptores) morbos illis (curans)” vö. 1537: „Ipse suos contemptores pene facit contentores morbos illis”; 1514: „fac ad ipsum (eum) pervenire” vö. 1537: „fac ad ipsum pervenire”.

¹² TÓTH Zsuzsanna, *A Lányi-kódex kötéscsoport vizsgálatának eredményei = A Csiki Székely Múzeum évkönyve X.*, Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum, 2014, 213–245. Itt szeretnék köszönetet mondani Tóth Zsuzsának, aki révén felfigyeltem a pálos misekönyv itt vizsgált példányára.

téstáblájából 6 olyan nyomtatványból való töredéket sikerült azonosítani, melyek közül 3 biztosan, 3 gyaníthatóan a budai könyvkereskedőkhöz köthető.¹³

A misekönyvben található tulajdonosbejegyzések

1) A háttábla belső oldalának felső szélén egy igen informatív tulajdonosbejegyzés olvasható: „Iste liber per me mutrebla Bude emptus est Anno Domini Millesimo Quinquagesimo 20 feria secunda proxima post dominicam invocavit fl. I[...] Queso autem mente devota ut quisquis de isto legerit libro, apud districtum iudicem solacium michi sue oracionis impendat” vagyis: Ezt a könyvet én, „mutrebla” 1520-ban az Invocavit vasárnapot¹⁴ követő hétfőn Budán vásároltam [...] forintért.¹⁵ Buzgó lélekkel kérem, hogy aki ebből a könyvből olvas, a szigorú bírótól az ő imádságában vigasztalást kérjen nekem.

De ki is az a titokzatos *mutrebla*? Ha jobbról balra olvassuk a betűket, részben megoldódik a rejtély: „per me albertum”, azaz egy Albertus keresztnévű (tárgy esetben), valószínűleg pálos szerzetes. A több mint 300 ismert szerzetes közül a 16. század elejéről csak két Albert nevű pálosról van tudomásunk.¹⁶ Az egyik a budaszentlőrinci hitszónok, Csanádi Albert, akiről azt írja Gyöngyösi Gergely, hogy kora legkiválóbb szónoka volt, több éven át látta el prédikátori feladatát, és igen szeretett tanítani. Két latin nyelvű himnusza és Remete Szent Pál testének áthozatalát elbeszélő verses zsolozsmája is fennmaradt. Kortársai ezeken kívül még több művéről említést tesznek, szempontunkból különösen fontos, hogy egy elveszett magyar nyelvű passióénekéről is. Életrajzi adatai igen hézagosságok, több kolostorban is volt perjel, valószínűleg Bajcsón halt meg, de halálának dátumát nem ismerjük. Az Óbuda melletti Fehéregyházról írt levele tanúsága szerint 1515-ben még biztosan élt.¹⁷ A másik szerzetesről, Budai Albertről annyit tudunk, hogy 1520-ban belépett a római Szent Lélek Társulatba.¹⁸

¹³ LAUF Judit, *Budai reneszánsz kötetstáblából előkerült ősnymtatvány-töredékek (A Lányi-kódex kötetcsaládja és a budai könyvkereskedők)* = *Magyar Könyvszemle* 2019. 3. sz. (megjelenés alatt).

¹⁴ Nagyböjt első vasárnapja.

¹⁵ Ez a tulajdonosbejegyzés megerősítő adat amellet, hogy az ún. Lányi-kötések (az *Apor-* és *Lányi-kódex* kötése is) valóban Budán készültek.

¹⁶ Romhányi Beatrixnak hálásan köszönöm a 16. század eleji pálos szerzetesekre vonatkozó adatközléseket.

¹⁷ GYÖNGYÖSI, Gregorius, *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. Hervay, Bp., Akadémiai, 1988, 153–159. Magyar fordításban ld. *Gyöngyösi Gergely, Arcok a magyar középkorból*, Bevezető tanulmány és jegyzetek V. Kovács Sándor, ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Ritkaságok), 203–214; *Pálosaink, a fehér barátok* 2015, i. m. 82 (27. sz.).

¹⁸ Fol. 85b. (IV) *Frater Albertus de Buda Hungarus Ordinis heremitarum S. Pauli primi heremite presens intravit in hanc confraternitatem et fuit descriptus de manu reverendi domini*

2) A misekönyv címlapján egy másik név is olvasható, melyet a fentebb idézett possesszorbejegyzés keletkezése után nem sokkal jegyezhettek be. Egyelőre nem tudjuk, mi okból írták be ezt a nevet, nem állíthatjuk biztosan, hogy tulajdonosbejegyzésről van szó: *Gaspar* és előtte egy *P*-vel kezdődő szó, melynek olvasata leginkább *Peornak* látszik (ennek nincs sok értelme), de nem zárható ki a *prior*, esetleg *Pesti olvasat* sem. *Pesti Gáspár* a rend generális perjele volt.¹⁹ Mivel rajta kívül a pálosok között más *Gáspár* ebből az időből nem ismert, nem zárható ki, hogy a címlapon valóban ő róla, vagyis *Pesti Gáspárról* van szó.²⁰

3) A pálos misekönyv 165 verzóján a szalvatoriánus ferences rendtartománynak egy kék kerek pecsétje (19. század?) látható.²¹

Alexandri Neronis preceptoris et habuit litteras gratis (circa 1520). = Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. 1446–1523, Bp. Franklin, 1889 (Mon. Vat. I/5), 147.

¹⁹ *Pesti Gáspár* szerzeteseihez írott buzdító beszédei 1531-ben Krakkóban jelentek meg: *Sermones exhortatorii, ad viros sacre religionis...*, Krakkó, 1531 (RMK III, 291). Az 1532-ben ugyancsak Krakkóban kinyomtatott vizitációs könyvet is az ő nevéhez kötik: *Compendium directorii in visitatione fratrum heremitarum ...* (RMK III, 300). Könyveket is ajánlottak *Pesti Gáspárnak* rendtársai; pl. Gyöngyösi Gergely 1537-ben a Szent Ágostonnak tulajdonított regula latin szövegét és magyar fordítását. A könyvben a szerzetesi fogadalom már magyarul is olvasható, ld. *Annotatioes in Regulam Divi Augustini episcopi, Hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite, Venetiis, 1537.* kiad. Sarbak Gábor, Csikszereda, Státus, 2001 (a Csíksomlyói Ferences kolostor kincsei, 2). Ez a Csíksomlyóról előkerült példány az RMNY-ben még „olim”-ként szerepel (RMNY 20); SARBAK GÁBOR, *Gyöngyösi Gergely 1472–1531. Correctio correctionis = Ghesaurus, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2010, 115–122.

²⁰ *Pesti Gáspár* könyvtárából eddigi ismereteink szerint Szent Jeromos művei maradtak fenn, ez ma a Győri Egyházmegyei Könyvtárban található: *Quintus tomus operum divi Hieronymi...*, Basileae 1516; *Sextus tomus operum divi Hieronymi...*, [Basileae, 1516]; *Septimus tomus operum divi Hieronymi...*, Basileae, 1516. Ld. VÁSÁRHELYI Judit: *A Győri Székesegyházi Könyvtár possessorai, II. Az „erdélyi” gyűjtemény–III. Győri Könyvtulajdonosok = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 240. Az ezekben a kötetekben található possesszorbejegyzések nagy valószínűség szerint nem ugyanattól a személytől származnak, mint aki a pálos misekönyvbe jegyezte be P[...] *Gáspár* nevét. Köszönöm Kiss Tamásnak, a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár igazgatójának a tulajdonos-bejegyzésekről készített fotókat.

²¹ A 165v-n lévő pecsét felirata: *Sigil. Custodis Prov. S. S. Salvatoris in Hungaria*. Fáy Zoltán közlése szerint, melyet nagyon köszönök, a pecsét 19. századi lehet, ekkor a vicariust custosnak is hívták, tehát ezt a kerek pecsétet valamelyik helyettes használhatta. Fáy Zoltán más könyvben nem találkozott még ezzel a pecséttel, de megvan a pecsétnyomó „ikerpárja”, amelyik a tartományfőnöké volt. Nyilván egyszerre készítették mindkettőt, a provincia szimbólumaival, az „arma Christi”-vel. A misekönyv előtáblájának belső oldalán van egy kék ceruzával bekarikázott szám is: 447. Az OSZK-ban ugyanezt a jelzetet találtam meg egy Laskai Osvát-kötetben is, számsorrendben (448) épp a mi pálos misszálénkat követi, ld. [Osvaldus de Lasko]: *Sermones dominicales perutilis...*, Hagenau, 1516. Jelzete: RMK III, 211/2. Varga Kapisztrán szerint ezek a kék ceruzával írt jelzetek a gyöngyösi kolostor könyvtárában voltak használatosak, vö. *Regula Bullata, A Gyöngyösi Ferences Könyvtár Regula-kódexe*, A kísérőtanulmányt írta Varga Kapisztrán OFM. Bp., Szent István Társulat, 2009, 8. – Az 1930-as években azonban ez a két nyomtatvány már biztosan a szegedi ferences könyvtárban volt, ld. KAIZER Nándor: *Index librorum saec. XV. et XVI. Bibliothecae PP.*

4) A címlap verzóján az Országos Széchényi Könyvtár négyszögletes kerek pecsétje, mely szerint a kötetet 1953-ban vették fel a Növedéknaplóba.²²

A kötés elő-és háttábláján,
a nyomtatvány címlapján olvasható latin nyelvű bejegyzésekről
és az utólagosan kézzel beírt kottákról

A kötés elő- és háttáblájára, valamint a nyomtatvány címlapjára a misével kapcsolatos több latin nyelvű bejegyzést írtak. Ezek a beírások több 16. századi kéztől származnak. Ezek közül egyelőre csak azokat emeljük ki, melyek jelenlegi ismereteink szerint némi eligazítást nyújthatnak annak a kérdésnek útvesztőjében, hogy mikor és mi okból kerültek a latin misekönyv perikópái fölé kézirásos magyar szavak.

1) A misekönyv előtábláján a mise alleluia versusához, a kyrie eleisonhoz és a hozsannához fűzött allegórikus magyarázatok oktatási célra készülhettek; a növedékpapságnak a szentmiseáldozat részeinek magyarázatába való bevezetésére szolgálhattak.²³ Az íráskép alapján kijelenthető, hogy Alberttól (*mutreblától*), a könyv tulajdonosától származnak.

2) A kottabejegyzések elemzését Szoliva Gábel végezte el, az ő megállapításait ismertetem.²⁴ Három különböző kéztől (16. századiak, esetleg a második kéz 17. századi) származnak a kották: 1. Címlapon: Az evangélium olvasását bevezető (diakónusi) mondat: „Sequentia sancti evangelii secundum Mattheum/Iohannem/Marcum/Lucam” (16–17. sz.); 2. A hátsó repülőlőzők verzóján: Credo-intonációk a különböző liturgikus időknek megfelelően (16. sz.); 3. A 122 rektón kurzív magyar notációval bejegyzett litánia, melyben a közösségre tartozó vála-

Franciscanorum 1. Szegedini ... Bp., Held János irodalmi és nyomdavállalat, 1930, 7, 8. Ugyanis az OSZK-ban lévő Laskai-kötet gerincén lévő vignetta: 1714, ugyanaz a szám, ami Kaizer katalógusában is szerepel a Laskai-kötet mellett. A pálos misszálé esetében a kiadás évét tévesen adja meg Kaizer: 1508. Ma, az OSZK-ban lévő misekönyvnek a címlapját követő levél rektóján az alábbi bejegyzés olvasható: *Missale Anni 1508. Vide hanc paginam inicio*. Ez a bejegyzés a bizonyítéka annak, hogy Szegeden Kaizernek ez az OSZK-ban található misekönyv volt a kezében.

²² Az OSZK pecsétjén: *Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953. év 1529. sz.* Minden bizonnyal a pálos misekönyv a felosztott rendházakból az 1950–1952. év közepéig könyveket begyűjtő Országos Könyvtári Központ (OKK) értékmentő munkája során került az OSZK-ba, vö. Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon = Magyar Könyvszemle*, 109(1993), 306–324; Török József, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Bp. Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1977, 22.

²³ A *Pray-kódex*ben a misemagyarázat kérdés-felelet formában maradt fenn. Ez az oktatási forma bevett gyakorlat volt a középkorban. A *Pray-kódex*ben az alleluia verzushoz írott válaszok rokonságban vannak a pálos misszáléban olvasható szöveggel, vö. ZALÁN Menyhért, *A Pray kódex forrásaihoz = Magyar Könyvszemle*, 33(1926), 269–270.

²⁴ Ld. még SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1), 78 (M 60).

szok (akklamációk) felirata „Chorus”, ez a kifejezés szerzetesi intézményt vagy legalábbis káptalant feltételez (16. sz. első fele). Mivel pálos misekönyvről van szó, joggal feltételezhető, hogy esetünkben pálos szerzetesek lehettek a notációk bejegyzői.²⁵ A három zenei segédlet közül a harmadikról, a 122 rektón látható litánia bejegyzőjéről az íráskép alapján az is megállapítható, hogy ugyanaz a klerikus volt, aki az a./ pontban ismertetett szöveget is beírta, vagyis a misekönyvet vásárló Albert. Bejegyzései szorosan kapcsolódnak az oktatáshoz és a liturgiához, ezért még inkább feltételezhető, hogy a titokzatos „mutrebla” a rendi újoncok magisztere, Csanádi Albert lehetett.

A nyelvemlék

(Interlineáris magyar és latin nyelvű glosszák)

A misekönyv nyomtatott sorai között megbúvó magyar szavak a Temporale részre korlátozódnak és nem kevesebb, mint 70 oldalon követhetők nyomon. A beíró kéz a nagybőjti időszaknak szinte minden napján a szentleckének és/vagy evangéliumi szakasznak néhány szavát lefordította, és a szöveghez esetenként latin megjegyzéseket is fűzött. Adventben és a húsvétot követő időszakban a bejegyzései ritkábbak lettek, majd a pünkösdt követő 12–16. vasárnapon újra megsza-
porodtak.

A nyelvemlék bemutatása

A nyelvemlék bemutatására a pünkösöd utáni 13. vasárnapon olvasott Szent Pál Galatákhöz írott levelét (Gal 3,16–22) választottam, mert ez azok közé a leckék közé tartozik, melyeknek nyomtatott sorai között a magyar mellett latin nyelvű bejegyzések is vannak.²⁶ A nyomtatott szöveg fölé, szórványosan beírt szavak az esetlegesség látszatát keltik, az alaposabb filológiai elemzés ezzel szemben azt bizonyította, hogy egy igen felkészült klerikusról van szó, akinek gondolatsora a glosszákon keresztül jól nyomon követhető. A kiválasztott szöveg a hozzá tartozó bejegyzésekkel a függelék 1. számú mellékletében olvasható.

A lap felső margójára a szentlecke kezdetét, a 16. vers kezdősorát emelte ki magyarul: *abramhnak jgheretek lettek*, vagyis ezt a szókapcsolatot a lecke kulcsmondataként értelmezte. Majd a latin mondat folytatására nem fordított különösebb figyelmet, de a 17. verset teljes egészében lefordította: *ez veg hagjast*

²⁵ A notáció nem mond ennek ellent, de meg sem erősíti; egy székesegyházi káptalanban is bejegyezhetők volna nagyjából ugyanígy. A pálosok által túlzottan is használt dupla punktummal induló, függőleges climacus – amely további megerősítést adhatott volna – sajnos nem bukkan fel a kottákban. Köszönöm Szoliva Gábor OFM levélbeli közlését.

²⁶ *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 159^v.

mondom erwswltnek istentul / kj nigzaz [harminc] ew vtan / tervinnye lewt / abrahamnak igereteit semie ne tezi olj mint hejyabavalot.

A 18. verstől kezdve a sorok közé már csak szavakat, szószerkezeteket írt be hol magyarul, hol latinul. Ezek nem fordítások, sokkal inkább a szöveg értelmezésére szolgáltak.

A 18. vers második felét, „Abrae autem per repromissionem donavit deus” (Ábrahámnak ígéret által ajándékozott az Isten) az alábbi módon magyarázza: a ’per repromissionem’ fölé beírja magyarul: *igerettel*; a ’donavit deus’ mellé beírja latinul: *gloriam et benedictionem*. Vagyis a mondatot úgy értelmezi, hogy Ábrahámnak ígérettel dicsőséget és áldást ajándékozott az Isten. Igen izgalmas, hogy mindezt a magyar és latin nyelv dialógusában teszi.

Ugyanez figyelhető meg a 19. versben is. Ez a szöveg a modern bibliafordítások alapján is nehezen értelmezhető, a glosszákból kitűnik, hogy szerzetesünk is e mondat minél pontosabb megértésére törekedett. Most csak a glosszák olvasatára szorítkozom, számunkra a filológiai értelmezés a fontos: „Quid igitur: Lex propter transgressionem posita est” (Mire való tehát? A törvényt a törvényszegések miatt kaptuk) olvasható a szentleckében. A „quid igitur: lex” fölé *ad quid fuit utilis lex* latin kérdés került; a ’propter transgressionem posita est’ szószerkezet fölé magyarul két szót jegyez be: *binekert, bintettesekert*. Vagyis a feltett latin kérdésre (*ad quid fuit utilis lex*: Mire nézve hasznos a törvény), mint főtebb is megfigyelhető volt, magyarul hangzik a felelet: *binekert, bintettesekert*.²⁷

A szentleckében ezt követően egyetlen magyar szó kivételével, melyet áthúzott a beíró kéz és nem lehet elolvasni, már csak latin nyelvű magyarázatok találhatók, ezeket is közlöm a 2. számú mellékletben.

A nyelvemlék szövegének kapcsolati hálója más nyelvemlékeinkkel
(ld. 2. sz. melléklet)

A 17. vers amint láttuk, teljes egészében le van fordítva: *ez veg hagyast mondom erwswltnek istentul / kj nigzaz [harminc] ew vtan / tervinnye lewt / abrahamnak igereteit semie ne tezi olj mint hejyabavalot*. Ennek a mondatnak az első kétharmada pontosan megegyezik az 1508-ra datált *Döbrentei-kódex*ével: *Ez veg hagyast kedeg mondom erössöltet istentől ki neğ zaz harminc ew vtan törvenne löt, de utolsó harmada más: Nem tezen bozzosagot az igeret: hezageitasra*.²⁸ Szent

²⁷ A magyar és latin nyelv interferenciája felveti a nyelvi tudat rendkívül izgalmas kérdését, hogy középkori klerikusaink gondolkodásában milyen mintázatai voltak a latin és magyar nyelv együttes használatának.

²⁸ *Döbrentei-kódex 1508 Halábori Bertalan keze írásával*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Madas Edit közreműködésével, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19), 367. A kódex jelenlegi őrzőhelye és jelzete: Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár, R. III.76.

Pál levelének ez a fejezete más nyelvemlékkódexünkben nem maradt fenn,²⁹ így a *Döbrentei-kódex*en kívül összehasonlításként csak korabeli nyomtatott és kicsit későbbi szövegekre támaszkodhattam: Komjáti Benedek, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás Újszövetség fordításaira, valamint Beythe István, Kopcsányi Márton, Vásárhelyi Gergely perikópás könyveire, ezeken kívül a Károli és Káldi Bibliára. Figyelemfelkeltő egyezést közülük Komjáti Benedek 1533-ban kiadott Szent Pál-levelei című munkájával mutat, és a mondatnak épp azzal a részével, amely a *Döbrentei-kódex*től eltér.³⁰ A későbbiekben is felbukkannak a nyelvemlékünkben olvasható fordítás egyes elemei, de megállapítható rokonság nem olyan közeli, mint a *Döbrentei-kódex* és Komjáti esetében. Komjátinál ez olvasható: *nem tezy hythsagoffa, (hyiabaualoia), hogy el twrlene (semmye tenne) az igereteth (az elw istennek fogadafat)*. Feltűnő még az is, hogy a 3,18. versben a pálos misekönyv latin bővítése *benediccionem* a Komjáti-változat fordításába bekerült magyarul: *az my megh aldafunkoth*.³¹

Szűrőpróbaszerűen is vizsgálván a perikópák szavainak fordítását, minden jel arra mutat, hogy a glosszáíró a biblia fordításának azt a szóbeli hagyományozódási ágát követte, amelyet a *Döbrentei-kódex* is. Nagyhét keddjén Márk evangéliumából (Mc 14,5) olvassa a katolikus egyház a passiót. Ebben a *fremebant* – az 'ordít' latin szót a *Döbrentei-kódex* és a pálos misszálé is „*vigvorganak*” szóval fordítja –, ez a megoldás sehol máshol nem található.³² A második példa: a fentebb emlegetett Csárai Mátyás pécsi kanonok misekönyvében és a pálos misekönyvben lévő glosszák között egyetlen átfedés van, a pünkösöd utáni 14. vasárnap szentleckéjében (Gal 5,22), de ez az egy adat is eligazító. A *longanimitast* a pálos misekönyv *hošov varalam (?)*³³, a *Döbrentei-kódex* hasonlóan: *hozziv varalmnak* fordítja.³⁴ Ezzel szemben egészen másképp Csárai: *hozjajgh walo jöba meg maradas*.³⁵ Ahhoz azonban, hogy a *Döbrentei-kódex*szel eddig kimutatható

²⁹ SZERECZ Alajos, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Bp., Franklin, 1916, 169.

³⁰ A *Döbrentei-kódex* és Komjáti Benedek fordítása közötti rokonság már a korábbi szakirodalomban is felvetődött. Ld. FARKAS Gyula, *A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek = Magyar Nyelv*, 10(1914), 225–227; MÉSZÖLY Gedeon, *Legrégibb bibliafordítóinkról = Magyar Nyelv*, 13(1917), 71–83.

³¹ *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae, Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*, Ford. Komjáthy Benedek, szerk. Mezey András, Pelczéder Katalin, Kocán Béla, A latin nyelvű elő- és utószót ford. Lázár István Dávid, Hasonmás kiadás, Idea Fontana Kft, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013, 524–527.

³² *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. 444: *vígorgnak vala*; Ez az adat megtalálható a TESz.-ben is, vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kubinyi László, Papp László, Bp., Akadémiai, 1976, 3. köt., 1142; *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 70°.

³³ *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 160°.

³⁴ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. 370.

³⁵ RADÓ 1944, i. m. 72.

szoros rokonságot biztos alapokra helyezjük, a pálos misekönyvben lévő magyar nyelvű bejegyzések teljes feldolgozottságára lesz szükség a későbbiekben.

Mikor, ki és mi okból írta be a magyar glosszákat a pálos misekönyvbe

A terminus post quem 1514; ekkor nyomtatták a misszálét. Ezt az időpontot minden bizonnyal ki lehet tolni hat évvel későbbre, a tulajdonosbejegyzés szerint 1520-ban vette Albert szerzetes Budán a nyomtatványt (ld. fentebb). Haader Lea megállapítása szerint – köszönöm szakmai véleményét – a glosszák helyesírása megfelel a 16. század első harmadának –, tehát nem sokkal a misekönyv megvétele után már bele is írhatták a misekönyvbe.

Láthattuk, hogy a sorok közé bejegyzett perikópa-fordítás nagyon közeli rokonságot mutat az 1508-ra datált *Döbrentei-kódex*szel és kevésbé látványosat az 1533-ban nyomtatott Komjáti-féle Szent Pál-levelekkel. A pálos misszálé interlineáris glosszái bizonyosan nem másolt, hanem műfajuknál fogva memoriter szövegeknek tekinthetők. Vajon mivel magyarázható, hogy a másik két fordítással mégis ilyen szoros a rokonság, éppen azokat a kulcsszavakat illetően, amelyek fordítása az akkori magyar nyelv fogalomkészletével nem lehetett könnyű feladat? Mindezzel együtt rendszertelen az azonosság és rendszertelen a különbség. Ez megerősíti Tarnai Andor szóbeliségre vonatkozó, már-már kanonizált mondatát, hogy „az írók előbb tudták kívülről és a literátori gyakorlatból a bibliai passzust, mint hogy leírták”.³⁶ Tarnai megállapítását legutóbb Heltai János a nyomtatott perikópafordítások összehasonlításával támasztotta alá.³⁷ A pálos misekönyv interlineáris glosszáinak a másolt szövegekkel való összevetése újabb, és megkockáztatható, hogy az eddigieknél szilárdabb bizonyítéka a bibliafordítás szóbeli hagyományának, mivel a glossza ebben az esetben maga a leírt szóbeliség. A fentebb említett művekből az tűnik ki, hogy a bibliafordításnak több ága létezett, a szóbeli hagyományt különböző helyeken, időben, esetleg más-más szerzetesrendhez köthetően jegyezték le. Esetünkben talán ez a kör is szűkíthető. Pálos misszáléről lévén szó, megvizsgáltuk, vannak-e további arra utaló jelek, hogy a szóbeli hagyományozódásnak ez az ága esetleg a rendhez köthető.

³⁶ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 247; Adatunk van arról, hogy például a domonkos férfikonventekben az alapszintű oktatás milyen nagy mértékben támaszkodott a népnyelvre; különösen a Szentírás és a prédikációk megértéséhez, ld. KISS Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban*. Leonhard: *Huntpichler: Directio pedagogorum = Irodalomtörténeti Közlemények*, (120)2016, 2, 225–247.

³⁷ HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveg-hagyományára = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

A *Döbrentei-kódex* másolója a nevét a zsoltárok könyvének végén örökítette meg: „Bertalan pap, beregvármegyei Halábori faluból nemzett”. Krakkóban járt egyetemre, nevével később mint egri egyházmegyes pappal találkozunk.³⁸ Am vizsgálódásunk szempontjából külön hangsúlyt kap a *Döbrentei-kódex* kiadásának bevezetőjében az a perikópáról szóló megállapítás, hogy a magyarra fordított perikóparend két kivételtől eltekintve a pálos perikóparendet követi. Alátámasztja ezt a felvetést a kódex kalendáriumába bekerült „Spinea corona” (Krisztus töviskoronája, május 4.) ünnep is, melyet a domonkosokon kívül a pálosok is megtartottak.³⁹ Komjáti Benedekről ismert, hogy Bécsben járt egyetemre és erasmista szellemű tudós volt. Perényi Gábor házastársa, Frangepán Katalin nyalábvári udvarában fordította le Szent Pál leveleit magyar nyelvre. A kiadás-hoz Komjáti által írt előszó szerint Katalin asszony udvarában volt egy ma már ismeretlen bibliafordítás, melyet Komjáti nem talált megfelelőnek és átalakított.⁴⁰ A Frangepán család szoros kapcsolatot ápolt a pálosokkal, több kolostort alapítottak, illetve a meglévőknek javadalmakat adtak. Többek között II. Miklós, horvátországi bán, aki Katalin asszonynak volt a nagyapja, 1412-ben Crikvenicán építtetett kolostort a remetéknek. Frangepán Katalin unokatestvére, Frangepán Beatrix pedig Corvin János felesége volt. A házaspár bőséges adományokkal látta el a kolostorokat, Corvin Jánost pedig a pálos lepoglavai kolostorban helyezték örök nyugalomra.⁴¹ Ezek után könnyen elképzelhető, hogy a Frangepán Katalin udvarában lévő bibliafordítás is a pálosokhoz köthető.

Tarnai Andor azt is felvetette, hogy a több mint 6000 magyar nyelvű szót tartalmazó, a 15. század második felére datált *Sermones Dominicales* ugyancsak a pálosokhoz köthető, és az egyik, pécsi egyházmegyében fekvő kolostoruk használatára készülhetett.⁴² Új nyelvemlékünk tükrében ezt a kérdést is érdemes lesz

³⁸ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. Bevezetés, 10.

³⁹ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. Bevezetés, 13; Török József a pálosok és domonkosok liturgiájának kapcsolatát több ponton is kimutatja, ld. TÖRÖK J. 1977, i. m., 48, 158, 183. Lázs Sándor a bevezetőben lévő érveket nem tartja elég meggyőzőnek, ő premontrai eredetűnek véli a *Döbrentei-kódexet*, ld. LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, Bp. Balassi, 2016, 211.

⁴⁰ *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae* 2013, i. m. 17.

⁴¹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, Beimel J., Kozma Vazul, 1858, 4. köt., 235–250; BERTOVIC, Kristian, *Between the Cross and the sword: Frankapan patronage over the order of St. Paul the first hermit*, MA Thesis in Medieval Studies, Bp., Central European University, 2014. http://www.etd.ceu.hu/2014/bertovic_kristian.pdf (*Letöltés: 2018. 08. 31.*).

⁴² TARNAI Andor, *A Bp.-Németujvári Sermones Dominicales (Vázlat) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 87(1983), 23–31. Újabbban részletesen és alaposan Gecser Ottó foglalkozott a kérdéssel; a *Sermones Dominicales* és a nyomtatott pálos misekönyv perikópáinak összevetését is elvégezte, de Tarnai felvetését sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudta, vö. GECSEK OTTO, *Preaching the Eucharist: Sermons for maundy Thursday and Corpus Christi in the fifteenth-century Hungarian sermon collection 'Sermones Domnicales'*. M. A. Thesis in Medieval Studies, Bp., Central European University, 2000. http://www.etd.ceu.edu/2000/gecser_otto.pdf (*Letöltés: 2018. 08. 31.*).

a későbbiekben alaposabban megvizsgálni. Ugyanis a *Sermones Dominicales* két fennmaradt példánya közül az egyik a pálos remeteki kolostorból került az Egyetemi Könyvtárba. A szermókat perikópákkal vezeti be, és följük váltakozva írja a magyar és latin nyelvű szavakat.⁴³ A pálos misszale glosszaírója esetében, amint fentebb nyomon követtük, hasonló módszer figyelhető meg. A *Sermones Dominicales* glosszái biztosan a magyar nyelvű prédikálás segédeszközei voltak. Ennek analógiájára azt lehet gondolni, hogy az 1514-es kiadású misekönyv perikópái fölötti glosszák is a magyar nyelvű prédikáláshoz való előkészületet szolgálták.

Látható, hogy igen sok, szerteágazó kérdés vetődött fel és maradt egyelőre nyitva. De minden arra utal, hogy jól felkészült, teológiai magasan műveltségű, igényes szerzetes/szerzetesek lehettek a használók. Nagyon mély és alapos paleográfiai elemzésre lesz még szükség ahhoz, hogy a kezeket szétválasszuk, és esetleg az interlineáris glosszákat író rendi hitszónok (praedicator ordinis) személyéhez is eljussunk. A kötetbe írt nevek alapján a glosszák szerzőjeként jelenlegi ismereteink szerint mindenképp előtérbe kell hozni a passiótörténetet magyarul megíró Csanádi Albert jöhet szóba. Mellette szólnak Gyöngyösi Gergely elismerő szavai arról, hogy Csanádi mennyire szeretett tanítani és prédikálni.⁴⁴ Őrá utalhatnak a könyv előtábláján az oktatási célt szolgáló bejegyzések, és az anyanyelvi prédikálást megkönnyítő magyar szavak a perikópák fölött. A magyar nyelvű glosszák írásképe alapján azonban ez a feltételezés egyelőre se el nem vehető, se meg nem erősíthető. Szóba jöhet továbbá Pesti Gáspár, a rend vikáriusa is, vagy bárki más, számunkra egyelőre ismeretlen személy, akivel a jövőben folytathatjuk majd dialógusunkat.

Függelék

1. melléklet

*Pünkösdi utáni 13. vasárnap,
Szent Pál Galatákhöz írott leveléből részlet, 3, 17–19*

abramhnaak jgheretek lettek

17. **Abrae dicte sunt promissiones** et semini eius. Non dicit et

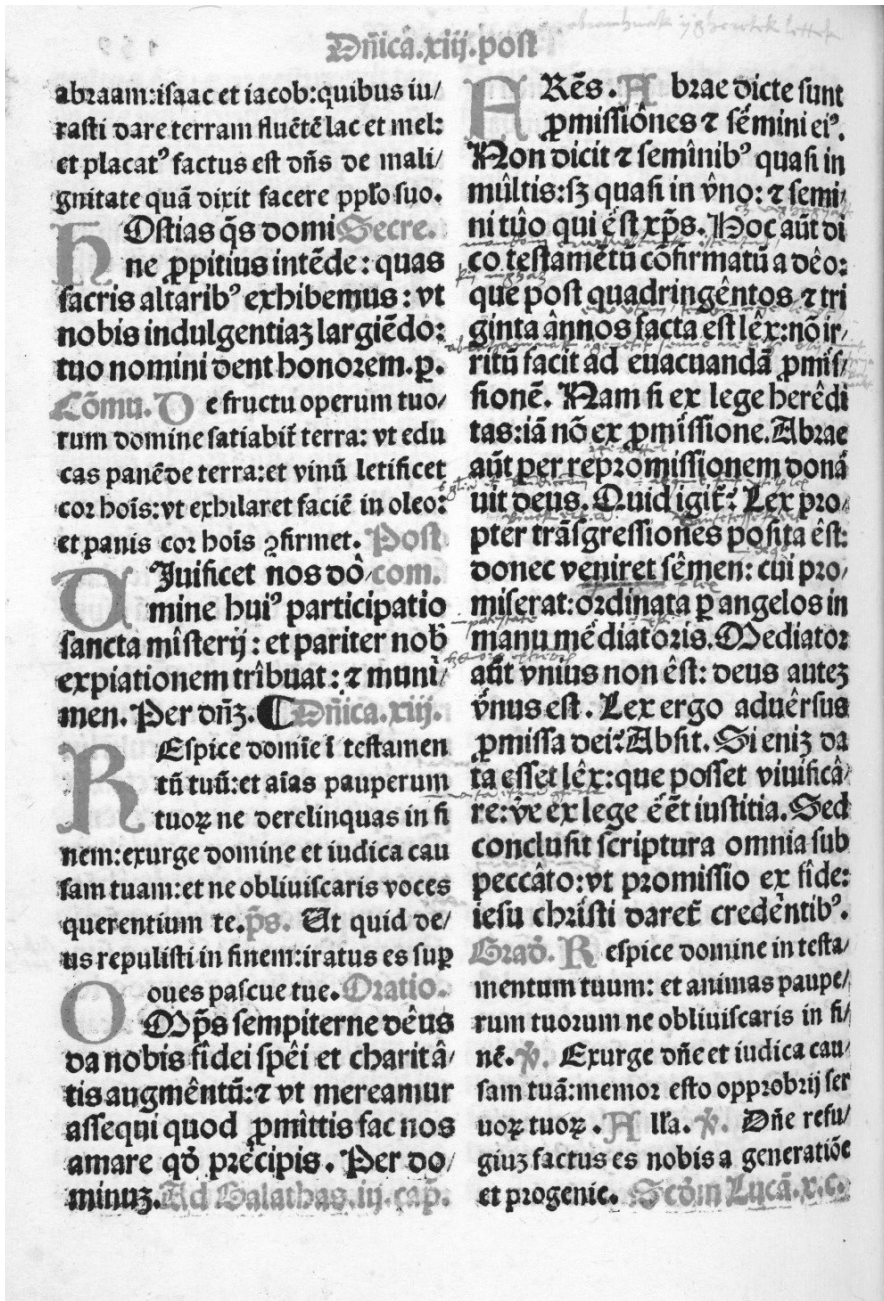
seminibus quasi in multis: sed quasi in uno: et semini tuo qui est

ez veg hagyast mondom erwswltnek istentul

Christus. **Hoc autem dico: testamentum confirmatum a Deo: que**

⁴³ SZILÁDY Áron, *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, I–II, Bp. MTA, 1910.

⁴⁴ GYÖNGYÖSI 1988, i. m. 158–159.

1. kép: Pálos misekönyv (RMK III, 196/2).

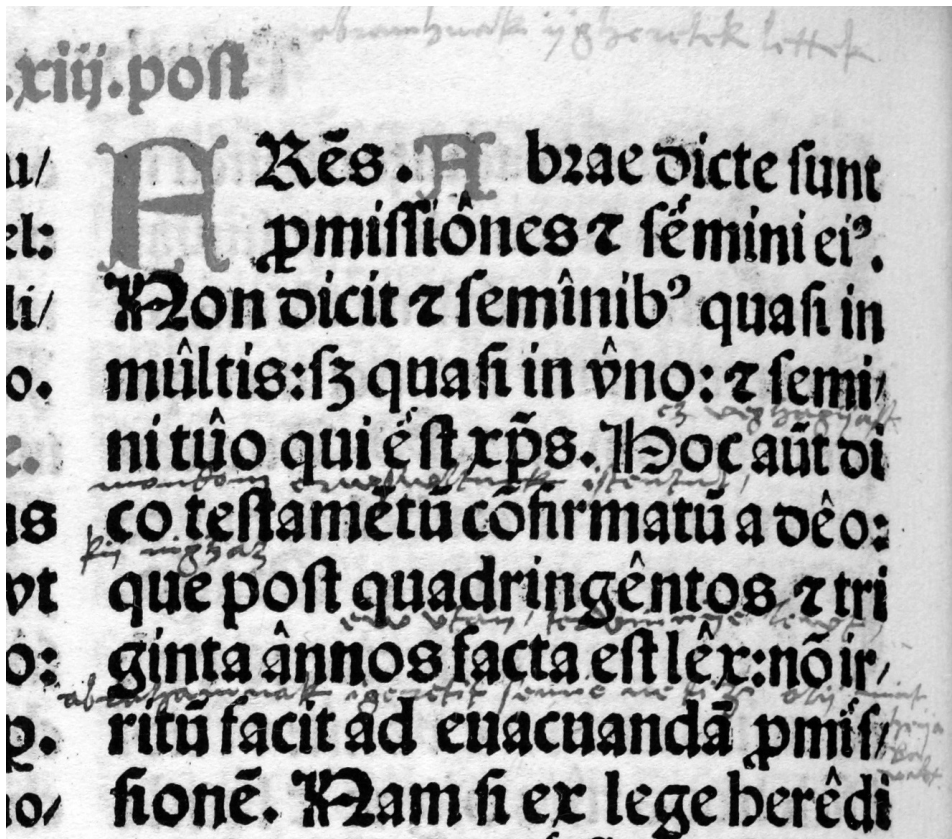
Pünkösöd utáni 13. vasárnap, Szent Pál Galatákhöz írott levele
magyar és latin glosszákkal (159°)

kj nigzaz [harminc] ew vtan tervinnje lewt abrahamnak igeretit semie ne
 post quadringentos et triginta annos facta est lex: non irritum

tezi olj mint hejyabavalot
 facit ad evacuandam promissionem.

18. *igerettel.....* gloriam et benedictionem
 [...] Abrae autem **per repromissionem** donavit Deus.

ad quid fuit utilis lex *binekert bintettesekert*
 19. Quid igitur: Lex **propter transgressiones** posita est.

2. kép: Pálos misekönyv (RMK III, 196/2).

Pünkösöd utáni 13. vasárnap,

Szent Pál Galatákhöz írott levele (részlet) magyar glosszákkal (159^a)

2. melléklet
Pünkösöd utáni 13. vasárnap,
Szent Pál Galatákhöz írott leveléből, 3, 16–22⁴⁵

	<i>Szentlecke</i>	<i>Glosszák</i>
3,16	Abrae dicte sunt promissiones ⁴⁶	<i>abramhnaĵ ygheretek lettek</i>
	et semini eius. Non dicit et seminibus quasi in multis: sed quasi in uno: et semini tuo qui est Christus.	
3,17	Hoc autem dico testamentum confirmatum a Deo que post quadringentos et triginta annos facta est lex: non irritum (!) facit ad evacuandam promissionem.	<i>ez veg haĵyast mondom erwswltnek istentul / kŷ nigzaz</i> ⁴⁷ [harminc] <i>ew vtan / tervinnŷe lewt / abrahamnak igeretit semie ne tezi olŷ mint heĵyabavalot</i> ⁴⁸
3,18	Nam si ex lege hereditas: iam non ex promissione.	
	Abrae autem per repromissionem	igerettel
	donavit Deus.	s(cilicet?) gloria(m) et benediccionem
3,19	Quid igitur: Lex	÷ ⁴⁹ <i>ad quid fuit utilis lex</i>
	propter transgressionem posita est:	<i>binekert a</i> ⁵⁰ ... <i>bintettesekert</i> ⁵¹
	donec veniret	

⁴⁵ Külön köszönöm Haader Leának, aki kérésre a vizsgált perikópát nyelvtörténeti szempontból áttekintette és értékelte.

⁴⁶ A magyarra fordított latin szavakat, kifejezéseket fettel szedtük.

⁴⁷ A szó első z-je javított betű, feltehetően megkezdett h-ból (Haader Lea észrevétele).

⁴⁸ Döbrentei-kódex (1508), 367: Ez veg haĵast kedeg mondom erwsswltet istentul ki neĵ z az harminc ew vtan tŵrvenne lŵt Nem tezen bozzosagot az igeret: hezageitasra. KOMJÁTI Benedek, *Szent Pál levelei* (1533), 524: Aĵ tŵruen (aĵ Moifefnek tŵruenye) ky az Abraham igerethenek neegy zaaz eĵ harmyncz eztendw vtan kezdetek el, nem tezy hythlagoĵla, (hyiabaualoia), hogy el tŵrlene (femnye tenne) aĵ igereteth (az elw iŵtennek fogadafat).

⁴⁹ A paleográfiában a konvencionális jelek közé tartozik, jelentése: id est, vö. Cappelli Adriano, *Lexikon abbreviaturarum, Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano, Hoepli Ulrico, 1967, 408.

⁵⁰ A feltehetően szókezdő a (utána rövidítésjelnek látszó vonal), mely magyar szót takarhat, elképzelhető, hogy a posita est fordítása, és eltér a DöbrK.-ben megfigyelhető hagyománytól. Komjátinál adattathoz volth a posita est, a DöbrK.-ben vetteteth (Haader Lea észrevétele).

⁵¹ A feltett latin kérdésre (ad quid fuit utilis lex: Mire nézve hasznos a törvény), magyarul válaszol: binekert, bintettesekert.

	<i>Szentlecke</i>	<i>Glosszák</i>
	semen: cui	÷ <i>de quo</i> ⁵²
	promiserat:	
	ordinata per angelos	<i>s(cilicet?)</i> talán egy magyar szó ⁵³ <i>s(cilicet?) lex</i>
	in manu	<i>in potestate</i>
	mediatoris.	÷ <i>xpi</i> (Christi)
3,20	Mediator autem unius non est:	<i>sed duorum extremorum</i> ⁵⁴
	Deus autem unus est.	
3,21	Lex ergo adversus promissa Dei: Absit. Si enim data esset lex: que posset vivificare	÷ <i>vitam eternam conferre</i> ⁵⁵
	vere ex lege	
	esset iustitia.	
3,22	Sed conclusit scriptura omnia sub peccato: ut promissio ex fide: Iesu Christi daretur credentibus.	

LAUF, JUDIT

Old Hungarian Glosses and Texts in an Early 16th-century Pauline Missal

One of the few copies of a Pauline missal printed in 1514 (National Széchényi Library, shelfmark: RMK III, 196/2) has preserved mixed Hungarian and Latin inscriptions entered above the pericopes (approx. 400 Hungarian words). The paper discusses the publication history and the binding of the missal, as well as the corrections made on the Latin text. However, first of all, it presents the newly discovered Hungarian-language texts. This finding is an important source for the history of the Hungarian language on due to the great number of words and phrases and to the age of the notes, which can be dated to the first half of the 16th century. Its importance is enhanced by the fact that it furnishes new data on the process of translating the Bible into Hungarian. This is only the first stage of the research, but we can already state that the writer of the glosses probably followed that branch of the textual tradition (presumably shaped in orality) which was recorded in the *Döbren-*

⁵² Vö. Glossae Scripturae Sacrae Electronicae: http://gloss-e.irht.cnrs.fr/php/editions_chapitre.php?livre=./sources/editions/GLOSS-liber63.xml&chapitre=63_3 (Letöltés: 2018. 09. 18.).

⁵³ A betűformák a törlés alatt inkább magyar szóra vallanak, utána viszont latin következik.

⁵⁴ Vö. Glossae Scripturae Sacrae Electronicae: http://gloss-e.irht.cnrs.fr/php/editions_chapitre.php?livre=./sources/editions/GLOSS-liber63.xml&chapitre=63_3 (Letöltés: 2018. 09. 18.).

⁵⁵ A vivificare értelmezése a latin bejegyzés.

tei Codex. The two translations are closely related. Our hypothesis is that they follow the Pauline tradition. According to the owner's note, the book belonged to a cleric named Albert, who entered his name into it backwards (*mutrebla*). It is probably that this denomination hid Albert of Csanád, the famous Pauline preacher. As the interlinear glosses may have served as an aid to preaching, it can be inferred that it was he who glossed the biblical passages to help him with his sermons. This hypothesis has to be confirmed or contradicted by future analyses of the texts' form and content.

Keywords: early 16th-century, Old Hungarian texts, Bible translation, pericopes, Old Hungarian glosses, Pauline missal, Döbrentei Codex.

KASZA PÉTER

„Kézirat sosem ég el”

*Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának
és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban**

Waczulik Margit emlékének

Caspar Ursinus Velius 1531 szeptemberében arról értesítette barátját, Oláh Miklóst, hogy az elmúlt hat hónapot Bécsben töltötte és ezalatt befejezte históriájának negyedik könyvét, illetve írt egy másik munkát is Lajos király haláláról és a mohácsi vereségről.¹ Ez az első híradásunk arról, hogy a sorsdöntő mohácsi ütközetről nemcsak a szemtanú Brodarics István,² illetve a bécsi Johannes Cuspinianus³ írtak szinte egykorú beszámolót, de I. Ferdinánd udvari történétírója, Velius is elkészítette a maga verzióját. A levélből úgy tűnik, hogy Velius 1531 márciusa és szeptembere között írta a művet és a levél elküldésének pillanatában az már készen volt (*confeci*). Kisebbségi csiszolások, kiegészítések azonban még bizonyosan szükségesek lehettek, mert Velius és Oláh még több ízben váltottak levelet a Mohács-mű kapcsán.

Velius november 21-én Innsbruckból írt újra Oláhnak. Ebben a levelében megerősítette, hogy befejezte a Lajos haláláról és Magyarország bukásáról írt művecskéjét, de elismerte, hogy szüksége lenne a csatában elesettek vagy fogóságba kerültek névsorára, mert ezzel nem rendelkezik. Ha megkapja, ezt még hozzáilleszti a szöveghez és rövidesen elküldi Mária királynőnek és Oláhnak a kész munkát.⁴ Oláh decemberben válaszolt a sziléziai humanistának, és bár biztatta, hogy írja csak a magyarok történetét, Mohácsra vonatkozó veszteséglistákat nem küldött.⁵ Velius ezért pár hónappal később, 1532 februárjában ismét tollat ragadott és emlékeztette Oláht, hogy Lajos haláláról írott művét idestova két éve

* A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú, Buda oppugnata – *Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektje támogatta.

¹ Ego Viennae totos sex menses fui, illic et quartum historiae librum absolvi, et libellum confeci de interitu Ludovici regis et clade Hungariae. Vö.: SZILÁGYI Emőke Rita, *Nicolaus Olahus: Epistulae Pars I (1523–1533)*, Bp., Reciti Kiadó, 2018, 235.

² BRODERICUS, Stephanus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, kiad. Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 1985.

³ JOHANNIS CUSPINIANI *Oratio protreptica ad Sacri Romani Imperii principes et proceres ut bellum suscipiant contra Turcum...* Viennae Austriae. s. a. [1526]

⁴ De clade Ungariae et Ludovici regis interitu optimi et innocentissimi principis libellum mature absolvi, nomina nostrorum quorundam in illo praelio occisorum mihi desunt, et captivorum, quibus insertis nihil aliud addam, nec minuat. Quem mittam ad serenissimam dominam reginam brevem, sed tamen multa complexum libellum meum. Vö.: SZILÁGYI 2018, i. m. 255.

⁵ Vö.: SZILÁGYI 2018, i. m. 268–269.

befejezte, de a végső változathoz szüksége van az elesettek névsorára.⁶ Oláh ekkor végre komolyan vette a kérést és egy hosszú és részletes levélben megírta Veliusnak, amit a mohácsi ütközetben elesettekről tudott.⁷ Ezzel elvileg elhárult a döntő akadály, Velius befejezhette a művet. Sajnálatos módon azonban a ket-tejük levelezéséből kihámozható történet itt véget ér: sem Oláh, sem Velius nem említik többé a szöveget. Nem tudjuk, elkészült-e, Velius elküldte-e Máriának. Mindeddig sem kéziratos, sem nyomtatott változatát nem ismertük, így úgy tűnt, a szövegnek örökre nyoma veszett.

Holott egy ilyen mű jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a sorsdöntő mohácsi csatáról valójában olyan kevés, ténylegesen kortárs, adott esetben szemtanúkra is visszavezethető forrással rendelkezünk, mely messze nem áll arányban a csata horderejével, így minden újabb adalék fontos láncszem lehet(ne) az események rekonstruálásában. A veszteség az említett történeti, hadtörténeti szemponton túl azért is fájdalmas, mert Caspar Ursinus Velius Habsburg (I.) Ferdinánd hivatalos történetírója, egyben gyermekeinek nevelője volt. Lajos haláláról írt művét el akarta küldeni Mária királynőnek, joggal gondolhatjuk tehát, hogy ez a mű őrizte volna meg számunkra a Moháccsal kapcsolatos hivatalos Habsburg-álláspontot. A szöveg historiográfiai jelentősége tehát legalább olyan fontos, mint a hadtörténeti. Hosszú ideig úgy tűnt azonban, Velius *libellusa* osztozik sok tucat más kora újkori munka sorsában, melyről adataink vannak, de ténylegesen egy betűt sem ismerünk belőle.

Úgy tűnik, nem ismerte ezt a művet Kollár Ádám Ferenc, a *Hofbibliothek* vezetője sem, aki 1762-ben sajtó alá rendezte és kiadta Velius kéziratban maradt történeti művének töredékeit.⁸ A Kollár által *De bello Pannonico* címmel ellátott munka Ferdinánd 1527 nyarán, Szapolyai János király ellen indított hadjáratával kezdődött, és az 1531 szeptemberi események tárgyalásával szakadt félbe. A Kollár-féle kiadásban a szöveg meglehetősen *in medias res* kezdődik, így általában elfogadott az a nézet, hogy Velius bizonyosan nem így akarta volna indítani a művet, vagyis valóban csak töredékről van szó. Lehet, hogy Velius ez elé szánta

⁶ *Dissem et hunc libellum de Ludovici regis interitu meum iam, quem ante biennium absolvi, verum desunt adhuc nomina captivorum et caesorum in illo conflictu, mittam aliquando tandem.* Vö.: SZILÁGYI 2018, i. m. 291. Ennek a levélnek a datálása ugyanakkor problematikus. Az Oláh leveleskönyvében fennmaradt, tehát nem autográf kéziratban valójában az 1533-as dátum szerepel. A leveleket sajtó alá rendező Szilágyi Emőke épp az alapján datálja 1532-re ezt a levelet, mivel Oláh 1532 márciusában elküldte a kért veszteséglistákat, azt tehát nem lett volna értelme 1533 februárjában újra elkérni. Azt nem tudjuk, Velius megkapta-e Oláh március 10-én kelt válaszát, de Oláh bizonyosan Velius februári levelére válaszolt, mivel több helyen szó szerint idéz barátja leveléből, illetve utal arra a raguzai Hieronymus Gradeusra, akit Velius ajánlott a figyelmébe. Ezek alapján biztosra vehető, hogy Velius februári levele 1532-ben és nem 1533-ban keletkezett.

⁷ Vö.: SZILÁGYI 2018, i. m. 299–302.

⁸ *De Bello Pannonico Libri Decem Ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati... illustrati, studio et opera Adami Francisci KOLLARII, Typis Joannis Thomæ Trattner, Vindobonae, 1762.* – 2013 óta Szebelédi Zsolt jóvoltából magyarul is olvasható: VELIUS, Caspar Ursinus, *Tíz könyv a magyar háborúról*, Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

volna a Mohács-beszámolót. Lehet, hogy valóban külön munkaként tekintett rá. Annyi bizonyos, hogy a Kollár-kiadásban sem maradt ennek nyoma.

Gustav Bauch, aki a 19. század végén és máig egyedülként szentelt egy kis-monográfiát Caspar Ursinus Veliusnak, csak futólag említette meg a művet, sajnálkozva, hogy elveszett.⁹ Eleinte nem jutott ennél tovább Waczulik Margit sem, aki 1937-ben megjelent kötetében szintén csak az Oláh-levelezés fentebb összegzett adatait tudta előszámlálni, de a műről ő is úgy gondolta, hogy elveszett. Arra hívta még fel, joggal, a figyelmet, hogy Velius hivatali utóda, Wolfgang Lazius nem utalt rá, hogy ismerné a szöveget, így az talán már a 16. század közepén is lappangott.¹⁰ Úgy tűnt, hogy a közel 400 évvel korábban írt munka örökre elveszett. De ekkor váratlan fordulat következett.

Waczulik, aki 1937-ben még elveszett szöveggként említette a *De interitu Ludovicit*, két évvel később a *Történetírás* című periodika 3–4-es számában közölt egy pár oldalas tanulmányt, melyben egészen szenzációs felfedezésről számolt be. Egy soproni műgyűjtő, Scholz János jóvoltából ugyanis, mint írja, a kezébe került egy, valamikor minden kétséget kizáróan a bécsi *Hofbibliothek* állományába tartozó kéziratos kötet, melynek első lapjain megtalálta Velius Mohácsról írott munkájának egy jelentős töredékét! A cikkből kiderült, hogy Scholz János már fiatal korában érdeklődött mindenféle régiségek iránt, a kéziratához pedig egy fatális véletlen folytán jutott. 1922-ben egy soproni ház pincéjét csőtörés következtében elöntötte a víz, és az ott tárolt holmik, köztük több ládányi könyv és kézirat elázott. Az értéktelennek látszó maradékot egy házaló vette magához, Scholz pedig tőle vásárolta meg, amit arra érdemesnek tartott, köztük a Velius-töredéket tartalmazó kódexet is. A ház, ahonnan a kézirat előkerült, Kollár leszármazottainak tulajdonában volt, ez magyarázhatja, hogy miképpen került oda a bécsi *Hofbibliothek*-ből származó kézirat.¹¹ Ez persze nem ad választ arra a kérdésre, hogy ha már valószínűleg Kollár is tudott a kéziratról, miért nem adta közre 1762-es Velius-kiadásában, de ez alighanem örökre az egykori bécsi főkönyvtáros titka marad.¹²

Ami igazán megdöbbentő ugyanakkor, hogy bár Waczulik részletesen leírta a több más, korábban nem ismert Velius-részletet is tartalmazó kötetet, felfedezé-

⁹ BAUCH, Gustav, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinands I. und Erzieher Maximilians II*, Bp., Friedrich Kilian Königl. Ung. Universitätsbuchhandlung, 1886, 65.

¹⁰ WACZULIK MARGIT, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*, Bp., Rábaközi Lapkiadó Vállalat, 1937, 56.

¹¹ WACZULIK MARGIT, *Ismeretlen magyar vonatkozású részek I. Ferdinánd udvari történetírójának munkájából = Történetírás*, 1939, 3–4, 150–151.

¹² Az, hogy később tervezte volna a szövegek közlését, kevéssé valószínű. Egyrészt a kiadatlan szövegmenyiség jóval kevesebb, mint amit eredetileg közölt, önmagában csak egy nagyon vékony kötetet tenne ki, értelmetlen lenne a mű többi részétől külön kezelni. Ráadásul, ahogy majd látni fogjuk, a most előkerült töredékek között van olyan, mely kronológiailag a már kiadott részek közé illeszkedik, így utóbb még nehezebben közölhető önállóan. Egy kézenfekvő magyarázat adódik: talán Kollár is csak azután fedezte föl a kéziratot, hogy a *De bello Pannonico* 1762-ben már megjelent. Biztosat ugyanakkor erre vonatkozólag nem lehet tudni.

se lényegében semmilyen visszhangot nem kapott. A szövegek átírására és közlésére ő maga nem gondolt vagy nem gondolhatott, de annak sincs nyoma, hogy bármilyen hivatalos testület igyekezett volna az értékes kéziratot megszerezni Scholz Jánostól, vagy legalább közzétenni a megtalált részletek, főképp pedig a Mohács-mű szövegét.

Az értékes információ a *Történetírás* hasábjain lappangott, és úgy tűnt, senkinek nincs róla tudomása. Én magam, bár volt szerencsém a már nagyon idős Waczulik Margitot személyesen is ismerni, a nyugati történetirodalomról írott monográfiáját pedig rendszeresen forgattam, a Velius felfedezését hírül adó cikkel nem találkoztam. Egészen addig, míg a Mohács-kérdés kora újkori historiográfiáját kutató kollégám, Tóth Gergely fel nem hívta rá a figyelmemet. Már a pusztá tény, hogy Velius Mohács-beszámolója 80 éve még elérhető volt, felvilágyozólag hatott, bár vajmi kevés esély volt rá, hogy a kódex valaha előkerül.

A kézirat tulajdonosa, Scholz János még az 1930-as években az Egyesült Államokba költözött, feleségül vette Anna Rosent, egy amerikai milliárdos lányát, végül elismert zeneszerzőként és műgyűjtőként New Yorkban halt meg 1993-ban. Közben Európán végigsöpört a második világháború vihara. Ki tudhatta volna, hová keveredett a kézirat?

Pár nappal azután, hogy tudomást szereztem a Waczulik-cikkről, a soproni Széchenyi István Városi Könyvtár honlapján megjelent egy megemlékezés Scholz János halálának 25. évfordulójára. A több helytörténeti értesülést is hasznosító anyagból kiderült, hogy Scholz a háború után, 1948-ban járt még egyszer Magyarországon, és Sopronban maradt gyűjteményét a városi múzeumnak, illetve a levéltárnak adományozta.¹³ Sopronban azt mondják erre: Finger Gottes.

Ez ugyanis már kínált némi támpontot, hogy ha a kódex egyáltalán még megvan, merre kell keresni. Rögvest felhívtam a szóba jöhető soproni közgyűjteményeket: a könyvtárat, a levéltárat és a múzeumot is, majd e-mailben is megírtam, mit keresek. De mivel Scholz New Yorkban halt meg, és a New York Times nekrológiájából¹⁴ kiderült, hogy a Morgan Library komoly donátora volt, egy füst alatt írtam a Morgan Libraryba is, érdeklődve, hogy a náluk levő Scholz-hagyatékban nem található-e egy ilyen és ilyen kézirat. Sajnos minden próbálkozás zsákutcának bizonyult. A megkeresett intézmények munkatársai, miként a Morgan Library két kurátora, Joshua O'Driscoll és Carolyn Vega is biztosított arról, hogy az ő gyűjteményükben nincs ilyen kézirat. Az utolsó lehetőséget Waczulik cikkének egy lábjegyzete kínálta. Eszerint Scholz gyűjteményéből egy kötet még a harmincas években az OSZK-ba került,¹⁵ elvi esély tehát lehetett rá, hogy ha a Velius-kézirat túlélte a háborút és Magyarországon maradt, talán a nemzeti könyvtár gyűjteményét gyarapította.

¹³ <http://www.szivk.hu/25-evvel-ezelott-hunyt-el-scholz-janos/> (Letöltés: 2018. 06. 03.)

¹⁴ <https://www.nytimes.com/1993/06/06/obituaries/janos-scholz-89-cellist-scholar-and-morgan-library-benefactor.html> (Letöltés: 2018. 07. 24.)

¹⁵ KOLLAR Ádám Ferenc *Historiae jurisque publici regni Ungarie amoenitates* című munkájáról van szó. Vö.: WACZULIK 1939, i. m. 151.

Az OSZK kézirati adatbázisa jelenleg külső felhasználóknak nem elérhető, ezért az ottani kollégáktól kértem segítséget. Szebelédi Zsolt pedig, aki korábban magyarra fordította Velius Kollár által kiadott *De bello Pannonicó*ját, postafor-dultával megírta, hogy talált a katalógusban egy *Fragmenta Caspari Ursini Velii* címen nyilvántartott kötetet, kikérte, és világossá vált, hogy valóban ugyanazt a kéziratot tartja a kezében, mint amelyet Waczulik Margit is látott. A kolligátum első lapjain pedig ott volt Velius Mohács-beszámolójának immár másodjára meg-került töredéke!

A kézirat azonban, noha legértékesebb eleme kétségtelenül a Mohács-beszámoló, számos egyéb izgalmas részt is tartalmaz. Bár Waczulik Margit 1939-es cikkében már bemutatta a kéziratot, a lényegi tartalom ismertetését mégis szükségesnek látom, egyrészt mert a cikket aligha ismerik sokan, másrészt rá kell mutatnom azon pontokra, ahol Waczulik nem, vagy nem egészen jól mért föl valamit.

A kézirat, mely jelenleg az OSZK-ban a Fol. Lat. 4596 jelzet alatt található, nyilvánvalóan kolligátum. A növedéki napló szerint 1954-ben került a könyvtár állományába, de erről közelebbit egyelőre nem lehet tudni. A kötéstáblán belül fekete tintával az AD 1712-es évszám szerepel, ami talán arra utal, hogy mai kötését ekkor kapta a kézirat. Ez annál is valószínűbb, mivel a többi, Bécsben őrzött Velius-kéziratot is a 18. század első évtizedeiben kötötték újra, valamennyit az OSZK-ban levő példányhoz hasonló, fehér pergamenkötésbe, az előlapon a kétfejú sast ábrázoló címerrel. Eredetileg tehát egészen bizonyosan a *Hofbibliothek* állományába tartozott a ma Pesten levő kézirat is.

Egy utólag bekötött lapon, melynek mérete is kisebb, mint a kézirat lapjaié, Caspar Ursinus Velius pecsétjének rajzolata található, alatta a szerző aláírásának (Caspar Ursinus Velius doctor et R[egius] H[istoriographus] manu propria) másolatával. Ez alatt 18. századi kézírással egy magyarázó szöveg, miszerint Velius fentebb látható pecsétjének és aláírásának másolata egy 1531-ben általa kiállított oklevélről származik.¹⁶ Az írásképp alapján is úgy tűnik, ezt a cetlit a kézirat újrakötésekor illesztették az eredeti dokumentumhoz.

A tényleges első lapon a kézirat más kéztől származó, valószínűleg utólag adott címe olvasható: *Fragmenta Historiae Caspari Ursini Velii historiographi caesaris Ferdinandi*. Alatta található Hugo Blotius kézírásával a kézirat eredeti, bécsi jelzete: Hist. Lat. Ms. N. 435. Ennek érdekessége, hogy ugyanez a jelzet található az ÖNB cod. 7688-as jelzetű kolligátumának 352r lapján is. Ez utóbbi kódex alapvetően Velius hivatali utódának, Wolfgang Laziusnak Magyarország

¹⁶ Sigillum Casparis Ursini Velii pendens ex litteris datis Lynziae Vigesima Prima Augusti Anno Domini Millesimo Quingentesimo Tricesimo Primo, ubi Joanni episcopo Viennensi ejusque in spiritualibus vicario Caspar Ursinus serenissimi et potentissimi Romanorum, Hungariae et Bohemiae regis historiographus ad simplex sine cura beneficium ecclesiasticum in domo vulgariter Im Köllerhof nuncupatum in civitati Viennensi situm per obitum quondam Joannis Wisinger vacans praesentat venerabilem dominum Sigismundum Pfandel clericum Zalaviensem Dioc. dicti serenissimi regis capellanum et cantorem.

történetéről írott műve legjobb kéziratát őrzi,¹⁷ de a 352r laptól a 363r-ig tartalmaz egy Velius-töredéket is *Casparis Ursini Velii fragmenta varia historica* címen, mégpedig a Kollár által kiadott *De bello Pannonico* X. könyvének szövegét és emellett egy rövid, egyetlen fólió terjedelmű feljegyzést 1537-re vonatkozó adatokkal. Ennek a részletnek a pesti kézírathoz való viszonyára később még visszatérek.

A kolligátumban négyféle lap-, illetve levélszámozás is fut. Ezek között két-tő van, amelyik az egész köteten hiánytalanul végighalad: egy vörös ceruzával írt lapszámozás, illetve egy szintén kései, valószínűleg az OSZK-ban rávezetett levélszámozás. Ez utóbbit nemcsak a számok írásképe igazolja, de az a tény is, hogy bár a kézirat oldalaira a legkézenfekvőbbben ezen lap- vagy levélszámozás alapján tudunk hivatkozni, Waczulik Margit 1939-ben még nem ezt használta, ami arra enged következtetni, hogy ő ezt az egységesített fóliószámozást még nem ismerte. Az OSZK fóliálása esetében ez egyértelmű, de úgy tűnik, a piros ceruzás számozást sem látta még 1939-ben. Amit Waczulik is bizonyosan látott, az ezektől eltérő, két korábbi levélszámozás.

A kézirat tartalmi egységei az egyes levél-, illetve lapszámok feltüntetésével az alábbi táblázatban foglalhatók össze:

<i>OSZK levél- számozása</i>	<i>Vörös ceruzás lap- számozás</i>	<i>Blotius levél- számozása (I)¹⁹</i>	<i>Lazius- kódexek levél- számozása (II)</i>	<i>Az adott részlet témája</i>	<i>Kézírás</i>
2r	126	35r	49r–v	Címlap	
3r–10v	128–143	36r–43v	50r–57v	De interitu Ludovici	Velius- autográf
11r–17v	144–157	44r–50v ²⁰	58r–64v	De bello Pannonico (IX. könyv töredéke)	Velius- autográf
18r	158	51r	65r	Bosznia?	Velius- autográf
19r–30r	160–186	–	11r–22r	Svájci reformáció	Velius- autográf

¹⁷ Lazius történeti hagyatékáról bővebben: KASZA Péter, *Lazius-kéziratok, Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 3, 148–169.

¹⁸ Waczulik Margit hivatkozásai ezzel a levélszámozással indulnak, majd áttér a II. számozásra, miután ezek a fóliószámok elfogynak. Némely esetben ugyanakkor, talán nyomdahiba folytán, a Waczulik által megadott oldalszámok tévesek.

¹⁹ 44r–50v Waczuliknál, tévesen, 37a-val kezdődik, végpontot nem ad.

<i>OSZK levél- számozása</i>	<i>Vörös ceruzás lap- számozás</i>	<i>Blotius levél- számozása (I)¹⁹</i>	<i>Lazius- kódexek levél- számozása (II)</i>	<i>Az adott részlet témája</i>	<i>Kézírás</i>
31r–34v	188–195	–	23r–26v ²¹	Magyarországi harcok 1528–29	egykorú másolat
35r–37v	196–203	–	27r–30v	üres	
38r–52v	204–233	–	31r–45v	1532. év eseményei	Velius- autográf
53r–v	234–235		46r–v	üres	
54r–65r	100–103, 108–111, 116–120, 104–105, 112–115, 106–107, 96–99	–	–	Arab, perzsa és oszmán tematikájú kéziratok jegyzéke (nincs köze Veliushoz)	

A lap-, illetve levélszámozás sokat elmond a kézirat történetéről is. Az OSZK-é az egyetlen számozás, mely az elején kezdődik, ami arra utal, hogy korábban a jelenleg egy kötetben található kéziratokat külön tárolták, és más-más szisztémában számozták meg. A kötetet ma ismert formájában csak az OSZK-ban levélszámozták meg 2r-től 65r-ig.

A piros ceruzás lapszámozás a másik, mely szintén az egész kötetten végigfut. Írásképe alapján ez is késői, 18–19. századi lehet. Nemcsak az a furcsa ugyanakkor, hogy nem 1-sel, hanem 126-tal kezdődik, hanem az is, hogy az OSZK számozása mellett csak ez számozza meg a kötet végén található, keleti kéziratok jegyzékét, de ezt meglehetősen összevisszaságban teszi. A 96–120-ig tartó lapok a versón levő 234. oldal és a rectón levő 235., (ami az utolsó lap) közé ékelődnek be, és ugyan minden oldalszám megvan, de némi festői rendezetlenségben. Mivel a legelső szám jelenleg 96-os, aki számozte, nyilván ismert még 95 oldalnyi anyagot, amit a kódex ma már nem tartalmaz. Az is valószínű, hogy a kézirat lapjai akkor még nem ebben a sorrendben voltak, legalábbis ami a keleti kéziratokat illeti, hiszen senki nem számozna bekötött oldalakat ilyen zavarosan sorrendben. Valószínűbb, hogy a Velius-anyag már akkor is egyben volt, hiszen számozása 126–234 közt folyamatos. A keleti kéziratok katalógusának utólagos hozzátoldása során azonban ennek lapjai valahogy összekeveredtek, pár el is vezett, hiszen 121–125, vagyis három levél nincs meg, a többi számozása pedig összevissza áll. Sajátos módon Waczulik, aki 1939-ben leírta a teljes kolligátumot, sem a pi-

²⁰ Waczuliknál: 23a–36b.

ros ceruzás számozást nem használta és említette, de nem regisztrálta a keleti kéziratok katalógusának meglétét sem, noha ezeknek már akkor is a kézirathoz kellett tartozniuk.

A két régebbi levélszámozás merőben más eset. A 35r–51r közti számozás a legrégebbi. A kézírás alapján ez Hugo Blotius (1533–1608) bécsi főkönyvtáros írása. Ő csupán a kézirat első három töredékét levélszámozta. Az övé mellett minden Velius-szöveget egy másik kéz is fölíált, ennek írásképe pedig a számjegyek alapján erősen rokonítható a Bécsben őrzött *Lazius-kódexek* oldalszámozásával. Ennek tartalmi jelentőségére később még visszatérek. Most csak annyit érdemes leszögezni, hogy a Velius-anyag is jól adatolhatóan két részre osztható. A Blotius által is számozott oldalak eredetileg is egybe voltak kötve, és ezekhez utólag kötötték hozzá azon részeket, melyeken csak a *Lazius-kódexek* levélszámozása fut.

Arra, hogy Blotius miért 35r-n kezdte a számozást, a jelenleg kvázi címlapként funkcionáló oldal alján levő bejegyzés ad magyarázatot. Itt szintén Blotius kézírásával a következő szöveg olvasható: „Hunc praecedunt excerpta ex libris Chronicis Abbatis Spanhennensis cum glossa Stabii hoc eodem numero 5033 notati”. Vagyis Blotius szerint a Velius-kézirat előtt kivonatok szerepeltek egy apátsági krónikából. Ennek terjedelmét nem ismerjük, de lehetett akár ez a hiányzó 34 levél.

Az 51v alján pedig a következő bejegyzés található: „Haec sequuntur fragmenta Acephala. Primum autem initium habet hoc: etiam aurea F”. Mivel az a részlet, mely kötetben most következik nem *etiam aurea* szavakal kezdődik, Blotius még más töredéket látott az 51v után, vagyis a jelenlegi formációt biztosan nem ismerte.

A *Lazius-kódexek* számozása viszont azzal a tanulással szolgál, hogy a két részlet 49r–65r, illetve 11r–46r valamikor egy kötetben szerepelhetett, csak fordított sorrendben. Ebből az eredeti kötetből ma nincs meg az 1r–10r részlet, illetve hiányzik 47r–48r, vagyis két levél, egyébként a számozás folyamatos, de az eredeti kötetet szétszedték és 11r–46r került 49r–65r után. Ma így találjuk a kódexben.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az előttünk fekvő kötet anyagát legalább három esetben rendezték újra. Létezett egy Blotius-féle besorolás, ennek nyoma az OSZK számozása szerinti 2r–18r leveleken van. Ezt utóbb kivették az eredeti helyéről, ahol még egy apátsági krónika állt előtte, utána pedig más töredékek, és hozzákötötték egy olyan Velius-kézirathoz, mely az OSZK számozásában jelenleg a 19r–53r. Az új kötetet ismét levélszámozták. Egy részét akkor először, más részén pedig áthúzták a Blotius-féle számozást és odaírták az újat. Ennek az így létrejött kötetnek az első 10 levele most hiányzik, 11r–46r-ig megvan, két levél hiányzik, majd jön a Blotius által is számozott részlet 49r–65r. A számok sorrendje mutatja, hogy ennél a kötésnél a Blotius-részt kötötték hátra. Jelenleg viszont fordított sorrendben állnak, 49r–65r megelőzi 11r–46r, ami csak úgy történhetett, hogy történt közben egy harmadik rendezés. Ez lehetett az, amikor a szétesett kéziratot újra egybefűzték, talán ennek lenyomata a piros ceruzás számozás. Elképzelhető, hogy ekkor került a Velius-iratok mellé a keleti

könyvek katalógusa. Mivel a kötéstábla 18. századi munka, ennek az utolsó kötésnek ekkortájt kellett megvalósulnia. Bár Waczulik nem említi a piros ceruzás számozást, és úgy tűnik, a keleti kéziratok katalógusát sem ismeri, ennek ellenére valószínű, hogy már ő is a ma ismert állapotában találta a kódexet. Mindenesetre az OSZK-ba már ebben az állapotban került be a kódex, erre utal a folyamatos és koherens fölíálás. A továbbiakban erre a számozásra hivatkozom.

Tartalmi kérdések

Ha a kötetben található kéziratokat tartalmi szempontból vesszük szemügyre, az arab, perzsa és török kéziratok katalógusa nyilvánvalóan kilóg a sorból. Bár orientalisták és oszmanisták számára hasznos adalék lehet, milyen kéziratokkal rendelkezett a *Hofbibliothek* a 18. században, és ezekből melyeket szándékozta lefordíttatni, de a valódi találat az a több mint száz oldalnyi Velius-szöveg, melynek java része eddig ismeretlen, kiadatlan anyag.

Az egyetlen kivételt ez alól a 11r–17v lapokon található részlet jelenti, melyről már Waczulik Margit is helyesen állapította meg, hogy olyan szöveget tartalmaz, mely része a Kollár-féle Velius-kiadásnak.²¹ Utóbb egy kéz ceruzával rá is vezette a kézira, hogy az itt olvasható részlet Kollár kiadásának 160–166. lapjain található (incipit: Assurrexunt deinde Joannes princeps Saxoniae; excipit: igitur numquid domum hinc abituri sumus) szöveggel egyezik meg. Ez a részlet szerepel egy ma Bécsben őrzött kódexben is, ugyanis a IX. könyv teljes szövege az ÖNB cod 8055-jelzetű kötetében található a fol. 48v–50r, fol. 51r–66r lapokon. Viszont ezzel a részlettel ez eddig az egyetlen olyan Velius-hely, melynek két kézirati variánsa is ismert. Mindenképpen a pesti tűnik korábbi verzióknak, mert ebben található több marginália és javítás is, de azok a bécsi kódex szövegváltozatába beépültek, illetve annak nyomán a Kollár-kiadásba is. Bár új információt ez a pár oldal látszólag nem tartalmaz, jelentősége éppen abban van, hogy ez esetben pizkozatról van szó. Ez pedig lehetővé teszi, hogy ha csak egy apró részlet erejéig is, de bepillantsunk Velius műhelyébe és lássuk, hogyan dolgozott, egészít ki tisztázott formáig egy történeti szöveget. Filológiai, historiográfiai szempontból tehát ennek a szövegnek is van jelentősége.

Ezt az összesen 7 levél, vagyis 14 lap terjedelmű részletet leszámítva azonban minden más szöveg olyan töredék, mely a *De interitu Ludovici*hez hasonlóan korábban nem jelent meg. Ami az előkerült töredékek koronaékkövének számító Mohács-szöveget illeti, ahogy azt Waczulik is megállapította, a szöveg sajnos csonka. Éppen a hadrend felállítása közepette, a csata kezdetén szakad félbe, és úgy tűnik, nem véletlenül. A szöveg a kódex elején, a Blotius által is levélszámozott lapokon található. Ezt a részt fizikailag egy négy, illetve nyolc levélpárból álló ívfüzetből kötötték egybe. Az első négy levélpár bal oldali leveleiből megvan az első levél, de a három következőt kivágták. A jobb oldali párok első lapján

²¹ Vö.: WACZULIK 1939, i. m. 155–156.

indul a Mohács-szöveg és folytatódik a négy ép levélen keresztül. Következik a második ívfüzet, mely nyolc levélpárból áll. Ennek bal oldali első négy levele megvan, ezeken folytatódik a Mohács-szöveg, majd négy levél ki van vágva. A jobb oldali nyolc levél teljes épségben megvan, azok viszont már a IX. könyv részletét (7 levél), illetve az utolsó levél rectóján egy egyelőre azonosítatlan töredéket tartalmaznak. A két füzetben mind a négyféle lap- vagy levélszámozás megtalálható, és ezek mindegyike folyamatos, ami azt mutatja, hogy a leveleket még azelőtt kivágták, hogy a számozás a lapokra került volna.²²

A Mohács-részlet tehát összesen nyolc levél terjedelmű szöveg, melynek az elejéről és végéről is kivágtak három, illetve négy levelet. Nem biztos ugyanakkor, hogy a mű elejét is megcsonkították, mivel ott értelmesen kezdődik a szöveg,²³ de mivel három levél hiányzik, ez nem is kizárható. Egy bevezetés, előszó vagy ajánlás kerülhetett volna a mű elejére.

A vége viszont mondat közben szakad meg, így az bizonyosan csonka. Innen négy levél hiányzik, míg a meglevő anyag összesen nyolc levél terjedelmű. Ha a Mohács végét vágták ki innen,²⁴ akkor Velius a maradék négy levélen jutott volna el a csata végéig. Ha a meglevő szöveg dinamikáját nézzük, ez messze nem lehetetlen: további négy levélnyi terjedelem elég is lehetett volna a csata leírásához és a mű befejezéséhez. Ha ez igaz, akkor a mű harmada hiányzik. Ha az eleje is csonka, akkor több.

Azt, hogy a mű nem teljes, már Waczulik cikke is megemlítette. Azt viszont nem hangsúlyozta vagy nem vette észre, hogy a birtokunkban levő Mohács-részlet nem csupán töredék, hanem egy még alakulóban levő munka piszkozata. Waczulik Margit is leszögezi, hogy a részlet Velius saját kézírásával készült fogalmazvány,²⁵ de ennél többről van szó. Az Oláh Miklósnak írt levelek szerint 1531-re Velius befejezte (*confeci*) a művet, csak a veszteséglistához várt Oláhtól további adatokat. Bár ezeket 1532-ben megkapta, mivel kéziratunk vége hiányzik, ebből semmiképpen sem derülne ki, hogyan hasznosította Velius a kapott információt. A kezünkben levő munka azonban nem egyszerűen egy csonka mű: a számos margináliát, áthúzást, betoldást elnézve korántsem az a benyomása az embernek, hogy egy elkészült mű kéziratát tartja a kezében, inkább az, hogy egy több helyen már jól kidolgozott, más esetekben még számos kiegészítést igény-

²² Köszönöm Tóth Zsuzsannának és Földesi Ferencnek, hogy konzultálhattam velük a kézirat fizikai állapotáról, és hogy hasznos tanácsaikkal, észrevételeikkel segítettek a tanulmány megírásában.

²³ Anno quarto, qui erat a natali Christiano MDXXVI., postquam Solymannus Turcarum imperator Belgrado potitus...

²⁴ Felmerülhetne, hogy nem a Mohács-szöveg vége hiányzik, vagy pontosabban nem azt vágták ki, hanem az utána álló IX. könyvhöz tartozó részlet eleje. Csakhogy ezt terjedelmi adatok nem igazolják. A kéziratosa rész, ahogy fentebb írtam, 7 levél terjedelmű, és a nyomtatott szöveg 160–166. oldalán levő szövegnek felel meg. A IX. könyv nyomtatott verziójában viszont még 12 oldal előzi meg ezt a részletet, ami arányosan kb. 14 levélnek felelne meg, de csak 4 hiányzik. Valószínűbb tehát, hogy a csonkítás a Mohács-szöveg végét érintette, így annak kb. a harmada hiányzik.

²⁵ Vö.: WACZULIK 1939, i. m. 151.

lő munka piszkozati példányát. A margókon még olyan jellegű megjegyzéseket is találunk, mint pl. a 6r lapon: *Turcus arcem Soklos frustra oppugnavit. Inde avertit iter Quinqueecclesias versus; laus Georgii Zotmar; urbem copiosam ob merces incendit, captivos abegit, alios alios [!] trucidat.* Ez a marginália logikusan sehová nem illeszthető az adott oldal szövegébe. De véleményem szerint nem is betoldásról vagy javításról van szó, hanem inkább egyfajta emlékeztetőről. Mintha Velius magának írta volna a lapszélre, hogy melyek azok a témák, például Szathmári György dicsérete, melyeket még ki kell majd dolgoznia és beilleszteni a szövegbe. Egy „*laus Zotmar*” aligha egy mondatos anyag. Vagyis bizonyos szempontból úgy tűnik, hogy meg is találtuk Velius elveszettnek hitt Mohács-szövegét, meg nem is. Nem tudjuk, ez volt-e a végső változat, de ami most a kezünkben van, még bizonyosan nem lezárt munka. Egyes részei (Mária királynő vagy Szalkai beszéde), ahogy erre már Waczulik Margit is rámutatott, jól kidolgozottak,²⁶ más helyütt Velius még szemlátomást alakítani akart a szövegen. Bár sajnálkozhatnánk is, hogy az előkerült kézirat részben csonka, részben félkész, mégis inkább annak kell örülnünk, hogy ennyi előkerült. Mert bár ami a birtokunkban van, talán nem felel meg annak a készültségi állapotnak, amelyről Velius 1531–32-ben Oláhnak beszámolt, már a vázlat is sokkal több információt tartalmaz, mint amit eddig tudtunk.

A maradék négy részlet viszont sokkal letisztultabb állapotban maradt ránk, és kétségkívül a ma *De bello Pannonico* címen ismert munkához tartozó szövegekről van szó. Annál is érthetlenebb, hogy ha Kollár ismerte ezeket, miért nem dolgozta be a kiadásba? Pedig nem is minden esetben az általa kiadott szöveg kronológiai időhatárán túli szövegrészekről van szó.

A 31r–34v lapokon található részlet esetében bizonyosan nem. Bár Waczulik Margit úgy gondolta, ez a részlet az 1535-ben, Erdélyben zajló harcokat mutatja be,²⁷ ez tévedés. Erre, úgy tűnik, már azok a kollégák is rájöttek, akik az OSZK-ban lajstromozták a kötetet, valaki ugyanis a 31r jobb felső margójára ceruzával kérdőjelesen odaírta az 1529-es évszámot. És valóban: az ominózus részlet Szapolyai János király tarnóvi száműzetését követően, az ország visszahódításáért 1528–29 fordulóján a Partiumban és Erdélyen folytatott harcainak a leírása. Velius ugyanis úgy fogalmaz, hogy miután Ferdinánd Esztergomból távozott, János terve miatt kiújult a háború.²⁸ Márpedig ez a konstelláció csak erre az időszakra érvényes: Ferdinánd 1528 tavaszán hagyta el Magyarországot, János pedig ez év őszén tért vissza, így a leírás bizonyosan erre és nem az amúgy eléggé eseménytelen 1535-ös esztendőre vonatkozik. Ez pedig különösen azért érdekes, mert Velius munkájának kiadott része 1531 szeptemberében szakad félbe, ha tehát a részlet 1535-ös eseményekről szólna, akkor egyfajta ki nem adott folytatásról lenne

²⁶ Vö.: WACZULIK 1939, i. m. 155.

²⁷ Vö.: WACZULIK 1939, i. m. 156–157.

²⁸ *Itaque novos motus bellumque perneciale exoriturum esse apparebat. Itaque missi a rege antequam Strigonio Viennam abiret in Transylvaniam pacandam ad eam regionem et in officio retinendam... 31r.*

szó. De mivel bizonyos, hogy 1528–29-es események képezik a szöveg tárgyát, olyan évről van szó, melynek helye lenne a már kiadott verzióban is! A kezdő sor ugyanakkor afelől sem hagy kétséget, hogy ennek a részletnek egy nagyobb, új egység élén kellett volna állnia: „Bellum cum Joanne susceptum prout gestum fuit ordine ac suo quoque tempore acta tribus proximis liberis inserui”. Vagyis Velius a Jánossal folytatott háborút az előző három könyvben már elbeszélte, most tehát az a negyedik könyv következik, mely a harcok kiújulásáról szól. És valóban: ha megnézzük a Kollár-kiadást, Velius az első négy könyvben tárgyalja a magyarországi eseményeket az 1528-as szinai vereségig és János meneküléséig. Az V. könyv az 1529. márciusi speyeri birodalmi gyűléssel kezdődik. Így viszont hiányzik az elbeszélésből János visszatérésének bemutatása. Valahol itt kereshetjük a most előkerült részlet helyét is. Az, hogy Velius három, már megírt könyvről beszél, Kollárnál pedig négyet találunk, ami részletünk elé kerülne, nem ellenérv. A Velius-kéziratok ugyanis nem tartalmazzak könyv- vagy fejezetbeosztást, a művet Kollár osztotta fel tíz részre, és semmi nem igazolja, hogy ez a felosztás hibátlan. Mivel éppen Velius Oláhnak írt, 1531. szeptemberi leveléből tudjuk, hogy szerzőnk az év tavaszán fejezte be Magyarország történetének IV. könyvét, úgy vélem, a pesti kódex részlete éppen ezt a negyedik könyvet vezette (volna) be. Hogy egyszerűen beilleszthető-e a Kollár-kiadás IV. és V. könyve közé, arról még korai volna nyilatkozni, de a helyét ott kell keresni.

Sokkal egyszerűbb a dolgunk, ha a svájci reformációnak szentelt epizód, illetve az 1532-es év eseményeit tárgyaló rész helyét keressük. Mindkét esetben olyan fejezetekről van szó ugyanis, melyek kronológiailag túlmennek azon, amit a Kollár-kiadás tartalmazott, így teljesebbé teszük Velius munkáját. A svájci reformációról szóló rész helyét egészen pontosan meg lehet határozni, mivel szinte hézagmentesen illeszkedik a Kollár-kiadásból ismert szöveg végéhez. Kollár beosztása szerint ez a X. könyvet jelenti, melynek egyik utolsó eseménye egy 1531. augusztus 13-án felbukkanó üstökös. Velius megjegyzi, hogy egy ilyen jelenség mindig rossz ómen, és általában viszályt és háborút jövendöl. Ennek igazolására említi meg, hogy az üstökös felbukkanása után nem sokkal az egyenetlenség elharapódzott a svájciaknál és súlyos háború tört ki.²⁹ Igaz, ezt követően még pár sort olvasunk Ferdinánd király fellépéséről a speyeri gyűlésen, de aztán a szöveg megszakad. A pesti kódexben levő részlet viszont éppen a Németországban elharapózó eretnekség felemlegetésével kezdődik,³⁰ majd a Svájcban kitört, végül

²⁹ Idibus Augusti cometes horrendo fulgore exarsit et circiter XX. dies fatales ignes [...] longe effudit [...] divinaeque irae, generi humano quasi bellum indicentis, faecialis, clades denunciati maximas et ipse importat res humanas susque deque permiscendo. Regum itaque mortis regiaeque fortunae hominum consecuta est bellum foedum atque gliscentibus intestinis discordiis inter ipsos Helvetiorum exortum est. *De bello Pannonico*... 181.

³⁰ Cum iam passim tota Germania tot absurdae atque impiae sectae ceu lues pernitiosa per foeda contagia in plurimas urbes invasissent, ac singuli per singulas civitates Heresiarchae veluti regnum possidentes pro sua libidine divina iusta atque humana permiscuissent, in Helvetiis Udalricus Zvinglius summam auctoritatem sacris ritibus evvertendis novisque introducendis obtinebat... 19r.

a második kappeli csatában Ulrich Zwingli halálához vezető polgárháború tárgyalása következik. Ami tehát a kezünkben van, az szinte hézagmentes folytatása a töredékes X. könyvnek. Ezt az attribúciót csak erősíti, ha szemügyre vesszük a X. könyv fentebb már említett, Bécsben őrzött kéziratát. Ez az eredetileg Hist. Lat. Ms. N. 435. jelzet alatt számontartott kézirat, mely jelenleg a cod 7688-as Lazius-kötet utolsó részét képezi a 352r–363r lapokon. A bécsi és a budapesti kódex két szövegének írásképe teljességgel megegyezik, mindkét esetben Velius-autográfáról van szó. Az azonos jelzet arra enged következtetni, hogy a ma két külön kötetben található kézirat valamikor egy egységet képezett. De még fontosabb nyomot kínál az oldalszámolás. A bécsi kódex részletének eredeti levélszámolása ugyanis 1r-val kezdődik és 10r-n ér véget. A 10v üresen marad. Ha megnézzük, a pesti kódex vonatkozó részlete viszont a *Lazius-kódexekre* jellemző levélszámolás szerint 11r-val indult. Úgy tűnik, mintha két, egykor összetartozó részlet két fele feküdne előttünk. A bécsi szöveg 10r-n mondat közben szakad meg, a pesti mondat elején kezdődik, a toldás tehát nem hézagmentes, de sok aligha hiányzik a két részlet közül. Talán csak épp a bécsi kódex 10v-ján hiányzó, egy oldalnyi szöveg. Az érvet ugyanakkor gyengíti, hogy a bécsi kódex 10v-ja üres, vagyis ott elfért volna a hiányzó rész, de nincs ott. Elképzelhető, hogy Velius az átkötést soha nem írta meg, a két részlet között mindig is volt valami hiány, de az azonos jelzet és a később rájuk vezetett oldalszámolás azt sugallja, hogy a 16. század második felében egységként kezelhették őket. Sőt. Ugyanebben a cod 7688 jelzetű *Lazius-kódex*ben található az az egy egyetlen levél terjedelmű Velius-töredék is, mely Vels tábornok 1537-es hadjáratáról szól. Ennek eredeti számolása, teljesen illogikus módon, 66r–v. Vagyis a pillanatnyi állapot szerint egy Velius-szöveg véget ér 10r-n, 10v üres, majd a következő rectó száma nem 11r, hanem 66r. Ha viszont ide beillesztjük a pesti kódex teljes Velius-anyagát, akkor az oldalszámok gyönyörűen egymásba simulnak. 1r–10r Bécsben, 11r–65r Pesten (ebből két levél: 47r–48r hiányzik) és 66r–v megint Bécsben, a kronológiailag is ismert utolsó Velius-töredékekkel.

Végül nézzük a 38r–52v közti szöveget, mely igazi csemege, hiszen tárgya jórészt Kőszeg hősiei védelme, illetve Szapolyai és Gritti kudarcja Esztergom alatt. Kőszeg ostroma ugyan kifejezetten jól dokumentált esemény,³¹ de kortárs narratív forrás, az egyetlen Szerémit leszámítva, nem foglalkozik vele. Velius eddig ismeretlen töredéke most nemcsak ezt pótolja majd, de mivel az ostrom menetét több jelentésből, levélből ismerjük, lehetőség adódhat arra, hogy „tetten éadjuk” Velius-t, milyen források fgyeembevételével dolgozott.

Jelen ismertetésnek nem lehetett feladata, hogy részletesebben vizsgálja az előkerült töredékek jellegét, forrásait, helyüket Velius történeti szövegeiben. Ez még további alapos kutatásokat igényel. Elsőként a Mohács-részlet közlése lehet a feladatunk, mely több kolléga együttműködése révén hamarosan latinul és magyar fordításban is elérhető lesz, a megfelelő bevezető tanulmányokkal és kapcsolódó kísérő szövegekkel ellátva. De mindenképpen ki kell adni a többi

³¹ Vö.: *Kőszeg ostromának emlékezete*, szerk. Bariska István, Bp., Európa, 1982.

részletet is. Ennek kapcsán érdemes újragondolni Kollár több mint két és fél évszázados szövegközlését, és egy új, modern szemléletű, külföldi kutatók számára is hozzáférhető kiadást készíteni filológiai és tárgyi jegyzetekkel. Ez éppúgy a közeljövő feladata, mint Velius történeti művét immár a megfelelő kiegészítések beiktatásával, átdolgozott fordításban a nagyközönség elé tárni.

KASZA, PÉTER

„Un manuscrit ne disparaît jamais dans le feu”

Le manuscrit de la relation de Caspar Ursinus Velius sur la bataille de Mohács et d'autres fragments conservés à la BN de Hongrie

Il ressort de la correspondance de Miklós Oláh que l'humaniste viennois d'origine silésienne, plus tard historiographe officiel de Ferdinand Ier, Caspar Ursinus Vellius, a composé un ouvrage mineur au sujet de la bataille de Mohács. L'auteur voulait dédier son ouvrage à la reine veuve Marie. Or, l'ouvrage n'a jamais vu le jour et le manuscrit s'étant également perdu, les chercheurs ont du se contenter de noter son existence. En 1939 Margit Waczulik a publié une petite étude, dans laquelle elle a signalé que dans la collection privée de János Scholz, à Sopron, il existe un codex renfermant quelques fragments de Velius et une version tronquée de l'ouvrage sur Mohács. Puisque Waczulik n'a pas publié le texte, son étude et l'existence du codex sombrèrent dans l'oubli. Or en 2018, il s'est avéré que le manuscrit en question avait été déposé à la BN de Hongrie, il est donc facilement examinable et publiable. Dans mon étude, je me propose de recapituler l'histoire de ce codex, composé de feuilles écrites par diverses personnes et de donner une présentation détaillée du contenu du texte. Je tenterai également d'étudier le rapport qui existe entre les fragments récemment découverts et l'ouvrage publié en 1762 sous le nom de l'humaniste, le *De bello Pannonico*. Le résultat principal de la recherche: le manuscrit incriminé conserve des textes (la relation de la bataille de Kappel, le siège de Kőszeg en 1532, les opérations militaires de Szapolyai en 1528–29) que Velius avait sans doute destinés à son grand ouvrage historique, mais qui, pourtant, ne furent pas intégrés à l'édition préparée par Kollár.

Keywords: 16th century, Mohács, Caspar Ursinus Velius, Oláh Miklós, Kollár Ádám Ferenc, Waczulik Margit, De bello Pannonico.

MOLNÁR DÁVID

Szenci Molnár Albert

Példaszócikk egy készülő enciklopédiából

Az alábbi szöveg a *Companion to Humanism in East Central Europe – Vol. 1. Humanism in the Kingdom of Hungary* című 2020-ban, Berlinben, a De Gruyter kiadónál megjelenő enciklopédia angol nyelvű szócikkének a *Magyar Könyvszemle* jegyzetelési alapelvei szerint átdolgozott magyar verziója.¹

Szenci Molnár, Albert (Molenaer, Molnar Szenciensis, Szenczi, Zenziensis)
Szenc, 1574. augusztus 30. – Kolozsvár, 1634. január 17.

Életrajz

A Teleki-Bolyai Könyvtárban (továbbiakban TBK) fennmaradt Naplója rögzíti életének eseményeit 1617-ig (ld. A). Életrajzi dokumentumait – melyet Dézsi Lajos publikált 1898-ban – *Collectio Molnariana* néven az MTA Könyvtára (továbbiakban MTAK) őrzi (K 787).² Polgárcsaládban, Szenc (Senec SK) mezővárosában született 1574. augusztus 30-án.³ Apja, szintén Albert, székely származású molnár volt,⁴ anyja Széki Orsolya. Három bátyja, György, Benedek, Lukács, és két leánytestvére volt, Ilona és Zsófia.⁵ Elemi tanulmányait szülővárosának protestáns iskolájában kezdte meg 1584 szeptemberében Debreceni János felügyelete alatt.⁶ 1586 februárja és júliusa között Győrben, majd 1586 végétől 1588 nyaráig – Pelei János tanítványaként – Göncön folytatta a tanulást, ahol jelen volt a Vizsolyi Biblia nyomdai munkálatainál.⁷ Debreceni Csorba István rektorátusa

¹ Hálás köszönettel tartozom P. Vásárhelyi Juditnak, aki a készülő szócikk angol verzióját szakmailag többször is lektorálta és az ismert művek listáját kibővítette.

² SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója, levelezése és irományai*, kiad., jegyz. Dézsi Lajos, Bp., Magyar Tud. Ak., 1898. Lásd még: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert dokumentumok = Szél-járás*, 2(2009), 33–40.

³ SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója*, kiad., bev. Szabó András, Bp., Universitas, 2003, 53.

⁴ SZABÓ András, *A szenci molnár fia = Summa*, Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére, szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, 2007, 286–287.

⁵ SZENCZI 2003, i. m. 90, 91, 178, 221, 222, 240.

⁶ *Uo.*, 54.

⁷ *Uo.*, 54, 108; DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert (1574–1633)*, Bp., Franklin-Társulat, 1897, 17–18.

alatt Debrecenben tanult 1588 nyarától 1589 januárjáig.⁸ 1590. november elsején megkezdte európai peregrinációját.⁹ Mielőtt 1591. november 2-án „Albertus Molnar Szencinus Ungarus” néven beiratkozott volna a Wittenbergi Egyetemre, négy hónapig Wittenbergben, majd Drezdában élt, ahol valószínűleg a Kreuzschuléba is beiratkozott.¹⁰ 1592. május 9-én tovább folytatta európai körútját.¹¹ 1593. május 7-én beiratkozott a strasbourgi akadémiai gimnáziumba, ahol le is vizsgázott.¹² Június 24-én bejut a Collegium Wilhelmiticumba (vagy Wilhelmitanumba), ahol 1595. május 21-én elnyerte baccalaureátusi fokozatát.¹³ Miután kiutasították, 1596. július 21-én elhagyta az evangélikus Strasbourgot és Svájcba, majd Itáliába utazott.¹⁴ December 3-án átmenetileg teológiai ösztöndíjat kapott a heidelbergi Collegium Casimirianumba, majd 1597. január 22-én „Albertus Molnarus, Zenziensis Hungarus” néven matrikulált Heidelberg kálvinista egyetemére.¹⁵ 1599 végén hazalátogatott Magyarországra, majd 1600. június 19-én visszatért Heidelbergbe.¹⁶ November 26-án (vagy 29?) „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus”-ként beiratkozott a Herborni Akadémiára (Academia Nassauensis).¹⁷ A Pfalzi Választófejedelemség és a Hessen-Kasseli Tartománygrófság uralkodóinak támogatásával beutazta Németországot, és hosszabb-rövidebb ideig lakott Frankfurt am Main, Amberg, Altdorf bei Nürnberg, Nürnberg, Marburg, Oppenheim és Hanau városában.¹⁸ 1604. szeptember 25. és november 26. között Prágában időzött, ahol átadta szótárát II. Rudolfnak, és barátságot kötött többek között

⁸ DÉZSI 1897, i. m. 22–24; SZENCI 2003, i. m. 54; IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép) máisai*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009, 29–33.

⁹ DÉZSI 1897, i. m. 27–80; SZENCI 2003, i. m. 55–71.

¹⁰ *Album Academiae Vitebergensis ab a. CH. MDII usque ad A. MDCII.*, Halle, Maximilian Niemeyer, 1894, II, 386a21; SZENCI 2003, i. m. 55, 109; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., 2011, 303 no. 3725.

¹¹ SZENCI 2003, i. m. 56.

¹² SZENCI 1898, i. m. 413–415; SZENCI 2003, i. m. 56; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”, *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009, 28–35, 42–46; SZÖGI 2011, i. m. 226 no. 2301.

¹³ SZENCI 1898, i. m. 417–422; SZENCI 2003, i. m. 56–57, 110–111.

¹⁴ *Uo.*, 57, 113, lj. 467, 58–64.

¹⁵ *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, hrsg. Toepke, Gustav, Heidelberg, Selbstverlags des Herausgebers, 1886, 187 no. 6, 558 no. 151; SZENCI 1898, i. m. 427; SZENCI 2003, i. m. 64, 122; SZÖGI 2011, i. m. 123 no. 735.

¹⁶ SZENCI 2003, i. m. 71, 74.

¹⁷ SZENCI 1898, i. m. 417, 432–434; *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, hrsg. ZEDLER, Gottfried és SOMMER, Hans, Wiesbaden, Bergmann, 1908, 32 no. 793; SZENCI 2003, i. m. 74; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006, 10–34; SZÖGI 2011, i. m. 139 no. 953.

¹⁸ SZENCI 1898, i. m. 438–442; KOVÁCS József László, *Szenci Molnár Albert Altdorfban = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, XVII/4), 255–262; SZENCI 2003, i. m. 75–79; GIEBERMANN, Gerriet, *Albert Molnár (1574–1634) ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim = Oppenheimer Hefte*, 30/31(2005), 2–100; VISKOLCZ Noémi, „Vagyon egy

a csillagász Johannes Keplerrel és az angol költőnő Elizabeth Jane Westonnal.¹⁹ 1606. november 24-én újra beiratkozott a Heidelbergi Egyetemre, ahol felvételt nyert a Collegium Sapientiae-be.²⁰ 1607. április 5-én újból a Herborni Akadémiára,²¹ majd 1607. június 18-án a Marburgi Egyetemre iratkozott be.²² 1611 októberében feleségül vette Conrad Vietor volt feleségét, Kunigunda Ferinarit Oppenheimben,²³ akitől két fia és négy lánya született: Johannes Albertus,²⁴ Pál,²⁵ Erzsébet, Mária Magdolna, Erzsébet Kunigunda és Mária Erzsébet (az utolsó három leány még gyermekkorában meghalt).²⁶ Családjával 1612 és 1615 között Magyarországon élt először Batthyány Ferenc udvari papjaként Rohoncon, majd később lelkészként Komáromban, míg aztán Szilézián és Brandenburgon keresztül vissza nem tért a Pfalzi Választófejedelemségbe.²⁷ 1615 augusztusától az Ambergi Gimnázium konrektora, majd októbertől az oppenheimi Szent Sebestyén vagy Szent Katalin templom iskolájának kántora, majd a város latin iskolájának rektora volt.²⁸ 1619 szeptemberében családjával Heidelbergbe költözött, ahol

kis Varos Moguntian innen”, Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Bp., 2005, 62–98.

¹⁹ PRAŽÁK, Richard, *Magyar református humanisták csehországi utazásai a harmincéves háború előtti években = Irodalmi Szemle*, 25 (1982), 64–73; SZENCI 2003, i. m. 79; P. VÁSÁRHELYI Judit, „*Stella nova exoritur*” = *Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus*, szerk. Ekler Péter, Varga Bernadett, Bp., 2015, 52–53.

²⁰ *Die Matrikel der Universität Heidelberg* 1886, i. m. 232 no. 138; SZENCZI 1898, i. m. 442; SZENCI 2003, i. m. 80, 151; SZÖGI 2011, i. m. 123 no. 735.

²¹ *Die Matrikel der Hohen Schule* 1908, i. m. 47 no. 1251; SZENCI 2003, i. m. 81, 152; SZÖGI 2011, i. m. 139 no. 953.

²² SZENCZI 1898, i. m. 444; CAESAR, Iulius, *Catalogus studiosorum scholae Marpurgensis ab ineunte anno MDCV usque ad extremum annum MDCXXVIII pertinens*, Marburg, Elwert, 1887; NAGY Jukunda, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914: Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*. Marburg, Hist. Komm. für Hessen, 1974; IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Humanizmus, religio, identitástudat*, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 126–143; SZÖGI 2011, i. m. 213 no. 2119; cf. SZENCI 2003, i. m. 81.

²³ SZENCZI 1898, i. m. 447–449; DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor = Adattár*, XVII/4, 1978, i. m. 283–287; SZENCI 2003, i. m. 84, 158–159; SZABÓ András, „*Bizontalan helyeken búdosunk*”, *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2011, 41–52.

²⁴ SIMON Melinda, *Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége = Magyar Könyvszemle*, 114(1998), 7–9; SZENCI 2003, i. m. 85, 222; ÓSZ Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei. Új adatok a zsoldárfordító és fia biográfiájához = Református Szemle*, 102(2009), 747–756; Uő., *Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 268–275.

²⁵ SZENCI 2003, i. m. 103, 222.

²⁶ Uő., 92, 103, 188, 221, 222.

²⁷ DÉZSI 1897, i. m. 188–203; SZENCI 2003, i. m. 41–49, 84–97.

²⁸ SZENCI 2003, i. m. 182, 183–185, 187.

– habár megkínózták Tilly spanyol zsoldosai – túlélte a város 1622-es ostromát.²⁹ 1624-ben Hanauba költözött.³⁰ Ugyanez év júniusában, mielőtt Bethlen Gábor hívására Gyulafehérvárra indult volna,³¹ Hágán és Amszterdamban keresztül a tengeren visszautazva, útba ejtette Londont is.³² 1625 januárjában Gyulafehérvár helyett Kassán telepedett le.³³ Talán 1627-ben, családjával együtt Erdélybe költözött.³⁴ 1634. január 17-én hunyt el Kolozsváron a pestisjárványban.³⁵ Halála után a Sátánnal való fausti szövetségkötéséről legendák születtek.³⁶ Szétszóródott könyvtárából idáig tizenhat kötetet sikerült azonosítani.³⁷

²⁹ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben = Humanizmus*, 2007, i. m. 144–154.

³⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*, kiad., bev., jegyz. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai K., 1975.

³¹ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiushoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 18 (1908), 218–219; SZENCI 1975, i. m. 12–13; VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai K., 1985, 84–88.

³² DÁN Róbert, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 83(1979), 278–280; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*, Bp., 2005, 80 no. 186.

³³ DÉZSI 1908, i. m. 222–223; SZENCI 1975, i. m. 12–18.

³⁴ TÚRI Tamás, *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXX*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011, 463–470 (cf. SZENCI 1975, i. m. 18–21).

³⁵ HERPEI János, *Szenci Molnár Albert halála ideje = Erdélyi Múzeum*, 38(1933), 464–468.

³⁶ VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a Sátán szövetsége = Irodalomtörténeti Közlemények*, 81(1977), 395–403; BARON, Frank, *A Faust-monda és magyar változatai, Bornemisza Péter és Szenci Molnár Albert = Irodalomtörténeti Közlemények*, 90 (1986), 22–31; SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert = Café Babel* 9 (1999/2), 37–45; KOVÁCS Sándor Iván, *Szenci Molnár redivivus: filológiai esszék*, Bp., Ister, 2000, 127–137; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Faust in der ungarischen Literatur = Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hrsg. BREUER, Dieter és TÜSKÉS Gábor, Bern, Lang, 2010, 419–438.

³⁷ KERESCSÉNYI Dezső, *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei = Protestáns Szemle*, 39(1930), 393–397; HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Szeged, 1965 (Adattár XVII/1), 31–32; BORSA Gedeon, *Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron = Adattár XVII/4*, i. m. 289–292; IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigrinája = Adattár*, XVII/4, i. m. 301–315; VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához = Collectanea Tiburtiana*, szerk. GALAVICS Géza és mások, Szeged, JATE, 1990, 267–268; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Biblia-köetei = Ghesaurus*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 281–286; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Psalmi: arma culturae = Septempunctata*, szerk. Pénczes Tiborc Szabolcs, Bp., rec.iti, 2011, 31–34; ÓSZ Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai = A reformáció öröksége, Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. V. J. Kolumbán, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 45–64.

Művei

A) Napló

M. 1617-ig vezette naplóját, amelynek fennmaradt kézirata „loci communes” gyűjteményét is tartalmazza.³⁸

Ms.: TBK (To 3619b), loci communes: 26^r–48^r, Napló: 516^r–544^v (dig. másolat: OSZK). A Napló modern kiadása és magyar fordítása: SZENCI 2003, i. m. 53–103.

B) Költemények

1. Egy Hoggaeus Márton birtokában lévő, főként az 1510-es években kiadott könyvekből álló kolligátum megőrizte M. néhány bejegyzését és hét korai, autográf versét, amelyet 1597-ben írt Heidelbergben. A versek közül kettőt a kolligátum Janus Pannonius kötetébe írt bele (VD16 J 193; RMK III 220).³⁹

- a) Hétsoros fortuna-vers (inc. *Ritka az oly udő*).
- b) Latin hexameter (inc. *Caetera tum lector tum postera corriget aetas*) és egy kétsoros verstöredék magyarul (inc. *Vaiha az wr Isten kegielmessen*).
- c) Négysoros panaszvers Magyarország sorsa felett (inc. *Oh en edes hazam te jo Magyar orzag*), melynek kezdősora megegyezik Balassi Bálint *Valedicit patriae* című versének első sorával.⁴⁰
- d) Egy négysoros vers anyjának iránta – mint a legkisebb fiú iránt érzett – legnagyobb szeretetéről (inc. *Mint Jaacobnak fiai közt küssebbik*).
- e) Ötsoros intés a pápának címezve, hogy hagyjon fel álnokságával (inc. *Jer mi kerjük az papat*).
- f) Latin distichonnal kezdődő (inc. *I nunc et celebra summis cum laudibus aulam*) és négy magyarul írt sorral folytatódó vers (inc. *Az nagy urak udvaraban*).
- g) Janus Pannoniust megszólító distichon (inc. *Jane aliquot si nunc mihi posses mittere nummos*).

Ms.: MTAK (K 55). Modern kiad.: 1. KERECSENYI 1930, i. m.; 2. RMKT XVII/6, i. m.: 383–384, 432.

³⁸ KOVÁCS 2000, i. m. 5–44; IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Naplójának bibliás idézetéről = Irodalomtörténet*, 60(1978), 788–801; M. VÁSÁRHELYI Judit [recte: P. VÁSÁRHELYI], *Bujdosás és számkivettség Szenci Molnár Albert életében = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó és mások, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 484–492; SZENCI 2003, i. m. 5–52; HAVAS László, *Szenci Molnár Albert naplója és antik mintaképei = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Bp., 2010, 51–56; SZABÓ 2011, i. m. 13–65.

³⁹ KERECSENYI 1930, i. m.; *Régi magyar költők tára: XVII. század, 6, Szenci Molnár Albert költői művei* [ezentúl RMKT XVII/6], kiad. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 432–433.

⁴⁰ SZILASI László, *A sas és az apró madarak, Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Bp., Balassi, 2008, 36–39.

2. Az *Ἀποφθέγματα* című egylapos nyomtatvány kilenc verset tartalmaz: előszót, hét heptastichont és egy centót, amelyeket hét iskolatársának és barátjának címzett, amikor 1599. április 26-án megszerezték MA fokozatukat filozófiából a heidelbergi egyetemen. Minden barátjához – címként – egy-egy görög aforizmát kapcsolt a hét görög bölcs egyikétől, amelyet alatta latinul is közölt.

- a) Az olvasókhhoz szóló *Praefatió*ja hét distichonból áll (inc. *Mos placet iste mihi, (quia nulli displicet aequo)*).
- b) Az első heptastichon – amelynek szerzője a hagyomány szerint a mytilénéi Pittakos – Johannes Philippus Engringhez van intézve: „Πιττακός, οὐδὲν ἄγαν, ὅς ἔην γένος ἐκ Μιτυλήνης. Pittacus ast, ne quid nimis, effatur Mitylenis” (inc. *Accipe quaeso lubens, Engring lectissime, dictum*).
- c) Johannes Jodocus Luciushoz tartozik a korinthosi Periandertől való aforizma: „Ὅς δὲ Κόρινθον ἔβαιε, χόλον κρατέειν, Περίανδρος. Quique Corinthus est, iram rege, ait Periander” (inc. *Sume sophi laetans, mi Luci, nobile dictum*).
- d) Benignus Begiusnak a priénei Bias aforizmáját szánta M.: „Τούς πλέονας κακίους δὲ Βίας ἀπέφηνε Πριήνευς. Plena malorum cuncta, Bias canit urbe Priene” (inc. *Ecce piae mentis, Begi, tibi monstro querelam*).
- e) A görög költő, lindosi Kleobulos bölcs mondása Gothofredus Waltherusnak jutott: „Μέτρον μὲν Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος εἶπεν ἄριστον. Optima mensura est, Cleobulus Lindius inquit” (inc. *Hic tibi cum medius locus est datus, optime Walther*).
- f) M. ötödik barátja Johannes Jacobus Avenarius. Aforizmája a spártai Chilóntól származik: „Χίλων δὲ ἐν κοίλῃ Λακεδαίμονι γνῶθι σεαυτὸν. Te cognosce ipsum, Lacedaemonis incola, Chilon” (inc. *Quomodo quis felix queat esse? rogatus Apollo*).
- g) Tilmann Hantzler Solón aforizmáját kapta: „Τέρμα δ’ ὄρᾶν βίοτοιο Σόλων ἱεραῖς ἐν Ἀθηνᾶς. Atticus hinc Solon vitae, inquit, respice finem” (inc. *Tu minus ut pecces, memorare novissima semper*).
- h) Wolfgang Herderhez milétosi Thalés tartozik: „Ἐγγύην φεύγειν δὲ Θαλῆς Μιλήσιος ἠῦδα. Non spondere Thales Milesius utile censet” (inc. *Praes fieri si forte rogaberis, Herder amice*).
- i) Az utolsó vers, a *Corollarium* című cento a hetes számról szól és Vergilius, Plinius, Ovidius, Simon Stenius, a Biblia, valamint Johann Charion krónikájának sorait felhasználva hét distichonból épül fel (inc. *Imparibus numeris coelestia numina gaudent*).

Ed.: *Ἀποφθέγματα τῶν ἐπὶ σοφῶν, honoris et fausti ominis ergo septem ornatissimis iuvenibus, συνδίκους suis et ὁμοτραπέζοις amicissimis, cum summus ipsus in philosophia gradus in illustri Heidelbergensi academia publica solennitate conferretur [...]*, Heidelberg, Lancellotus, 1599 (RMK III 4812). Unikális példány: MTAK (K 787, f. 46). A *Lusus poetici* kötetben (ld. B28) újra megjelent: 71–75. Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 428–432; 2. RMKT XVII/6, i. m. 444–446.

3. Kétsoros vers magyarul Wolfgang Marcus Waltherus *album amicorum*ában 1600. június 23-i, heidelbergi bejegyzéssel (ld. H2b):⁴¹ *Vesd Istenbe remenséged / S'mindöröke meg tart téged.*

Ms.: Hága, Koninklijke Bibliotheek [továbbiakban HKB] (133 L 8, 177^r).
Modern kiad.: GÖMÖRI 1979, i. m. 373.

4. 1604 őszén Ambergben, alkalmi verseskötetben *Aliud* címmel közölte tíz distichonnyi epithalamiumát az Anhalt-Bernburgi kancelláriai titkár, Johann Caspar Grynaeus és Margaretha Kreusner házasságkötéséhez gratulálva (inc. *Quando tuam frontem, frons laurea cingeret olim*).⁴²

Kiad.: *Ἐγκτικὰ ἐπύλλια festivitati nuptiali sacra, quam vir claris. Dn. Joh. Gaspar Grynaeus, electoralis Palat. Amberg. secretar. cum virgine lectissima Margaretha, viri [...] dn. Johannis Kreusneri, civis Ambergensis filia dilectissima Ambergae d. VIII. Octobris [...] celebrat.* Amberg, typ. Schönfeldianis, 1604, [A₃^r] (VD17 3:005243P). Unikális példány: Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (Nv 1996 (84)). Modern kiad.: 1. GIEBERMANN 2005, i. m. 65; 2. P. VÁSÁRHELYI 2011a, i. m. 51.

5. A varvažovi Bartoloměj Havlík Srnec (Srnovec) tizenhárom éves leányának, Dorotheának a halálára publikált egy cím nélküli, négy distichonból álló epitáfiumot (inc. *Vita satis longa est, quae Christo dedita soli*).

Kiad.: *Elegia consolatoria ad nob. opt. virum, D. Barptolemaeum Havlichium Srnovecium a Varvažiova: Novae Pragae civem, [...] obitum filiulae Dorotheae, puellae elegantissimae, ultima Januarii anni 1591 natae, 20. Novembris, hora 14. anni 1604., denatae, 22. ejusdem mensis die sepultae maerentem.* Prague, Shumann, 1604, []^v (RMK III 5689). Példányok: 1. Staatsbibliothek zu Berlin (44 in: 4" Xc 564); 2. Prága, Národní knihovna České republiky (50 G 000126/adl.12); 3. Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego (1025882).

6. Valószínű, hogy ő a szerzője annak a latin distichonnak is, amely a Heinrich Ulrich által 1604-ben készített portréja alatt olvasható (inc. *Auxiliare Mihi Sanctorum Vita, Salus, Sors!*). Utána mottója olvasható, amely a Róm 8:31 bibliai szentencia distichonba való átfordítása (inc. *Hogy ha az Ur Isten Vagyon mive-lünc*; ld. még H2a).⁴³

Ed.: *Dictionarium* (ld. D1). Ld. még Ulrich metszetét: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (I 9120). Modern kiad. és mottójának változatai: RMKT XVII/6, i. m. 384, 433 (no. 183).

⁴¹ GÖMÖRI 1979, i. m.

⁴² P. VÁSÁRHELYI Judit, *Adalék Szenci Molnár Albert alkalmi verseihez = Eruditio, virtus et constantia, Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály és mások, Debrecen, 2011, I, 50–54.

⁴³ Részletes elemzése: IMRE 2009a, i. m. 19–27.

7. Az altdorfi professzor Konrad Rittershausen felkérésére 29 distichon terjedelmű epitáfiumot írt a holland humanista Jan van der Does (Janus Dousa) 1604-es halálára (inc. *Ecce novum nostri dum secli pondero lustrum*).

Autograph ms.: *Elegidion ad Cl. D. Cunradum Rittershusium jurisconsultum de obitu Jani Dusae* P. Gotha, Forschungsbibliothek (Chart. A 130, Bl. 221^r–222^v). Kiad.: *Conquestio, [...] ad [...] Cunradum Rittershusium [...] Iani Dusae [...] tumulum suis lacrymulis, et amicorum suorum naeniis rigantem, et adornantem = Apotheosis Jani Dousae [...]*. Nuremberg, Wagenmannus, 1605, D₅^r-D₆^r (VD17 125:007301M). Modern kiad.: STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Adattár*, XVII/4, 1978, i. m. 263–267.

8. 1604 végén hat distichonnyi költeménnyel üdvözölte Konrad Rittershausen nemrég született leányát, Helena Christianát (inc. *Rittershusius ut gaudens celebrare laboret*). A vers utolsó sora szerint, M. – újévi ajándékként – adott latin–magyar szótárából egy példányt Rittershausennek.⁴⁴

Kiad.: = *Cunradi Rittershusii ic. Helena Christiana: Symmachus lib. 5 Epist. 31*. Nürnberg, Wagenmann, 1605, C₄^r (VD17 7:700031Z; RMK III 5698). Példányok: 1. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek (8 PLAT REC II, 2621 [6]), 2. Nürnberg, Stadtbibliothek (Zeidl. 8. 83a). Modern kiad.: VÁSÁRHELYI 1981, i. m.

9. Három altdorfi diák baccalaureátus fokozatát megünnepelve, 1605-ben kiadtak egy 14 versből álló gratuláló kötetet, amelyben M. is írt egy 22 distichonnyi költeményt: *Ad Christophorum Speccium* (inc. *Lauriger eximie fulget super aethere Phoebus*).

Kiad.: = *Ευφημιαί factae tribus ornatissimis adolescentibus: Georgio Rit-tero Noribergensi, Georgio Fidlero Noribergensi, Christophoro Speccio Noribergensi*. Nürnberg, Wagenmann, [1605], B₂^r–B₃^r (VD17 23:263677A; RMK III 5697). Példányok: 1. Nürnberg, Stadtbibliothek (Will. V. 648. 4°), 2. München, Bayerische Staatsbibliothek (Res/4 P.o.lat. 745,18), 3. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (A: 48.6 Poet. (15), A: 254.24 Quod. [3]). Modern kiad.: KOVÁCS 1978, i. m. 259–260.

10. Georg Rem M.-nak ajánlott rövid könyve az „Omnia” feliratról hét költeményt tartalmaz, amelyek közül két vers címében is jelezve M.-hez szól (ld. G10), aki pedig három verset közölt a kötetben. Ezek közül az egyik a magyar irodalomtörténet legelső ismert képerve (ld. B10c).

Kiad.: REM, Georg, *Eidyllion Georgi Remi j.u.d. Omnia inscriptum: ad Dn. Albertum Molnar Pannonem*. Amberg, Schönfeld, 1605 (RMK III 7513). M. két versét újra kiadták később (ld. B10b, B10c): 1. DORNAU, Caspar, *Amphitheatrum sapientiae Socraticae joco-seriae, hoc est, encomia et commentaria autorum, qua veterum, qua recentiorum prope omnium [...]*. Hanau, typis Wechelians,

⁴⁴ VÁSÁRHELYI Judit, *Újabb Molnár Albert dokumentumok = Irodalomtörténet*, 63(1981), 695–697.

impensis Danielis ac Davidis Aubriorum, C. Schleichii, 1619 (RMK III 6051); 2. *Id.*, Frankfurt am Main, Seyler, 1670 (RMK III 7711). Dornau modern faksz. kiad.: DORNAU, Caspar, *Amphitheatrum...*, kiad. SEIDEL, Robert, Goldbach, Keip, 1995.

a) 1605 januárjában, Altdorfban írta „Omnia”-versét a császári tanácsoshoz, Johannes Matthaeus Wacherushoz. A költemény öt hexameterből áll, amelyeknek első és utolsó betűi az „OMNIA” acrostikont és telesztikont adják ki. Ezen kívül az első sor szavainak kezdőbetűiből is kiolvasható az „OMNIA” szó (inc. *Omnia Maeonis Numeris Inclusit Apollo*).

Eds.: 1. REM 1605, i. m. [A₁^v]; 2. *Lusus* 1614, 51 (ld. B28). Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 170; 2. RMKT XVII/6, i. m. 447; 3. DORNAU 1995, i. m.

b) A Georg Remnek ajánlott *Hexastichon*jában Rem vezetéknevével játszva, soronként szemlélteti a latin névszóragozás hat alakját: *Clarissimo j. c. Georgio Remo, Consiliario Norico, fautori observando, per sex casus tributum* (inc. *Omnia jam redeunt. En profereat Omnia Remus!*).

Eds.: 1. REM 1605, i. m. A₃^v; 2. *Lusus* 1614, 55–56 (ld. B28); 3. DORNAU 1619, i. m. 726 (RMK III 6051); 4. DORNAU 1670, i. m. 726 (RMK III 7711); Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 171; 2. RMKT XVII/6, i. m. 447; 3. DORNAU 1995, i. m.

c) Egy képverset is dedikált Remnek, amelynek 33 betűből álló hexameterre egy 33 × 33 betűből álló négyzetverset ad ki. A vers négyzethálójának minden sorából és oszlopából kiolvasható a monostichon: *Omnia reddo meo qui prae buit omnia Remo*.

Eds.: 1. REM 1605, i. m. [A₄^v]; 2. *Lusus* 1614, 57 (ld. B28); 3. DORNAU 1619, i. m. 727 (RMK III 6051); 4. DORNAU 1670, i. m. 727 (RMK III 7711). Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 447–448; 2. KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Miskolc – Bp., Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, 1998, 60–61; 3. DORNAU 1995, i. m.

11. A lengyel Christophorus Stoinsky 1606-os téziszfűzetében tizenegy distichonnyi üdvözlővers *Aliud* címmel (inc. *Tempora qui vitae curtissima dixit, et artem*).

Kiad.: *Censura dialecticae novorum philosophorum in theses coniecta. Quam auspice deo, praeside M. Michaelae PICCARTO, professore organico Altdorphino pro virili tuebitur Christophorus STOINSKY Polonus, auctor et respondens, anno MDCVI. mense Martio*. Nürnberg, Kauffmann, 1606, A₆^{r-v} (VD17 23:263771L). Példányok: 1. Erfurt, Universitätsbibliothek / Forschungsbibliothek Gotha (03 – Pl. 8° 00372 [10]); 2. HAB (254.24 Quod. [22]); 3. másolat OSZK-ban (RMK III 1030a).

12. Egy az ünnepelt barátai által kiadott kötetben, M. öt distichonból álló költeménnyel gratulált *Aliud* cím alatt Christoph Welhammer magiszteri fokozatához, amelyet 1606 júliusában nyert el Altdorfban (inc. *Gaudet verus honos testes sibi jungere Musas*).

In: *Ευφημία ornatissimo iuveni Christophoro Welhamero Ambergo-Palatino cum ei, a spectatissimo atque humanissimo viro, Dn. Wolfgango Waldungo artium magistro, medicinae amatore, et pro tempore collegii philosophici decano honores magisterii in inelyta Noricorum Academia quae est Altorfii tribue[re]ntur prid. Cal. Julii anno Χριστογονίας MDCVI. ab amicis honoris, amoris, et benevolentiae gratia scriptae*, [S. l., s. n.], 1606, (VD17 23:263685S; RMK III 5714). Példányok: 1. Nürnberg, Stadtbibliothek (Will. V. 648. 4°), 2. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (A: 254.24 Quod. [5]). Modern kiad.: KOVÁCS 1978, i. m. 260–261.

13. 1606-ban – *Aliud* címmel – Konrad Rittershausennek tíz distichonban gratulált negyvenhetedik születésnapja alkalmából (inc. *Ecce quarter denum natalem et fulgere sextum*). A vers szerint költőnk értékes művet szeretett volna küldeni, de kimerítették zsolttárfordításának munkálatai.⁴⁵

Kiad.: *Cunradi Rittershusii Brunswigii natalis XLVII. et Satira in famam*, [S. l., s. n.], 1606, A₄^v–A₅^r. Példányok: 1. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek (40.X.57), 2. Zwickau, Ratsschulbibliothek (6.3.57.[9]). Fotómásolat: OSZK (RMK III. 1041a). Modern kiad.: P. VÁSÁRHELYI 2007c, i. m.

14. A *Psalterium Ungaricum* 1607-es kiadásában egy latin epigramma és négy, genfi dallamra írt ének is olvasható M.-től.⁴⁶

- Filiczki János verses ajánlása után (ld. G5b) egy distichon található, amelynek szerzője M. lehet (inc. *Non fera, non rabies, non tristia monstra barathri*).⁴⁷
- Kiad.: *Psalterium Ungaricum* (ld. C1). Modern kiad.: 1. IMRE 2009a, i. m. 49–50; 2. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.
- A *Mindennemü Háboruság ellen* a 35. zsolt. parafrázisa hét nyolcsoros strófában (inc. *Ur Isten melly sokan vadnak*).
- Az Isten Törvényéről* című ének a 6. zsolt. dallamára íródott hat hatsoros versszakban (inc. *Meghattad nekünc Ur Isten*).
- Az Ur vaczorája előtt* az 50. zsolt. dallamára készült hat hatsoros versszakban (inc. *Halgasd meg Ur Isten kérésemet*).
- Az szent Vaczora utan* című a 8. zsolt. dallamára hét négysoros versszakból áll (inc. *Oh én lelkem diczérjed Istenedet*).

Kiad.: *Psalterium Ungaricum*, 420–425 (ld. C1). Közlésükről az 1612-es oppenheimi kiadásban, ld.: RMKT XVII/6, i. m. 425–426. Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 341–345 (no. 153–156); 2. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.

⁴⁵ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert születésnapjához köszöntőverse 1606-ból* = „Nem súlyed az emberiség!”, szerk. Jankovics József és mások, Bp., MTA ITI, 2007, 321–322.

⁴⁶ BHA XLVI: SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum... – Kis catechismus...*, tan. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Balassi – OSZK, 2017.

⁴⁷ RMKT XVII/6, i. m. 425–426 (no. 153–156); IMRE 2009a, i. m. 49–54.

15. A *Kis katekizmus* 1607-es kiadása tartalmazza M. két másik énekét a 86. és a 65. genfi zsoltárok melódiájára.⁴⁸

- a) A kilenc nyolcsoros strófából álló 86. zsolt. parafrázisának címe: *Az pogany ellenség ellen* (inc. *Uraknak Ura nagy Isten*).
- b) A hét nyolcsoros versszakból álló énekének címe a 65. zsolt. dallamára: *Hazzagrol valo enek* (inc. *Kezdetben hogy Isten Adamot*).

Kiad.: *Kis catechismus*, 56–61 (ld. E1). Közlésükről az 1612-es oppenheimi kiadásban, ld.: RMKT XVII/6, i. m. 426. Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 345–348 (no. 157–158); 2. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.

16. Az *Analecta aenigmatica* M. saját gyűjteménye, amely olvasmányaiból és baráti albumokból összeválogatott enigmákat, iskolák, házak és templomok falfeliratait, valamint tudós férfiakkal való beszélgetései során hallott rejtvényeket, találós kérdéseket tartalmaz. Ezek közül is talán 15–20 M. alkotása.⁴⁹ Johann Heidfeld adta ki *Sphinx theologico-philosophica* című művének függelékeként 1608-ban.⁵⁰ A gyűjtemény elején Heidfeld közli M. hozzá írt 1607-es levelét (715–717), majd M. Heidfeldnek ajánlott 31 × 31 betűből álló, négyzetet formáló pentameter képversét („cubus”): *Talis quadra boni sit tibi forma viri*, amelynek elején a képvershez fűzött egy distichonnyi dedikációs epigrammája is olvasható a szerzőtől (inc. *Heidfeldi ecce quadrum, vel, si vis, do tibi cubum*), (717–718). A képvers verssora a négyzetháló bármelyik pontjáról kiolvasható és a négyzetről mint férfiszimbólumról szól. Pieter Jacobi 1612-es holland *Sphinx* fordításában M. *Analectája* is olvasható hollandul.⁵¹

Kiad.: 1. MOLNARUS Ungarus, Albert, *Analectia aenigmatica* (RMK III 5770) = HEIDFELDIUS, Johannes, *Quintum renata, renovata, ac aliquanto ornatus etiam, quam nuper, exculpta Sphinx theologico-philosophica* [...]. Herborn, s. n., 1608, 713–731; 2. Textor *Sylloge variorum aenigmatum* című művében a függelék függelékeként – vagyis Heidfeld új kiadásának függelékeként – újra publikálják az *Analectát* (RMK III 1111) = HEIDFELDIUS, Johannes, *Sextum renata, renovata, ac longe ornatus etiam, quam unquam antea exculpta Sphinx theologico-philosophica*. Herborn, s. n., 1612 = TEXTOR, Joannes, *Sylloge variorum aenigmatum apophthegmatum, gnomarum, historiarumque, ad Sphingem Heidfeldi* [...]. Herborn, s. n., 1612, 103–118; 3. A harmadik kiadás (RMK III 5976) ki lett bővítve kb. 20–25 új enigmával = HEIDFELDIUS, Johannes, *Septimum renata, renovata, ac longe ornatus etiam, quam unquam antea exculpta Sphinx theologico-philosophica* [...]. Herborn, s. n., 1616, 1005–1028; 4. M. tovább bővítette a negyedik kiadást (RMK III 6118) = HEIDFELDIUS, Johannes, *Octavum renata, renovata, ac*

⁴⁸ P. VÁSÁRHELYI = BHA XLVI, 2017, i. m.

⁴⁹ SZÖRÉNYI László, *Szenci Molnár Albert latin versei = Adattár*, XVII/4 1978, i. m. 252–253.

⁵⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái = Irodalomtörténeti Közlemények*, 98(1994), 365–374.

⁵¹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert hollandul = Gesta typographorum*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Borda Anktikvárium, 1993, 71–81.

longe ornatius etiam, quam unquam antea exculpta Sphinx theologico-philosophica [...]. Herborn, s. n., 1621, 1307–1339 (VD17 23:269501E); 5. Az ötödik kiadás újabb enigmákkal bővült (RMK III 1466) = HEIDFELDIUS, Johannes, *Nonum renata, renovata, ac longe ornatius etiam, quam unquam antea exculpta Sphinx theologico-philosophica* [...]. Herborn, s. n., 1631, 1343–1382 (VD17 3:301559W). A képvers modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 448; 2. KILIÁN 1998, i. m. 58–59. A holland fordítás kiadásai: 1. *Byvoeghsel. By een gelesene Raedsels van de wel begaefden H. Albert Molnar Ungersman een den aucteur cortelingh overgesonden, diemen hier achter heeft gestelt, tot vermakinge des Lesers = Sphinx Theologico-Philosophica. Ofte de schriftuerlijcke ende philosophische tijt-korter* [...]. Amsterdam, D. Pietersz, 1612, 656–669 (RMK III 5864); 2. *Id.*, 1627, 656–669; 3. *Id.*, uyt de boeck-winckel van Abraham van Blancken, 1658, 656–669 (RMK III 6374). A képvers holland fordításának modern kiad.: P. VÁSÁRHELYI 1993, i. m. 77.

17. Tizenkét distichonból álló epigrammát közölt Jan Turnowski teológus doktorrá avatása alkalmából Marburgban 1608. március 8-án egy antológiában (inc. *Mira mihi semper visa est prudentia Vatum*).⁵²

Kiad.: *Prospnoneses Docturae Theologicae* [...]. Marburg, Kezelius, 1608, C₂^v. Példány: London, British Library (837.h.12.[9.]). Modern kiad: GÖMÖRI 2003, i. m. 533–534.

18. Genfi dallamokra írt két éneke olvasható a Hanau (ld. F2) és később az Oppenheimeri Bibliában (ld. F3):⁵³

a) A 117. zsolt. dallamára: *Az Urnak imadsága* (inc. *Mi Atyánc ó kegyes Isten*).

b) A 116. zsolt. dallamára: *Az Apastali Credo* (inc. *Hiszec az menybéli egy Istenbe*).

Kiad.: 1. *Szent Biblia* [...]. Hanau, 1608, 68, 68–69; 2. *Szent Biblia* [...]. Oppenheim, 1612, 123, 122. Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 351–352 (no. 161, 162).

19. A Hanau Biblia (ld. F2) egyik példányának előzéklapján M. saját kezű, hét distichonnyi dedikációs epigrammája olvasható Móric hessen-kasseli tartománygrófnak ajánlva, amelyben a fejedelmet dicséri, és a Hanau Biblia példányát ajándékozta neki (inc. *Princeps Mauritius dum celsam roborat arcem*).⁵⁴

Ms.: *Serenissimo ac potentissimo S. R. Imp. Principi Domino Dn. Mauritio Landgravio Hassiae, comiti Cattimelibocorum, Deciorum, Ziegenhani et Niddae etc. studiorum patrono optimo maximo*. New Haven, Yale, Beinecke Library (1971 679). Modern kiad. fotóval: GÖMÖRI 2000, i. m. 752–753.

⁵² GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár Albert-vers egy marburgi antológiában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003), 532–534.

⁵³ RMKT XVII/6, i. m. 426.

⁵⁴ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanau Biblia dedikációs példányában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000), 751–754.

20. Sz. Böszörményi Péter 1608-ban publikált disszertációjához írt három distichonnyi vers M-től (inc. *Petre tuum brevibus laudabile comprobo coeptum*).

Kiad.: MOLNAR SZENCIENSIS, Albert, *Hexastichon ad ornatissimum dominum Petrum Beszermenium, de cognitione Dei disputantem, praeside clarissimo doctore Johanne Molthero Theologo* = P. Sz. BESZERMENINUS, Petrus, *Disputatio theologica* [...]. Marburg, P. Egenolphus, 1608 (RMK III 1058). Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 448–449.

21. Hét distichonnyi búcsúvers a fiatal felső-lausitzi nemeshez, Johannes Georgius Ponnickauhoz (inc. *Ad patrios quoniam vertis tua vela penates*).⁵⁵

Kiad.: *Vota gratulatoria ad genere nobilitatis [...] conspicuum [...] Dn. Johannem Georgium a Ponnickaw equitem Lusatiae Superioris* [...]. Marburg, Kezezelius, 1610. Unikális példány: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka (B-32/423/04), fénymásolat OSZK-ban (RMK III. 1085b). Modern kiad. fényképpel: Gömöri 2005b, i. m. 225–226.

22. A két barát, Georg Rem és M. egy 1611-es egyleveles nyomtatványon búcsúzik az elhunyt Johann Cunótól és feleségétől Catharina Haugiától. Rem rövid levélben felszólítja M.-t, hogy hendecasyllabusait saját versével egészítse ki, amelyet meg is tett 16 distichonban (inc. *Eheu semiruti facies moestissima mundi!*).

Kiad.: *Epicedia in obitum cl. et excellentissimi viri d. Johannis Cunonis, medici in repub. Norica primarii ac solertissimi, eodem die cum lectissima matrona Catharina Haugia, coniuge castissima Noribergae cum luctu publico tumulati XV. decembr. MDCX. pietatis & grati animi ergo scripta ab amicis*. Hanau, Willerianus, 1611 (VD17 29:723980T). Az egyetlen ismert példányt M. saját kezűleg dedikálta Georg Mauritiusnak: Erlangen-Nürnberg, Universitätsbibliothek (H62/AUA 261-3).

23. 1611. május 24-én Joannes Lemker *album amicorum*ába két distichonnyi üdvözlő verset írt be Marburgban (inc. *Rebus in adversis pariter rebusque secundis*).⁵⁶ Az első sort Nathan Chyträus *Providentia divina* című költeményéből vette (ld. H2f).

Ms.: HKB (135 J 49, 252^r). Modern kiad.: BUJTÁS, i. m. 58.

24. 1611. október 24-i dátummal öt distichonnyi epigrammában üdvözölte Pécseli Király Imrét és retorikai munkáját (inc. *Quando sacris studiis, humanam rite Sophiam*).⁵⁷

⁵⁵ GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 222–226.

⁵⁶ BUJTÁS László Zsigmond, *Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 56–59.

⁵⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert = „Nem súlyed az emberiség!”* 2007, i. m. 451–474.

Kiad.: 1. = REGIUS PECZELIUS, Emericus *Isagoges rhetoricae libri duo* [...]. Oppenheim, H. Galler, 1612 (RMK III 1112); 2. = *Id.*, Nürnberg, W. Endtner, 1639 (RMK III 1551). Modern kiad.: 1. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc és mások, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 252; 2. RMKT XVII/6, i. m. 449; 3. ANGYAL Endre, *Szenci Molnár Albert manierizmusáról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 80(1976), 342.

25. Az Oppenheimi Bibliában (ld. F3) közölte énekét a 146. genfi zsolt. dallamára: *Szüz Marianac eneke. Luc. I.* (inc. *Magasztallya az én szívem*).

Ed.: *Szent Biblia* [...]. Oppenheim, 1612, 120. Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 353–354 (no. 163).

26. Szepsi Korotz György *Βασιλικὸν δῶρον* jához írta 14 soros ajánló versét 1612-ben (inc. *Nagy ajándeka ez az Ur Istenec*).⁵⁸

Ed.: MOLNAR SZENCI, Albertus, *Ez könyvncet ajanlasara* = SZEPSI KOROTZ György *Βασιλικον δωρον. Az angliai, scotiai, franciai es hiberniai első Jacob kiralynac* [...]. Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1038). Modern kiad.: 1. HERPEI 1966a, i. m. 123; 2. RMKT XVII/6, i. m. 363.

27. Johann Textor 1612-es *Syllogéjában* négy epigramma található M.-től. Az első három az irigyek témáját variálja (*In invidos*).⁵⁹

a) Egy distichonban (inc. *Si velis invidiae morsus vitare furentes*).

b) Egy distichonban (inc. *Invidiae si vis morsus depellere prorsus*).

c) Két distichonban (inc. *Qui cupis invidiam penitus vitare furentem*).

d) Miután aláírja a verseket, még egy distichont beszúr (inc. *Pascere livor iners odio, saturare furore*).

Kiad.: = TEXTOR 1612, i. m. 61 (ld. B16). Modern kiad.: GÖMÖRI 2011, i. m. 499–500.

28. 1614-ben összeállított és kiadott egy játékos versgyűjteményt *Lusus poetici* címmel, amely tizennyolc szerzőtől közöl verseket. Ezek közül M. három költeménye Rem *Eidyllionjából* (ld. B10) származik. Előszóként a könyv elején két neki írt levél részlete olvasható: a) Joannes Matthaues Wacherus (Wacker) császári tanácsos 1605. január 21-én Prágában kelt levelének részlete, és b) Konrad Rittershausen keltezés nélküli levélrészlete.⁶⁰

⁵⁸ HERPEI János, *Apró adatok Szenci Molnár Albert munkásságához = Studia Litteraria*, 4(1966), 123–128.

⁵⁹ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár-vers és más magyar vonatkozások Johannes Textor Sylloge variorum aenigmatum című művében = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 498–501.

⁶⁰ HAVAS László, *Szenci Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténete = Irodalomtörténeti Közlemények*, 66(1962), 339–341; G. LÁBOS Olga, *Szenci Molnár Albert Lusus poetici című gyűjteményéről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 82(1978), 590–596; SZÖRÉNYI 1978, i. m. 249;

Kiad.: *Lusus poetici excellentium aliquot ingeniorum, mirifice exhibentes neminem, nihil, aliquid, omnia: septem nationes Europae.* [...]. Hanau, Willer, LeClercq, 1614 (VD17 23:295731C; RMK III 1132). Az előszót kiadta Dézsi: SZENCZI 1898, i. m. 173–174.

29. Egy distichonnal üdvözölte David Scandellus – később tanár a mai Bytom Odrzański Gymnasium Schönaichianumában – Marburgban megszerzett magiszteri fokozatát (inc. *Christo fide, tuum fac munus, alacriter ora*). Ez a versike – másik tizenhárom szerző munkájával együtt – egy antológiában jelent meg az ünnepelt esküvőjére publikált alkalmi nyomtatvánnyal együtt 1614-ben.⁶¹

Kiad.: = *Laureae Apollinari M. Davidis Scandelli, Bolesla-Silesii, Scholae illustris Schönaichianae conrectoris, in brabeuterio ad Lanum illustrissimae et florentissimae Academiae Marpurgensis Rectore* [...] *in frequentissima ac splendissima corona Academica, Ad XIII. Cl. Ianuarias, anni MDCX. gratulabantur domini professores et amici.* Głogów, J. Funck, 1614 (VD17 14:071082B). Unikális példány: Drezda, Sächsische Landes- und Universitätsbibliothek (Biogr. erud.D.1660,13.d). Modern kiad.: GÖMÖRI 2015, i. m. 205.

30. Epithalamium három distichonban Daniel Tossanus és Maria Geppina (Christophorus Jölingen neuhausenai bíró özvegye) 1616. augusztus 19-i esküvője alkalmából (inc. *Cui pia religio cordi, dulcesque Camoenae*).⁶²

Kiad.: = *Gamelia honoratissimis nuptiis Dn. Danielis Tossani illustris Neuhusiani collegae sollertissimi: ducentis lectissimam Christophori a Jölingen, praetoris olim Neuhusani viduam, Mariam Geppinam* [...] *XIV. Calend. Septembris, anno redempti mundi CIS ISXVI.* Oppenheim, Galler, 1616, B4v (VD17 125:014849R). Modern kiad.: 1. GIEBERMANN 2005, i. m. 65; 2. P. VÁSÁRHELYI 2011a, i. m. 53.

31. Az 1617-es *Postilla Scultetica* (ld. E2) címlapjának versóján kilenc distichonban szólította meg V. Frigyes pfalzi választófejedelmet (inc. *Summe Parens rerum, cui parent climata mundi*).⁶³

Kiad.: *Melisma votivum pro diuturna vita, incolumitate perpetua, perenni felicitate, sempiterna gloria* [...] = *Postilla*, 1617 (ld. E2). Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 449–450.

G. LÁBOS Olga, *Újabb megjegyzések Szenci Molnár Albert „Lusus poetici”-jához (A késő-humanizmus európai kapcsolatainak prozopográfiai megvilágításához)* = *Studia Litteraria*, 17(1979), 35–49.

⁶¹ GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert epigrammája a Scandellus-antológiában* = *Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 204–206.

⁶² P. VÁSÁRHELYI 2011a, i. m. 52–54.

⁶³ V. Frigyesnek ajánlott könyveiről ld. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Szenci Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban* = *Magyar Könyvszemle*, 86(1970), 249–252.

32. Textor 1617-es *Nassauische Chronick*jának elején két üdvözlõ vers olvasható:⁶⁴

a) Epigramma három distichonban (inc. *Nassovicae gentis dum fulgida Stemma ta pandis*).

b) Barátjának, Textornak írt másik két distichonos verse (inc. *Az mire kérsz engem, jó Textor régi barátom*).

Kiad.: 1. = TEXTOR, Johann, *Nassauische Chronick* [...]. Herborn, Raabe, 1617, b₁^r (VD17 23:000242R); 2. *Id.*, Wetzlar, Winckler, 1712, 20. Modern kiad.: 1. SZABÓ 1996, i. m. 114–115; 2. SZENCI 2003, i. m. 33–34.

33. M. is írt köszöntõverset Szilvási K. Márton az Ige testet öltésérõl kiadott teológiai vitairatához, amelynek nyilvános megvitatása 1618. augusztus 15-én zajlott Heidelbergben. Az „athleta Christi”-ként méltatott Szilvásiról szóló hat distichonnyi epigrammát Oppenheimben írta (inc. *Qui sibi maturo praefigit tempore metam*).⁶⁵

Kiad.: MOLNAR SZENCIENSIS, Albertus, *Epigramma. Ad praestantissimum Dn. Martinum Szilvasium respondentem: amicum et popularem suum charissimum. = Disputatio theologica de incarnatione Verbi ex Evangelio Johannis C. I. v. 14* [...] *sub praesidio* [...] *Henrici Alting* [...] *publicae disquisitioni subiicit* Martinus K. SZILVASI Ungarus [...]. Heidelberg, Lancellot, 1618 (RMK III 1218). Egyetlen példány: Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár [ezen túl TREKN] (RMK1134, coll. 9). Modern kiad.: FEKETE 1975, i. m. 92.

34. Balthasar Exner *album amicorum*ába bejegyzett egy két distichonnyi verset 1615. június 6-án Bytom Odrzańskiban (inc. *Dum meliora diu sperasti, Exnere diserte*). Ezt késõbb Exner kiadta a versgyûjteményében.⁶⁶

Kiad.: = EXNER, Balthasar, *Anchora utriusque vitae: hoc est symbolicum spero meliora a trecentis* [...]. Hanau, Typis Wecheliani, impensis D. ac D. Aubriorum, C. Schleichii, 1619, 133–134 (RMK III 6052). Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 449.

35. Barátja, Michael Piccart (Pickhard) halálát nyolc distichon terjedelmû epicediumban siratta el 1620-ban (inc. *Dum Bellona vagis terroribus implicat orbem*).⁶⁷

Kiad.: = KÖNIG, Georg, *Leichsermon uber den gähling doch seligen Abschied deß Ehrnvesten und Wolgelahrten Herrn M. Michaelis Piccarti Fr. Weyland*

⁶⁴ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar idõmértékes vers, Egy frissen felfedezett alkalmi költemény margójára = Irodalomtörténeti Közlemények*, 100(1996), 114–121.

⁶⁵ FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert két alkalmi költeménye = Theologiai Szemle*, 17(1975), 91–92.

⁶⁶ GÖMÖRI 2015, i. m. 205–206.

⁶⁷ KOVÁCS 1978, i. m. 259.

bey der Hohenschul Altorff wolverordneten Logicae & Metaphysicae Professoris Publ. [...]. Altdorf, Scherff, 1620, F₂^v–F₃^r (VD17 1:025494W; RMK III 6081). Modern kiad.: KOVÁCS 1978, i. m. 261.

36. Simándi Bodó Mihály tézisfüzetét 1621. január 5-i keltezésű, öt distichon terjedelmű epigrammával köszöntötte (inc. *Quum mihi de precibus Liber Hunnicus exit in oras*).

Kiad.: *Epigramma ad praestantissimum virtute et eruditione virum, dominum Michaellem SIMANDI* [...] = *Theses theologicae de Coena Domini*. Heidelberg, J. G. Geyder, 1621 (RMK III 1331). Unikális példány: TREKN (RMK423). Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 450.

37. Az *Imádságos könyvecske* címlapverzője tartalmaz egy 12 soros verset is: *Intés a könyörgésre* (inc. *Mivel Keresztyén, bizonyos vagy ebben*).

Kiad.: *Imádságos könyvecske* (ld. E4). Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 365–366 (no. 171); 2. Faksz.: BHA XXXV. SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke, M. DC. XXI.*, kiad., tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Az imádságfordító Szenci Molnár Albert, Bp.*, Balassi, 2002.

38. *Az keresztyeni religiora* (ld. E6) címlapján a Mt. 7.13–14 bibliai verseket négy sorban írta át magyarul (inc. *Szoros kapu, keskeny út*).

Kiad.: *Az keresztyeni religiora*, 1624 (ld. E6). Modern faksz.: BHA XLIII. SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, Hannoveria, M. DC. XXIV*, kiad., tan. P. Vásárhelyi Judit, Szabó András, Bp., Balassi, 2009.

39. Cunradi *Theatrum symbolicum*át három distichonnyi epigrammával üdvözölte (inc. *Cum tibi cuncta necem, nece vel pejora, minantur*), amelyet 1625. augusztus 21-én írt Kassán.⁶⁸

Kiad.: CUNRADI, Caspar, *Theatrum symbolicum in quo sacrum illud Davidicum domini est salus a viris illustri generis prosapia* [...]. Olsnae Silesiae, Typ. Bösemesserianis, 1625, C₃^v (VD17 23:297019W). Modern kiad.: 1. VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 67; 2. VÁSÁRHELYI 1990, i. m. 265–266.

40. Üdvözlő epigrammát írt öt distichonban Pataki Füsüs János királytükrehez 1625. december 6-i, kassai keltezéssel (inc. *Qualia praecelsos deceant data munerera reges*).

Kiad.: *Epigrammation ad reverendum dominum Iohannem Füsüs Speculum veri principis Ungarice edentem* = PATAKI FÜSÜS, János, *Kiralyoknak tüköre* [...]. Bártfa, Klösz, 1626, [(o)(o)₅^r], (RMNy 1347). Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 450.

⁶⁸ VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához* = *Collectanea Tiburtiana*, szerk. Galavics Géza és mások, Szeged, JATE, 1990, 265.

41. A kolozsvári iskolamester Dengelegi Péter *Rövid anatómiájának* elején két vers olvasható, amelyekben a katolikusok elleni intellektuális harc folytatására buzdítja a szerzőt:

a) A *Tetrastichon Latinum* két distichonból áll (inc. *Perge vir insignis, Christo duce et auspice Christo*).

b) A latin vers után ennek négy strófányi magyar parafrázisa olvasható [*Tetrastichon*] *Hunniadicum* címen (inc. *Dengelegi Pétert ilyen munkájáért áld meg Isten sok jókkal*).⁶⁹

Kiad.: DENGELÉGI Péter, *Roavid anatomia* [...]. Gyulafehérvár, Effmurdt, 1630, [(7)^v] (RMNy 1467). Modern kiad.: 1. HERPEI 1966a, i. m. 126; 2. RMKT XVII/6, i. m. 430–431, 367.

42. 1629. augusztus 29-én Miskolci Csulyak István *album amicorum*ába hat soros latin–magyar verset írt be *Ad Christum servatorem* címmel (ld. H2i). A két latin sor után (inc. *Te peto, te cupio, te diligo, te colo Christe*) következő négy sor magyarul íródott (inc. *Bizd Istenre magad*). Miskolci Csulyak unokájának, Miskolci Csulyak Ferencnek az *album amicorum*ában a „pila Dei” motívummal négysorosra bővített latin eredeti egy másik változatával találkozhatunk 1697-ből. Fekete szerint ez is M. munkája lehet.⁷⁰

Ms.: magángyűjteményben. Modern kiad.: 1. HERPEI 1966b, i. m. 160–161; 2. RMKT XVII/6, i. m. 433 (no. 184); 3. FEKETE 1975, i. m. 92–94.

C) Versfordítások

1. 1607-ben – a *Kis katekizmus*sal együtt (ld. E1) – adta ki *Psalterium Ungaricum*át, amely a százötven genfi zsoltár magyar fordítását tartalmazza százharminc különböző metrumban, és amelynek elkészítéséhez Ambrosius Lobwasser német zsoltárfordítását használta fel. (Fekete az egyszólamú 1598-as herborni kiadást határozza meg mintaként: VD16 B 2833).⁷¹ A dallamok Théodore de Bèze és Clément Marot először 1562-ben, Genfben kiadott zsoltárkönyvéből származnak. Művét M. latin–magyar ajánlólevéllel kezdi IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek és Móric hessen-kasseli tartománygrófnak dedikálva, amelyet Georg Rem latin üdvözlőverse, és annak Filiczki János készítette magyar változata (G5b), valamint Molnár disztichonja (A13) után egy ajánlóverssel (ld. G5b) és egy magyar nyelvű előszóval folytat. A függelékben még négy másik énekét is közreadja (ld. B14).⁷²

⁶⁹ HERPEI 1966a, i. m. 126–128; P. VÁSÁRHELYI 2006, i. m. 171–196.

⁷⁰ HERPEI 1966b, i. m. 160–161; FEKETE 1975, i. m. 92–94.

⁷¹ FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája = Magyar Könyvszemle*, 119(2003), 330–349.

⁷² CSÁSZÁR Ernő, *Szenci Molnár Albert zsoltárai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 24(1914), 157–170, 279–299, 403–417; GÁLDI László, *Szenci Molnár Albert zsoltárverse*, Bp., MTA Iroda-

Kiad.: 0. Valószínűleg Hutter nürnbergi műhelyében kiadott egy mintapéldányt is a *Psalterium*ból már 1604-ben (RMNy 920). Nem maradt fent példány; 1. *Psalterium Ungaricum, Szent David kiralynac es prophetanac szaz ötven Soltari az franciai notaknac és versek nec módgyokra*. Herborn, Corvin, 1607 (VD17 1:679711K; RMNy 962[1]); 2. *Szent Davidnac Soltari az franciai notaknac es versek nec módgyokra*. Hanau, Halbejus, 1608 (RMNy 971[2]), amelyet M. a Vizsolyi Bibliának néhol megváltoztatott szövegével együtt adott ki (RMNy 971[1], ld. F2); 3. Válogatás M. zsolttárfordításaiból és azok latin verziójából. Nem ismert példány belőle: *Paraphrasis psalorum Davidis selectiorum metro-rhythmica*. [Debrecen, Rheda, 1607–1610] (RMNy 970); 4. *Az franciai notákra rendelt Soltar könyvel eggyütt utánna vettettec [...]*. Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037[2]), amelyet a Vizsolyi Biblia újrakiadásával együtt jelentetett meg (RMNy 1037[1]); 5. Talán ugyanaz a zsolttárválogatás és azok latin szövege, mint az elveszett 1607–1610 kiadás: *Paraphrasis psalorum Davidis selectiorum metro-rhythmica*. Debrecen, Fodorik, 1632 (RMNy 1527). Egyetlen ismert példánya Prágában, Károly Egyetem Könyvtára (66 L 000028). 6. Az 1607-es kiadás újrányomtatása dallamok nélkül: *Psalterium Ungaricum [...]*. Lőcse, Brever, [1635] (RMNy 1628[2]). Példány: MTAK (RM I 4r 237); 7. [Lőcse, Brewer, c. 1642] (RMNy 1947). Erősen töredékes unikális példány: TREKN (RMK1); 8. Amsterdam, J. Janssonius, 1644 (RMNy 2045). Két csonka példány: MTAK (RM I 8r 984/koll. 1), OSZK (RMK I. 1572a); 9. A Vizsolyi Bibliával együtt (RMNy 2091[1]): Amsterdam, Janssonius, 1645 (RMNy 2091[2]); 10. [Nagyvárad, Szenci Kertész, 1648], (RMNy 2254[4]), unikális példány: ELTE Egyetemi Könyvtár (ezentúl: EK) (RMKI166); 11. Amsterdam, Janssonius, 1650 (RMNy 2305); 12. Debrecen, Fodorik, 1651 (RMNy 2363[1]). Egyetlen példány: EK (RMKI179); 13. Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2424). Egy példány: MTAK (RM I 4r 287); 14. Nagyvárad, Szenci Kertész, [1652–1660] (RMNy 2750). Egyetlen példány: MTAK (Ráth 240/koll. 3); 15. [Lőcse, Brewer, 1657–1665] (RMNy 2988). Unikális példány: TREKN (RMK 50 [koll. 1]); 16. Kassa, S. Marcus, 1662 (RMNy 3034[3]). Két ismert példány: OSZK (RMK I. 990), TREKN (Rmk49). 17. Lőcse, Brever, 1670 (RMNy 3665). A zsolttárfordításokat sokszor kiadták még a 17–19. században (1670-ig lásd az RMNy 2, 3 és 4 incipitmutatója

lomtudományi Intézet, 1958; RMKT XVII/6, i. m. 402–426; H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás = Magyar Könyvszemle*, 119(2003), 349–356; SZENTPÉTERI Márton, „*Vox Dei majestatis intoniut*”, *Adalék a Szenci Molnár Albert fordította 29. zsolttár értelmezéséhez = „Nem súlyed az emberiség!”* 2007, i. m. 423–428; IMRE 2009b, i. m. 235–260; A. MOLNÁR Ferenc, OSZLÁNSZKI Éva, *Szenci Molnár Albert zsolttárainak szövegghagyományozódásáról, A zsolttárok eredeti és a mai magyar református énekeskönyvben levő szövegeinek összehasonlítása (kommentárokkal)*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2012; IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról, Sárospatak, Hernád, 2012, 303–348; P. VÁSÁRHELYI = BHA XLVI, 2017, i. m. Ikonográfiai elemzés: IMRE 2009a, i. m. 39–54.

alapján). Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 7–337 (az ajánlóvers nélkül); 2. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.

2. A kassai szenátornak, Békési Jánosnak 1606-ban ajánlott *Icon religionis* című egylapos nyomtatvány Théodore de Bèze 11 soros párbeszédés emblémáját (amely a *Confessio Christianae fidei* címlapjának versóján jelent meg Genfben, először 1573-ban) és annak magyar parafrázisát tartalmazza. M. nyomtatványának a metszetét Dominicus Custos készítette Augsburgban. Az embléma jelentését az ember és a vallás közötti 30 soros párbeszédés költeménnyel interpretálta M. (inc. *Mond meg ó szent Religio*).⁷³

Kiad.: 1. *Icon religionis*. Augsburg, Ch. Magnus, 1606. Egyetlen ismert példány: Amsterdam, Rijksmuseum (RP-P-OB-31.624); 2. Ertelme az Religio képének, mely jób felől vagyon ez Könyv titulassán. Ember kérdésére felel az Religio = *Az keresztyeni religiora*, e₄^v (ld. E6). Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 301; 2. WALDAPFEL József, *Szenci Molnár Albert Religio-emblémája = Irodalomtörténeti Közlemények*, 42(1932), 432; 3. RMKT XVII/6, i. m. 366–367 (no. 173); 4. Faksz.: BHA XLIII, 2009, i. m.; 5. TESZELSZKY 2014, i. m. 151, 169.

3. A Hanau (ld. F2), majd Oppenheimeri Bibliában (ld. F3) két versét közölte, amelyet németből fordított:⁷⁴

- a) A 7. genfi zsolt. dallamára: *Anna aszszony háláado éneke Istentől kért fiáért Samuelért. I. Sam. 2* (inc. *Örül az én szívem az Urban*).
- b) A 23. genfi zsolt. dallamára a *Reggeli diczeret* Johann Fabriciustól (inc. *Halát ádoc néked menybéli Isten*).

Kiad.: 1. *Szent Biblia* [...]. Hanau, 1608, 68; 2. *Szent Biblia* [...]. Oppenheim, 1612, 120, 136. Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 349–351 (no. 159, 160).

4. 1610 augusztusában lefordította latinra Debreceni S. János históriás énekét a Kendi-féle összeesküvéséről, amely az erdélyi katolikus főurak Báthory Gábor fejedelem elleni, 1610. márciusi merényletkísérletét meséli el: *Conspiratio Kendiana* (RMNy 990). A latin verzió 298 négysoros strófából áll (inc. *Ex miris multis audite miram rem*).⁷⁵

⁷³ RMKT XVII/6, i. m. 171; TESZELSZKY, Kees, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606): avagy, Holland-flamand-magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban*, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014.

⁷⁴ H. HUBERT 2003, i. m.

⁷⁵ VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 21–25. M. szerepéről az 1608-as Bocskai-apológia publikálásában, lásd: ZSINDELY Endre, *Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apológiájá”-nak kiadója = Magyar Könyvszemle*, 94(1978), 353–355; VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 17–20; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Albert Szenci Molnár als theologischer und diplomatischer Kommunikator zwischen Ungarn und dem Ausland = Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*, hrsg. HABERLAND, Detlef, KATONA Tünde, Szeged, Grimm, 2014, 181–196.

Ms.: *Conspiratio Kendiana. Ad melodiam Losoncianam vel sic: Dolgat hal-luc Amurates Czaszarnac*. A berni Bibliotheca Bongarsiana, Burgerbibliothek, kéziratgyűjteményében (ms. 148). Modern kiad.: Pettkó Béla, *A Kendy-féle összeesküvés = Magyar Történelmi Tár*, 3.11(1888), 754–789.

5. Németből való magyar versfordításai az Oppenheimeri Bibliában (ld. F3):⁷⁶
- A 36. genfi zsolt. dallamára: Johann Zwicktól a *Keresztségkor való ének* (inc. *Ur Isten kérünc tégedet*).
 - A 36. genfi zsolt. dallamára: Sebald Heydentől a *Christus szenvedesenec es halálánac historiaja* (inc. *Sirasd meg ember bünödött*).
- Kiad.: *Szent Biblia* [...]. Oppenheim, 1612, 123, 126. Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 354, 355–360 (no. 164, 165).

6. Szenci Csene Péter *Confessio Helvetica* fordításában, M. kiadta Théodore de Bèze *Epigramma in Cyclopicam ubiqvitariorum insolentiam* című négy distichonnyi epigrammáját (inc. *Anglus, Belga, Scotus, rapidi pius accola Rheni*) és *Ungarice* címen a magyar fordítását öt distichonban (inc. *Anglusoc és Belgác, és Francia, Scotia népe*), amelyet 1616. május 25-én készített.⁷⁷

Kiad.: = SZENCI CSENE Péter, *Confessio Helvetica, az az, az keresztyeni igaz hitről való vallás-tétel melyet elsoeben Helvéciában irtanac és bévettene* [...]. Oppenheim, Galler, 1616, 17 (RMNy 1115). Modern kiad.: 1. *Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, szerk. Virág Benedek, Pest, Institóris, 1804, 36; 2. VARGA Bálint, *Szenci Molnár Albert élete és írói működése*, Bp., Sylvester, 1932, 37; 3. HERPEI 1965, i. m. 21; 4. RMKT XVII/6, i. m. 363; 5. SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers: Egy frissen felfedezett alkalmi költemény margójára = Irodalomtörténeti Közlemények*, 100(1996), 115–116; 6. SZENCI 2003, i. m. 34.

7. Eglyapos nyomtatvány 1617-ből, amely a Nathan Chyträus által 1594-ben publikált *Meditatio vetusta de novissimo [judicio]* (Celanói Tamás *Dies irae, dies illájának* mantovai verziója) latin szövegét és ennek – bátyjainak Benedeknek és Lukácsnak dedikált – magyar fordítását tartalmazza (inc. *Emlékezzél hív Keresztyén*).⁷⁸

Kiad.: 1. *Az utolso itiletne*c idvösséges meggondolattya. Oppenheim, Galler, 1617. Unikális példány: Bréma, Staats- und Universitätsbibliothek (Bs 0712/7); 2. *Imádságos könyvecske*, 347 (ld. E4). Modern kiad.: fotómásolat = GÖMÖRI 1987, i. m. 120.

⁷⁶ H. HUBERT 2003, i. m.

⁷⁷ HERPEI 1965, i. m. 20–22.

⁷⁸ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”)* = *Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 119–122.

8. Versfordításai a *Postilla Sculteticában* (ld. E2) 1617-ből:

a) Egy distichonnyi epigrama az ajánlólevélben, amelyet Thuri Farkas Pál *Exul erat Christusa* ihlethetett (inc. *Számkivetésben járt ez földön Christus Urunkis*).⁷⁹

b) Szintén az ajánlólevélben Thuri Farkas Pál *Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas* című latin distichonjának magyar fordítása (inc. *Az szent könyvec után, kiket az nagy Apastaloc irtac*).⁸⁰

Kiad.: A második epigrammát a *Postillában* (ld. E2), és *Az keresztyeni religiora* (ld. E6) címlapján is kiadta. A magyar versek modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 364, 484, 485 (no. 168–169); 2. Faksz.: BHA XLIII, 2009.

c) További magyar versbetétek is találhatók a szövegben, amelyek Scultetus prédikációjába szőtt verseinek a fordításai.⁸¹

Modern kiadása az eredeti német versekkel együtt: RMKT XVII/6, i. m. 364–365, 428–429 (no. 170).

9. *Imádságos könyvecskéjének* elején (ld. E4) a nyolcsoros *Boldog életnek regulája* (inc. *Ha kívánsz Ember, czendeszszen élni*) Johann Stigel *Regula vitaejének* a fordítása.

Kiad.: = *Imádságos könyvecske*, 1621. Modern kiad.: 1. RMKT XVII/6, i. m. 366 (no. 172); 2. Faksz. BHA XXXV, 2002, i. m.

10. A Krisztus képének imáadásáról szóló két distichonnyi magyar epigrammáját Scultetus *Szent Iras szerint valo rövid Tanitas az Bálvány Képekről* címmel lefordított prédikációjának a szövegébe szúrta be, amelyet M. a *Consecratio templi novi* (ld. F8) című munkájában adott ki (inc. *Az Christus képét mikoron mellöle menendesz*). Ezt a Scultetus által is idézett, eredetileg latin költeményt Regensburgban látta egy tornyon.⁸²

Kiad.: = *Consecratio templi*, 176. Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 429; 2. RMKT XVII/6, i. m. 367 (no. 174).

11. A *Discursus de summo bono*ban (ld. E8) számos idézet található antik költőktől és filozófusoktól, amelyeket verses formában fordított le németből (az incipiteket lásd: RMNy 1483).

Modern kiad.: RMKT XVII/6, i. m. 368–380.

⁷⁹ RMKT XVII/6, i. m. 428; M. VÁSÁRHELYI 2002, i. m. 488.

⁸⁰ RMKT XVII/6, i. m. 428.

⁸¹ RMKT XVII/6, i. m. 428–429.

⁸² RMKT XVII/6, i. m. 430; SZENCI 2003, i. m. 71.

D) Nyelvészeti munkák

1. 1604-ben ugyanabban a kötetben adta ki latin–magyar és magyar–latin szótárát. A *Dictionarium Latino-Ungaricum* II. Rudolfnak szóló ajánlólevéllel, majd az Olvasónak címzett előszóval kezdődik. A *Dictionarium Ungarico-Latinum*ot Báthory Istvánnak, Rákóczi Zsigmondnak, Thurzó Szaniszlónak és Thököly Sebestyénnek dedikálta, amelyet egy másik előszó követ a magyarországi és erdélyi tanuló ifjúságnak címezve. A latin–magyar szótár előszava után két idézet olvasható Juan Luis Vivestől és Hieronymus Wolfától, valamint Johannes Sturm Theodosius Riheliusnak írt levele a latin szótárak fontosságáról. A szótár előtt nyolc dedikációs vers olvasható különböző szerzőktől (ld. G3).⁸³ Heinrich Ulrichhal elkészítette portréjának rézmetszetét, amelyet szótárának néhány példányában ki is nyomtatott. A metszet alatt két – valószínűleg tőle származó – vers olvasható (ld. B6).⁸⁴

Kiad.: *Dictionarium Latinoungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae auctorum dictiones & rerum vocabula [...] Ungarice reddita [...]. Dictionarium Ungaricolatinum. In usum et gratiam Ungaricae pubis methodo eadem [...] concinnatum [...].* Nürnberg, Hutterus, 1604 (VD17 23:290381S, VD17 23:290383G; RMNy 919). A két dedikációs levél és az előszavak modernkiadása: RMKT XVII/6, i. m. 451–465. Modern faksz.: BHA XXV, 1990, i. m.

2. 1610-ben, Pierre de la Ramée grammatikai elveit követve, magyar nyelvtant írt, amelyet Móric hessen-kasseli tartománygrófnak ajánlott. Az ajánlólevélben Móricot méltatja és röviden összefoglalja Magyarország történelmét Székely István világhronikájából vett idézetekkel, amelyeket M. latinra fordított. Az ajánlás után az Olvasónak címzett előszó és Johann Rudolf Lavater verse olvasható (ld. G9).⁸⁵

Kiad.: *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae libri duo.* [...] Hanau, Biermannus, Villerianus, 1610 (VD17 3:308880U; RMNy 995). Az ajánlólevél és az előszó modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 472–479. Modern kiad.: 1. *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, szerk. TOLDY Ferenc, Pest, Eggemberger, 1866, 115–209; 2. Faksz. magyar fordítással: SZENCZI 2004, i. m.

⁸³ MELICH János, *A magyar szótáriróadalom*, Bp., Athenaeum, I, 1907, 125–139; BHA XXV: SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg, 1604*, kiad. Kőszeghy Péter, tan. Imre Mihály, Bp., Akadémiai, 1990; 12 tanulmány: *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. Szabó András, Bp., Osiris, 2007; IMRE 2009b, i. m. 46–114, 131–159.

⁸⁴ KOVÁCS 2000, i. m. 99–127, 139; IMRE 2009a, i. m.; VISKOLCZ Noémi, *Elias Hutter, a Dictionarium Latinoungaricum nyomdásza = Dictionarium 2007*, i. m. 153–161.

⁸⁵ SZATHMÁRI István, *Szenci Molnár Albert grammatikájának fordítási kérdései = SZENCZI MOLNÁR Albert, Novae grammaticae Ungaricae libri duo – Új magyar grammatika két könyvben*, ford. C. Vladár Zsuzsa, Bp., M. Nyelvtud. Társ., 2004, 8–26.

3. 1611-ben latin címszavakkal és görög fogalmakkal kibővítve újra kiadta a szótárát. A latin–görög–magyar részt 1611. március 7-i keltezésű ajánlólevéllel kezdi és Abraham Scultetus M.-hez intézett 1610. április 16-i levelével, valamint Johann Rudolf Lavater és Conrad Biermann (ld. G11) üdvözlőverseivel folytatja. A szótár első részét függelékkal zárja (908–909) a számokról és azok arab és görög számjegyeiről, amit rövid leírás követ az ókori világ hét csodájáról (910–912), valamint a korábbi kiadás idézetei Juan Luis Vivestől (913) és Hieronymus Wolftól (914).⁸⁶

Kiad.: *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo et propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, et appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca [...]* Item dictiones Ungaricae [...] Latine conversae [...]. Hanau, Biermannus, Villerianus, 1611 (VD17 14:700489Q; RMNy 1012). Az ajánlólevél kiadva: RMKT XVII/6, i. m. 479–481.

4. 1621-ben tovább bővítette latin–görög–magyar szótárát, amely öt részből áll: a két szótárból, egy földrajzi és kronologikus történelmi függelékből, a *Syllecta scholasticá*ból (ld. F6) és az *Institutio juventutis*ből (ld. F7).⁸⁷ A latin–magyar részt a szótár előtti levélben Bethlen Gábornak ajánlotta, míg a magyar–latin szótárt testvérenek, Iktári Bethlen Istvánnak. A kötet ajánlóverseit lásd: G17.⁸⁸

Kiad.: 1. *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum: iam recens tertia cura recognitum, innumeris pene dictionibus, ac versibus, Syllabarum quantitates indicantibus adauctum, et ita elaboratum, ut ex eo Latinarum dictionum genera [...] depromi possint [...]* item *Dictionarium Ungarico-Latinum* [...]. Heidelberg, vidua J. G. Geyderi, Heredes Wecheliorum, Daniel et David Aubrius et C. Schleich, 1621 (VD17 12:628418A; RMNy 1239); 2. *Id.*, Frankfurt [Nürnberg], A. Hummius, W. Endtner, 1644–1645 (Két verzió: VD17 14:700706F, VD17 75:705297S; RMNy 2099).⁸⁹ Az ajánlólevelek kiadva: RMKT XVII/6, i. m. 493–496.

E) Prózafordítások

1. 1607-ben a *Psalterium Ungaricum*mal együtt kiadta a *Kis katekizmust*, amely egy gyerekeknek szóló válogatás a Heidelbergi Kátéból. A könyv elején *Az isten-*

⁸⁶ MELICH 1907, i. m. 139–142; IMRE 2009a, i. m. 114–131.

⁸⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Adalék Molnár Albert Lexiconának (1621) Függelékéhez, Indices chorographici et chronologici = Dictionarium*, 2007, i. m. 94–105.

⁸⁸ IMRE 2009b, i. m. 114–131.

⁸⁹ MELICH 1907, i. m. 144–145. A 18. századi kiadásokról, különösen az RMK I 1749-ről, ld. BITSKEY István, *Dictionarium quadrilingue: Jegyzet a négy nyelvű Szenci-szótárról = In via eruditionis*, szerk. Bitskey István et al., Debrecen, Egyetemi, 2016, 260–270.

félő olvasónak című, 1607. február 12-i dátummal ellátott előszó, a végén M. két magyar zsoltárparafraízisa olvasható (ld. B14).⁹⁰

Kiad.: 1. *Kis catechismus, avagy az keresztyén hűtnecc részéről rövid kérdésekben es feleletekben foglaltatott tudomány, az mint sok tartományokban valo egyházakban es iskolákban szoktác tanítani az együgyöeket es a gyermekeket.* Herborn, Corvin, 1607 (RMNy 962[2]); 2. *Id.*, Hanau, Halbejus, 1608 (RMNy 971[3]) a M. által szerkesztett Vizsolyi Bibliával együtt (RMNy 971[1]). Az előszó és a két zsoltárparafraízis modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 465, 345–348. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.

2. A *Postilla Scultetica* Abraham Scultetus kálvinista posztilláinak magyar fordítása (*Die Kirchenpostille oder Auslegung der sonntäglichen Evangelien*). M. 1616. január 7-én kezdett neki a fordításnak, amelyet a nagyszombati gyülekezetnek, valamint Mező Szegedi Gáspárnak, Lublai Krausz Jánosnak, Debreceni Bédi Istvánnak és Kőrösi Böldre Mihálynak ajánlott (a magyar versbetoldásokat lásd C8). A mű elején Scultetus prológusa olvasható magyarul, míg a végén Prágai András latin üdvözlő verse (ld. G14).⁹¹

Kiad.: *Postilla Scultetica. Az egész esztendő által valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett evangeliomi textusoknac magyarazattya [...]*. Oppenheim, Galler, 1617 (RMNy 1144). A versbetoldások és az ajánlólevél modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 364–365, 484–488 (ld. még 428–429).

3. 1618-ban kiadta Abraham Scultetusnak a reformáció centenáriuma alkalmából, 1617. november 2-án Heidelbergben tartott prédikációját, amelyet Scultetus egy évre rá ki is adatott Ambergben. M. latin dedikációjában Bethlen Gábornak ajánlotta a fordítását, majd felsorolta a heidelbergi és marburgi magyar tanulókat és patrónusaikat. Ezután Bojti Veres Gáspár Bethlen Gáborhoz intézett nyolcstrófás ódája (inc. *Princeps, virenti qui petis arduum*), majd M. Szentkirályi Benedek a fordítóhoz címzett latin költeménye olvasható (ld. G15). Saját fordításában M. közreadja Scultetus IV. Frigyes pfalzi választófejedelem özvegyének, Lujza Julianna oránia–nassau hercegnőnek címzett ajánlását is, majd kibővíti Scultetusnak a korszak protestáns hatalmasságait felsoroló listáját a magyarországi és erdélyi protestáns uralkodókkal, városvezetőkkel és kapitányokkal (1–7). Ezt követi Scultetus szónoklata *Jubileus esztendei prédikáció* címen (8–47), majd egy ima (*Az Anyaszentegyháznak közönséges imádsága*), amelyet korábban már publikált Huszár Dávid (47–50), és egy válogatás, valamint átdolgozása hat pápaság elleni éneknek Szkhárosi Horvát Andrástól (*Pápastaság ismertető, Evangélium szerrettő és isteni hálaadásra indító énekek*), (50–73). A könyv első részét a 101. genfi zsoltárának – a zsoltároskönyvében (C1) is kiadott – fordítása, és mellette Andreas Spethe latin fordítása zárja.⁹² Külön címlappal, de folytatódó lapszá-

⁹⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit = BHA XLVI, 2017, i. m.

⁹¹ SZENCZI 1898, i. m. 74–76; VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 33–43.

⁹² VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 46–54; IMRE 2012, i. m. 284–288.

mozással a szentek kultusza és a pápaság ellen felhasználható művek és levelek gyűjteményeként (77–101) függelék is csatolt a könyvhöz: *Appendix de idolo Lauretano* címmel, amelyet az Olvasóhoz intézett latin előszó vezet be (76). A kötetet a *Juste judex, Jesu Christe* latin himnusz zárja.⁹³ 1621-ben, Balásfi Tamás írt rá választ: *Christiana responsio* (RMK III 1321).

Kiad.: SCULTETUS, Abraham, *Secularis concio evangelica, az az jubileus esztendei praedikatz[i]o* [...], ford., kiad. Molnar Szenciensis, Albertus, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166). Az prológus és üdvözlőlevél modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 488–490. Faksz.: BHA XLV, 2017, i. m.

4. Az 1621-es református *Imádságos könyvecske* Heinrich Bullinger *Christliches Bättbüchlin* című munkájának Johannes Jacobus Frisius 1600-ban kinyomtatott átdolgozásának a fordítása. Magyar dedikációs levélben Mezőszegedi Gáspár feleségének, Majtényi Échi Orsolyának, valamint Krausz János feleségének, Szegedi Annának ajánlotta a fordítását, amelyet Heidelbergben 1620 augusztusában készített el. A kötetben olvasható egy magyar vers M.-től (ld. B37), három neki szóló üdvözlő epigramma (ld. G16), valamint számos egyéb művecske is (pl. a *Cisiojanus* magyarul). A könyv végén egy másik, a családjának írt – 1620. december 20-i – dedikációs levél is helyet kapott, amelyben név szerint felsorolja azokat, akik irodalmi munkásságát patronálták.⁹⁴

Kiad.: 1. *Imádságos könyvecske*. Frankfurt, s. n., 1620 (RMNy 1206). Példánya ismeretlen; 2. *Imádságos könyveczke, mellyben szép háláadásoc és áhitatos könyörgéseec vadnac* [...]. Heidelberg, [Geyder özvegye], 1621 (RMNy 1238). A dedikációs levél modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 490–493. Faksz.: BHA XXXV, 2002, i. m.

5. 1612-ben, saját fordításában kiadta a pfalzi *Agendát* (ld. F3).

6. 1624-ben, a latin eredetét is szem előtt tartva lefordította németből Kálvin *Institutio Christianae religionis*át. A címlapon található rézmetszet hat emblémát tartalmaz. A jobb alsó sarokban M. portréja látható, miközben a háttérben Tilly egyik spanyol zsoldosa kínozza Heidelberg 1622-es bevételekor. A bal középső embléma a Vallást ábrázolja, amelyet Théodore de Bèze egy versben értelmezett, és amelyet M. nemcsak itt, hanem már korábban lefordított és kiadott (ld. C2). Az ajánlólevelet e fordítás patrónusának, Bethlen Gábornak címezte, amelyet Kálvin dedikációs levele követ M. fordításában, mögé illesztve Kálvin életrajzát

⁹³ VÁSÁRHELYI 1985, i. m. 54–58; IMRE 2012, i. m. 349–374; IMRE Mihály = BHA XLV: SZENCI MOLNÁR Albert, *Jubileus esztendei prédikáció. Appendix de idolo Lauretano, Oppenheim, 1618*, Bp., OSZK–Balassi, 2017.

⁹⁴ VÁSÁRHELYI Judit, *Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához = Magyar Könyvszemle*, 93 (1977), 275–278; P. VÁSÁRHELYI = BHA XXXV, 2002, i. m.; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006, 117–133.

és a könyv összefoglalását. A könyv végén, epilógusként felsorolja jótevőit és a kiadás támogatóit.⁹⁵

Kiad.: *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakül irt* CALVINUS Janos [...], ford. Molnar Albert, Hanau, Aubry, Schleich, 1624 (VD17 23:620601S; RMNy 1308). Az ajánlólevél és az epilógus modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 497–500. Faksz.: BHA XLIII, 2009, i. m.

7. Az 1625-ös bekecsi templomszentelés alkalmából megjelent *Consecratio templi novi* a kiadás és a fordítás keveréke (ld. F8). Ebbe az általa szerkesztett gyűjteményes kötetbe a következő saját fordításait vette fel: a) *Az Isten Anya Szent-Egyházának Dicsőségéről ez Földön* a kálvinista egyház dicsőségéről szóló teológiai fejtegetés Abraham Scultetustól (136–160); b) Szintén Scultetustól való a *Szent Iras szerint való rövid Tanitas az Bálvány Képekről*, amelyet eredetileg a prágai dómban mondott el, miután V. Frigyes rendeletére megtisztították azt a katolikus bálványoktól (161–202). Az ebben a prédikációban előforduló verset M. versben fordította le (ld. C10); *Az könyörgesről Öldözésnek es nyomoruságnak idején* forrása ismeretlen, de valószínűleg ez is M.-fordítás (203–249); A függelékben – Prágai András zsoltárparafrázisa után – közölt negyedik értekezés eredetije Pierre du Moulin *Conseil fidèle et salutaire sur les mariages des personnes de contraire religion*jának német fordítása, amely az ellenkező valláson lévőkhöz házasságát utasítja el.

8. Georg Ciegler's (Ziegler) sztoikus elmélkedéseit a Legfőbb jóról – *De incertitudine rerum humanarum discursus* címen 1599-ben adták ki először Rigában. 1630-as fordítását Darholtz Ferencnek ajánlotta M., amelyhez Josquinus Betuleius német fordítását használta fel. Betuleius fordítása először 1609-ben Hanauban (VD17 23:285333T), majd 1618-ban Lőcsén (RMNy 1164) jelent meg *Discurs Von dem höchsten Gut* címmel. Számos antik költőtől és filozófustól származó

⁹⁵ TINN Mária, *Szenczi Molnár Albert ismeretlen sorai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 65(1961), 193; HUBERT Ildikó, *Szenci Molnár Albert: Institutio. Stilisztikai elemzés = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. Hargittay Emil, Bp., ELTE BTK, 1977, 143–161; KOVÁCS 2000, i. m. 99–127; VÁCI KOVÁCS Gábor, *Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-embémájához = Irodalomismeret*, 11(2000), 100–102; SZABÓ András, *A hit allegóriája Szenci Molnár Albert Kálvin-fordításának címlapján = Labor omnia vincit*, Bp., Balassi, 2005, 38–39; VISKOLCZ 2005, i. m. 76–84; IMRE 2009a, i. m. 54–59; SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása: Az keresztyeni religiora és igaz hitre való tanítás, Hanau, 1624 = Kálvin időszerűsége*, Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., 2009, 241–262; TURI Tamás, *Szenci Molnár Albert és az Antikrisztusnak béresi = Erdélyi Múzeum* 72(2010), 204–215; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio fordításának forrásáról = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyh. Nagykönyvt., 2011, 188–204; OLÁH Róbert, *Szenci Molnár Albert ajándék Institutioja Budai Péternek = In via...* 2016, i. m. 252–259.

idézetét M. verses formában fordította le (ezek incipitjeit lásd: RMNy 1483). A műhöz két üdvözlőverset is írtak (ld. G19).⁹⁶

Kiad.: *Discursus de summo bono: Az legföb iorol, mellyre ez vilag mindenkoron serényen és valóban vágyódik*. Lócse, L. Brewer, 1630 (RMNy 1483). Modern kiad.: SZENCI 1975, i. m. A verses fordítások kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 368–380.

F) Legfontosabb kiadásai

1. Valószínűleg Alvinci Péter volt a szerzője annak az eredetileg 1606-ban Bártfán megjelent röpiratnak (RMNy 941), amely cáfolta a Bocskai István ariánus (unitárius) voltáról terjesztett vádakat. Ezt M. három változatban újra kiadta 1608-ban.⁹⁷

Eds.: *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes [...]*. Hamis impresszum: Bard., Klös [recte: Hanau, Halbey], 1608 (ld. ZSINDELY 1978b). Three versions: RMK III 5767; RMK III 5768; RMK III 5769.

2. 1608-ban kis változtatásokkal újra kiadta Károli Gáspár Vizsolyi Bibiáját. Ezt a Hanau Bibiának nevezett kiadást M. egy latin-magyar kétnyelvű dedikálólévelben ajánlotta Móric hessen-kasseli tartománygrófnak.⁹⁸

Kiad.: *Szent Biblia, az az Istennec Ó és Uy Testamentomanac prophetac es apastaloc által megiratott szent könyvei [...]*. Hanau, Halbejus, 1608 (RMNy 971[1]). A dedikáció modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 465–472. Faksz.: *Szent Biblia...*, kiad. ÖTVÖS László, Debrecen, Lux, 1998.

3. 1612-ben újból kiadta Károli Gáspár kissé megint átszerkesztett bibliáját, az Oppenheimi Bibliát, amelynek mintája David Pareus Neustadti Bibliája volt. M. kiadása tartalmazza *Psalterium Ungaricum*át is (ld. C1), amelyet 68 további, magyar nyelvű vallásos ének (112–142), valamint a *Palatinatusi katekizmus* (ld. F4) és a pfalzi *Agenda* magyar fordítása követ.⁹⁹

⁹⁶ VÁSÁRHELYI = SZENCI 1975, i. m. 25–84.

⁹⁷ ZSINDELY 1978, i. m.; TESZELSZKY, Kees, ZÁSZKALICZKY Márton, *A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606 = Aetas*, 27(2012), 4, 107–109; P. VÁSÁRHELYI Judit, *The role of Albert Szenci Molnár in the exchange of ideas and political knowledge among the European Calvinist principalities in the early seventeenth century = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1699: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, szerk. Almási Gábor et al., Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, 121–143 (vonatkozó rész: 133–135).

⁹⁸ P. VÁSÁRHELYI 2006, i. m. 35–84.

⁹⁹ RMKT XVII/6, i. m. 434–441; P. VÁSÁRHELYI 2006, i. m. 85–116.

Kiad.: *Szent Biblia [...] az franciai notákra rendelt Soltar könyvel együtt utánna vettettek egyéb válogatott psalmusoc, innepi enekec és szokott lelki diczéretec, Az palatinatusi catechismussal, egyházi könyörgéseknec és ceremoniaknac formáival egyetembe.* Oppenheim, Galler, 1612 (VD17 7:666487T; RMNy 1037[1]). Az előszó modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 481–483.

4. A *Palatinatusi katekizmus* Szárászi Ferenc – először 1604-ben Debrecenben megjelent (RMNy 909) – Heidelbergi katekizmus fordításának kissé átdolgozott verziója, amely az Oppenheimeri Bibliával és a *Psalterium Ungaricum*mal együtt jelent meg 1612-ben (ld. F3). A katekizmus M. imafordításaival van kibővítvé.¹⁰⁰

Kiad.: *Catechismus, azaz a keresztyéni hitre való rövid tanítás.* Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037[3]).

5. 1616-ban újra kiadta Thuri Farkas Pál röpiratát a török igáról (*Idea Christianorum*), amelyet dedikációjában a Frankfurtba és Hanauba menekült francia protestánsoknak ajánlott. A „Concordia” eszméjének nevében¹⁰¹ a kiadás tartalmazza még Frangepán Ferenc kalocsai érsek 1541-es beszédét, egy 1483-as levelet Mátyás királytól, egy levelet Enea Silvio Piccolominitől, Justus Lipsius szónoklatát *Super Ecclesiae Christianae Concordia*, valamint Salomon Frenzel von Friedenthal beszédét *Assertio jucunda de exilio honesto* címmel.¹⁰²

Kiad.: THURI PÁL, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica [...]*. Oppenheim, Galler, 1616, (VD17 14:002460B; RMK III 1174). Az ajánlólevél modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 483–484.

6. A *Syllecta scholastica* külön címlappal és újra kezdődő lapszámozással az 1621-es latin–magyar–görög szótár függelékeként jelent meg (ld. D4). Az ajánlólevelet Iktári Bethlen Istvánhoz címezte. A kiadvány hat pedagógiai művet tartalmaz hat különböző szerzőtől, amelyeket M. válogatott össze, hogy megpróbálja összegezni a kortárs protestáns német oktatási rendszer elméleti irodalmát: Johannes Bilsteniustól a *Methodus novam aperiendi scholam*, Wilhelm Zeppertől a *De scholis vernaculis*, Szent Jeromos *Institutio puellarum, ex epistola ad Laetamja*, Rodolphus Agricola *De formando studio*ja, Petrus Mosellanus *De tempore studiis impendendója* és Philipp Nicodemus Frischlintól a *De ratione instituendi puerum ab anno aetatis sexto et septimo*.¹⁰³

Kiad.: 1. *Syllecta scholastica* (VD17 23:295948Y; RMK III 1330) = *Lexicon* 1621 (ld. D4); 2. *Id.*, Nürnberg, Endter, 1644–1645, (RMNy 2099[4]) = *Lexicon* 1644–1645 (ld. D4). A dedikációs levél modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 496.

¹⁰⁰ P. VÁSÁRHELYI 2006, i. m. 85–116.

¹⁰¹ TÚRI 2010, i. m. 213–215.

¹⁰² A részletes elemzést ld.: IMRE 2009b, i. m. 263–298.

¹⁰³ IMRE 2009b, i. m. 171–177.

7. Az *Institutio juventutis* is külön címlappal és újra kezdődő lapszámozással jelent meg az 1621-es latin–magyar–görög szótár függelékeként (ld. D4), amely az alsó-pfalzi tantervet mutatja be. Ez a pedagógiai munka a *Syllecta scholastica* (ld. F6) címlapján VII-es számmal szerepel.¹⁰⁴

Kiad.: 1. *Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris Palatinatus* = *Lexicon* (ld. D4); 2. *Id.*, 1644–1645, (RMNy 2099[5]) = *Lexicon* 1644–1645 (ld. D4).

8. 1624-es hazatérése után az első kiadott munkája a bekecsi református templom 1625-ös felszentelésekor elhangzott prédikációk gyűjteménye. 1625. augusztus 20-i, kassai datálással szerkesztőként ajánlotta dedikációját patrónusainak Monaki Miklósnak és feleségének Csitneki Annának, akiknek a kérésére publikálta a beszédeket. A dedikáció után két-két magyar vers következik Körtvélyesi Jánostól (inc. *Gazdag az Ur, kinec háza nagyul s' joszága naponként*; inc. *Eörvengy már Bekecz*) és Thuri Istvántól (inc. *Mindenkor az Isten kegyes hiveinec*; inc. *Christus, kérlec, szavát*), valamint két-két latin költemény Prágai Andrástól és Kistállyai Istvántól (inc. *Iessaeus vates caelesti flamine plenus*; inc. *Tecta domus fabricans regali splendida luxu*). Az első számozott laptól kezdődnek a környékbeli lelkészek prédikációi, amelyeket a később a török által 1637 körül elpusztított templom székeit és falait díszítő latin és magyar bibliai idézetek követnek, amelyeket aztán M. négy prédikációfordítása (ld. E7) és Prágai András Balassi-strófákban megszerkesztett 107. zsoltárparafrázisa zár.¹⁰⁵

Kiad.: *Consecratio templi novi, azaz az uyonnán feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor [...] ez 1625. esztendőneec első napján tétetött praediciatióc [...]*, szerk. Molnár Albert, Kassa, Schultz, 1625 (RMNy 1334). A dedikáció modern kiadása: RMKT XVII/6, i. m. 500–502.

A filológus M. 69 latin és 36 magyar szövegkiadásának legteljesebb listáját P. Vásárhelyi adta közre.¹⁰⁶

¹⁰⁴ IMRE 2009b, i. m. 177–179.

¹⁰⁵ VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 253–274; SZABÓ András, *A bekecsi református templom Szenci Molnár Albert „Consecratio templi novi” című műve alapján = Pius efficit ardor; A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*, szerk. Békési Sándor, Bp., Kálvin, 2009, 141–154.

¹⁰⁶ P. VÁSÁRHELYI Judit, *A filológia diadala, Szenci Molnár Albert szövegkiadásai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, ME BTK, 2012, 281–293.

G) Dedikációk, neki szóló költemények

1. A „Collectio Molnariana”-ban fennmaradt az az egyleveles strasbourggi nyomtatvány, amely négy verset tartalmaz. Ezek M. filozófiai baccalaureátusának 1595. májusban történt megszerzését ünneplik:

- a) Johannes Naegelin (Neglin) tíz distichonnyi *Carmina gratulatoriája* (inc. *Quis tibi surgit honos? quae laus? quod nomen, amice*).
- b) A svéd Solnából való Johann Stertzing hat distichonnyi üdvözlő verse *Aliud* címmel (inc. *Laurea non mirum est tibi nunc, Molnare, parari*).
- c) A weissenburgi Johann Reinhard Grindlinger gratuláló *Aliud* költeménye hat sapphói strófában (inc. *Nonne virtus, nomen, honos decusque*).
- d) A strasbourggi Samuel Israelides négy distichonnyi verse *Aliud* cím alatt (inc. *Gratulor ex animo Laurum Molnare, repertam*:).

Kiad.: *Carmina gratulatoria, in honorem pii et eruditi iuvenis Alberti Molnar Szenciensis, cum ei prima philosophiae laurea, in inclyta Argentoratensium Academia [...]*. Strasbourg, Iodocus Martinus, 1595. Ismert példánya: MTAK (K 787, f. 11). Modern kiad.: SZENCZI 1898, i. m. 411–413.

2. 1596 nyarán M. elhagyta Strasbourgot. A „Collectio Molnariana” megőrizte a M.-hoz intézett három propemptikon és két őszi megérkezését üdvözlő vers kéziratát:

- a) A colmari Thomas Kessler (Ahenarius) 15 distichonban megkomponált búcsúztató verse 1596. június 26-án keletkezett: *Votum ad foelicem abitum in honorem [...] Alberti Molnari Szenciensis Ungari* (inc. *Heu subis illius moestissima lucis imago*).
- b) A zweibrückeni Henricus Reiss 22 distichonban búcsúztatta M.-t elutazásakor 1596. július 11-én: *Virtute atque doctrina ornatissimo [...] Alberto Molnar Ungaro, Argentina discessuro, amico suo et fratri [...]* (inc. *Care, paras, Alberte, abitum? Duce et auspice Christo*).
- c) Az erdélyi Hodgyai (Hoggaeus) Márton 1596 júliusában kívánt szerencsét M. távozásakor Strasbourgból: *Hodeoporicon breve ad modestum et eruditone praestantem iuvenem Albertum Molnarum Szenciensem, Helveticam peregrinationem adornantem benevolentiae et amoris causa* (inc. *Ignea nunc rapidis ardet fervoribus aestas*).
- d) Thomas Kessler 30 distichonban ünnepli M. visszatértét Strasbourgba: *Carmen gratulatorium de foelici reditu domini Alberti Molnari Szenciensis Pannonii ex Italia* (inc. *Irrita pro salvo non dicta fuere sodali*).
- e) Henricus Reiss 28 distichonban üdvözli a visszatérő M.-et 1596. november 13-án: *Carmen gratulatorium in reditum ex peregrinatione honesti doctique iuvenis domini Alberti Molnari Szenciensis Ungari* (inc. *Laetor ob adventum, reditum, Molnare, tuumque*).

Ms.: MTAK, K 787, f. 22, 29/a–29/b, 30, 33, 37/a–37/b. Modern ed.: SZENCZI 1898, i. m. 415–417, 422, 424–427.

3. M.-hoz intézett versek 1604-es szótárkiadásának elején (ld. D1):
- a) Herborni professzorának, Johannes Piscatornak kilenc distichonnyi epigrammája (inc. *Eja age de patria bene, Molnar, perge mereri*). Ms.: MTAK, K 787, f. 109. Modern ed.: SZENCZI 1898, i. m. 141.
 - b) Bartholomäus Keckermann 19 soros versben kéri M.-t, hogy foglaljon állást a héber-magyar nyelvrokonság kérdésében (inc. *Quos ante sanctus autor dixit Hagriim*), (DÁN 285). Ms.: MTAK, K 787, f. 98b. Modern kiad.: HEGEDŰS József, *A magyar nyelv értékelése a XVI–XVII. században = Filológiai Közlöny*, 12(1966), 141.
 - c) Konrad Rittershausen 40 sornyi verse 5 verszakba rendezve: *Ornatissimo juveni Alberto Molnaro Dictionarium Ungaricum edenti* (inc. *Omnia debemus patriae post nomina Divum*). Ms.: MTAK, K 787, f. 99.
 - d) Georg Rem hét distichonnyi versének címe: *In Lexicon Pannonicum Alberti Molnari* (inc. *Fama vetusta refert varias sumpsisse figuras*).
 - e) *Aliud* jelölés alatt olvasható Christophorus Girschnerus négy distichonja (inc. *Si varios hominum mores, non ultima linguas*).
 - f) Johann Conrad Rhumel orvos *Ad Albertum Molnar, linguae Pannonicae conservatorem* című öt distichonnyi verse M.-nek, amelybe magyar szavakat is beleszótt (inc. *Dum gentis linguam mutas, Molnare, latina*). Ms.: MTAK, K 787, f. 113. Modern kiad.: IMRE 2009a, i. m. 100.
 - g) Georg Pasor *Epigramma in Lexicon Latino Ungaricum*ja 26 sorból áll (inc. *Lexica qui scribunt, rudibus prodesse laborans*). Ms.: MTAK, K 787, f. 286.
 - h) A kötet magyar–latin szótárrésze előtt Jeremias Höltzlin 18 hexameteres ajánló verse olvasható *Ad patriam doctissimi viri domini Alberti Molnar, de hoc Dictionario Ungarico-Latino* címen (inc. *Ungara funesto tellus celeberrima bello*).
4. 1606. április 24-i datálással ifjabb Georg Mauritius 21 soros üdvözlő verset küldött Altdorfból, „ALBERTUSMOLNARUNGARUS” akrosztikonnal (inc. *Antiqui verae ignari pietatis, obortum*). Ms.: MTAK, K 787, f. 137. Modern kiad.: SZENCZI 1898, i. m. 439.
5. 1607-es *Psalterium Ungaricum*ának elején három vers olvasható:
- a) Georg Rem tízsoros költeménye, amely eredetileg Andreas Spethe latin zsoltárfordításának kiadásában (VD16 B 3261) jelent meg 1596-ban (inc. *Rhythmis, quos moduli exprimerent praedulce sonantes*).
 - b) Rem költeményét Filiczki János 26 sorban parafrázeálta magyarul és szabta át M. zsoltárkiadásához, hogy dicsérje a kiadást és ajánlja azt az Olvasónak (inc. *Dávid királynak másfél száz zsoltárit*).¹⁰⁷
 - c) M. saját latin epigrammája egy distichonban (ld. B14a).

¹⁰⁷ IMRE 2012, i. m. 235–253.

Kiad.: FILICZKI, Johannes, *Paraphrasis Ungarica et accomodatio ad Dn. Albertum Molnar, Davidis Psalmos rhythmis expressos, dulcissimae patriae communi donantem = Psalterium Ungaricum* (ld. C1). Modern kiad.: 1. RMKT XVII/1, i. m. 377–378; 2. Filiczki dicsérő epigrammájának faksz. kiadása: IMRE 2009a, i. m. 50; 3. Rem és Filiczki versének kiadása: IMRE 2012, i. m. 241–242, 242–243; 4. Faksz.: BHA XLVI, 2017, i. m.

5. Filiczki 1607. januári keltezéssel írt egy másik, 60 soros költeményt is M. zsoldároscopyvéhez, amelynek fennmaradt kézirat (inc. *Felix ille animi, felix et corpore toto*) és későbbi, nyomtatott változata is (inc. *Felix ille animi, felix et corporis atque*).¹⁰⁸

Ms.: MTAK, K 787, 157a–157b. Kiad.: 1. FILICZKI, Iohannes, *Carminum liber primus*. Basel, Schroeter, 1614, 54–56 (RMK III 1130); 2. *Delitiae Poetarum Hungaricorum*, szerk. PAREUS, Iohannes Philippus, Frankfurt, Fischer, 1619, 508–509 (VD17 3:308891H; VD17 14:642839Y; RMK III 1245). Modern kiad.: 1. SZENCZI 1898, i. m. 442–444; 2. A kézirat szövegével együtt: IMRE 2012, i. m. 246–252.

6. M. zsoldárköltészetét 21 sorban ünnepelte a freistadti Georg Vechner 1607. október 13-án, Marburgból küldött gratuláló költeményében (inc. *Saepe homini nomen praeclari est ominis index*).

Ms.: *Albertus Molnar Ungarus ἀναγραμματικῶς: Nullum sub arte arrogans*. MTAK, K 787, f. 174. Modern kiad.: SZENCZI 1898, i. m. 445.

7. 1608–1609-ben a szprotawai születésű Johann Walter 13 distichonban üdvözölte M.-et Marburgból (inc. *Alveolo existi terrarum illectus amore*).

Ms.: *Albertus Molnar Ungarus Tschentsziensis ἐν ἀναγραμματισμῶ: Saltans ab arte Magnas, non rues: Zelus Christi*. MTAK, K 787, f. 290. Modern ed.: SZENCZI 1898, i. m. 446.

8. Az 1610-es magyar grammatika (ld. D2) elején a hanai gimnázium rektora, Johann Rudolf Lavater 27 soros versben (két nyolcsoros, egy ötsoros és egy hatsoros strófában) üdvözli a kötetet: *In novam Grammaticam Hungaricam cl. v. Alberti Molnari epigramma* (inc. *Est a Caesare, constitutione*).

Kiad.: *Novae grammaticae Ungaricae* 1610, 25–26 (ld. D2).

10. Az *Eidyllion* (ld. B10) és a *Lusus poetici* (ld. B28) kötet két M.-nek címzett verset tartalmaz:

a) Georg Rem *Eidyllion ad Dn. Albertum Molnarem Pannonium, virum ornatissimuma* 71 hexameterből épül fel és az „omnia” fogalmával játszik (inc. *Omnia ni fallant (falsos cum Lyncea et Argon)*).

¹⁰⁸ IMRE 2012, i. m. 235–253.

Ms.: MTAK, K 787, f. 116/a–116/b. Kiad.: 1. *Eidyllion* 1605, A₂^r–A₃^r; 2. *Lusus* 1614, 52–54; 3. DORNAU 1619, 725–726 (RMK III 6051); 4. DORNAU 1670, 725–726 (RMK III 7711). Modern kiad.: SEIDEL 1995, i. m.

b) Konrad Rittershausen is az „omnia” fogalomal játszik 15 sornyi három versszakos költeményében. A három strófa akrosztikonja az „OMNIA” kifejezést adja ki háromszor, míg a második strófában az „OMNIA” telesztikon is kiolvasható (inc. *OMNIA te quanquam credebas nuper adeptum*).

Kiad.: 1. *Eidyllion* 1605 [A₄^r]; 2. *Lusus* 1614 56; 3. DORNAU 1619, 726 (RMK III 6051); 4. DORNAU 1670, 726 (RMK III 7711). Modern kiad.: SEIDEL 1995, i. m.

11. 1611-es szótárának elején két M.-nek címzett vers olvasható:

a) Johann Rudolf Lavater epigrammája öt distichonban (inc. *Grammaticam nobis noviter mira arte dedisti*)

b) Conrad Biermann 22 soros gratuláló verse (inc. *Scire Deum, conscire Dei sanctissima iussa*).

Kiad.: *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* 1611 (ld. D3).

12. Két rövid nyomtatványt adtak ki M. 1611. októberi házassága alkalmából. Az első rövidebb verzió négy latin és egy német verset tartalmaz.¹⁰⁹

a) A címlapon található az esküvő pontos dátumáról egy kronodistichon Petrus Trappius, oppenheimi diakónustól: *Anno, mense, die, quem sequens complectitur Chronodistichon* (inc. *LVX oCtoBrIs VbI bIs qVarto spLenDet ab ortV*).

b) Friedrich Lingelsheim *Epithalamiuma* hét distichonból áll (inc. *Hoc erat in votis pridem, Clarissime Molnar*).

Ms.: MTAK, K 787, f. 259.

c) Az oppenheimi polgár és császári jegyző, Johannes Balthasar Nicolius két distichonban gratulált M.-nek és feleségének *Aliud* címmel (inc. *Pannonio Molnare tibi Kunigunda marita*).

Ms.: MTAK, K 787, f. 265.

d) Petrus Trappius *Ad eundem* címen 12-distichonnyi esküvői verset is közölt (inc. *Regnat in humanis divina potentia rebus*).

Ms.: MTAK, K 787, f. 263.

e) Henricus Heisius („typhotheta in chalcographia Galleriana”) 64 soros német verssel üdvözölte M.-et Szczecinből (inc. *Als Gott der Schöpffer hoch gepreist*).

Kiad.: *Ἐπιθαλάμια in honorem nuptiarum [...] D. Alberti Molnar Szenciensis Ungari [...]*. Oppenheim, Galler, [1611], 1, 2, 2–3, 3–5. Egyetlen példánya: Eisenstadt, Esterházy Könyvtár, Zimmer I. [Korábban a moszkvai Margarita Rudo-

¹⁰⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Oppenheimi nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére = Summa*, Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére, szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 336–340.

mino Könyvtárban volt: 615523, Allig. 38)]. Fénymásolat: OSZK (App. H. 5023). A latin versek modern kiadása: SZENCZI 1898, i. m. 455, 456–457.

13. Az esküvőjére kiadott második könyv az *Ἐπιθαλάμια* kibővített verziója, amely két gratuláló levelet, 16 epithalamiumot és egy másik, külön címlappal szereplő nyomtatványt is tartalmaz.¹¹⁰ Az első, 1611. október 2-i levelet David Pareus írta Heidelbergben (A₂^r). A második levél Georg Remtől származik Nürnbergből, 1611. október 23-ról (A₂^v).

a) A címlapon Petrus Trappius kronodistichonja (ld. G12a).

b) Johannes Piscator két distichonnyi epithalamiuma Herbornból 1611. december 4-ről (inc. *Ungaricae columen linguae, doctissime Molnar*), (A₃^r).

Ms.: MTAK, K 787, f. 274.

c) Johannes Bocatius hatsoros üdvözlő versét november 12-én írta Kassán (inc. *Scribam, Alberte, tuis ut mandas disticha nuptiis*), (A₃^r).

Ms.: MTAK, K 787, f. 270. Kiad.: BOCATIUS, Johannes, *Hexasticha votiva*. Bártfa, Klöss, 1612, D₁^v (RMNy 1029). Modern kiad.: ID., *Opera quae exstant omnia. Poetica*, kiad. CSONKA Franciscus, Bp., Akadémia, 1990, 694.

d) A marburgi teológiaprofesszor Raphael Eglin verse tíz distichonban (inc. *Esse ferunt fidei donum, Molnare, ferinam*), (A₃^{r-v}).

Ms.: MTAK, K 787, f. 271.

e) A marburgi egyetem kémiaprofesszora Johannes Hartmann öt distichonnyi esküvői verse (inc. *Siquid habet totus sibi multiplicabilis orbis*), (A₃^v).

Ms.: MTAK, K 787, f. 269.

f) A marburgi egyetem filozófus rektora, az idősebb Rudolph Goclenius 35 soros epithalamiuma (inc. *Quisquis es, o thalamum qui votis ominibusque*), (A₃^v–[A₄^r]).

Ms.: MTAK, K 787, f. 275.

g) A nürnbergi professzor Michael Piccart (Pickhard) esküvői gratulációja 20 hexameterben (inc. *Ergo meus tandem Molnarius ille quiescet!*) ([A₄^{r-v}]).

Ms.: MTAK, K 787, f. 268.

h) Michael Virdung verse négy distichonban (inc. *Icte Cupidino praecordia dulciter arcu*), ([A₄^v]).

Ms.: MTAK, K 787, f. 266.

i) Ifjabb Georg Mauritius 50-hexameteres epithalamiuma 1611. október 3-áról, Altdorfból (inc. *Ergo est in fatis, Alberte, ut qui mihi quondam*), ([A₄^v]-B^r).

Ms.: MTAK, K 787, f. 272/a.

j) Kunigunda Ferinari unokaöccse Philip Johannes Treutler öt distichonos epithalamiuma Krauschwitzből: *Ad sponsam materteram* (inc. *Extera terra rapit, dat et externa terra maritum*), (B^{r-v}).

Ms.: MTAK, K 787, f. 267.

k) Ugyanaz a vers Friedrich Lingelsheimtől (ld. G12b), (B^v).

l) Ugyanaz az epithalamium Petrus Trappiustól (ld. G12d), (B^v-B₂^r).

¹¹⁰ P. VÁSÁRHELYI 2007b, i. m.

- m) Szepsi Korotz György 24 soros *Nuptiale sacruma* (inc. *Incipe Pannonicos mecum mea pangere versus*), (B₂^{r-v}).
Ms.: MTAK, K 787, f. 264.
- n) Pécseli Király Imre 22 distichonos epithalamiuma: *Albertus Molnar Senciensis, Cunigunda Ferinaria, Nove fiunt conjuges Oppenheimi. Per anagrammatismum, Nunc amor ignarus fellis pia pectora jungens, / Vivenit en fido munere an hisce bonis?* (inc. *Terpsichore facilem molli modo pollice tracta*), (B₂^v–B₃^r).
- o) Egy másik, 15 distichonos aposztrofikus költemény Pécseli Király Imrétől: *Apostrophe ad dulcissimam patriam Ungariam* (inc. *Patria dulcis ave, salve Terra Ungara, vidi*), (B₃^{r-v}).
- p) A marburgi teológiaprofesszor, Gaspar Sturm 15 distichonos *Propempticonja* zárja a kötetet (inc. *Quo properas Molnare? quibus contendis ab oris*).
Ms.: MTAK, K 787, f. 289.

Külön címlappal függelékként csatlakozik a kötethez a német nyelvű *Hymenaeus*, amely Valentinus Laupaeus M. esküvőjén elmondott beszédét és két verset tartalmaz:

- q) Hermann Kirchner esküvői költeményét nyolc distichonban (inc. *Non bene Pannonios retulit Bonfinius olim*), ()(4^r).
Ms.: MTAK, K 787, f. 273.
- r) 1612. januári levelében küldte meg Georg Weirach négy distichonnyi gratuláló költeményét (inc. *Si post mille vices, rerum solamina cedunt*), ()(4^r).
Ms.: MTAK, K 787, f. 278.

Kiad.: *Hymenaeus in nuptias [...] Alberti Molnaris Szenciensis Ungari, et Kunigundis Ferinariae Marpurgensis Hassae [...]. Oppenheim, Galler, [1611–1612].* Egyetlen ismert példánya: Eisenstadt, Esterházy Könyvtár, Zimmer I. [Korábban a moszkvai Margarita Rudomino Könyvtárban volt: 615523, Allig. 37)]. Fénymásolat: OSZK (RMK III. 1112a). A versek modern kiadása: SZENCZI 1898, i. m. 449–459.

- s) Továbbá a „Collectio Molnariana” őriz egy 22 soros, kiadatlan esküvői költeményt a glogówi Balthasar Zahntól is, amelyet Nürnbergben írt, és Georg Rem 1611. október 23-i levelével együtt érkezett meg M.-hez: *Ad clarissimum dominum sponsum, amicum was written in Nuremberg* (inc. *Tandem sera licet, tamen respexit*).¹¹¹

Ms.: MTAK, K 787, f. 262. A levél és vers modern kiadása: SZENCZI 1898, i. m. 455–456, 377.

14. 1617. január 24-i, heidelbergi keltezéssel Prágai András *De invida ignavia* címmel hét distichonnyi epigrammával üdvözölte a *Postilla Scultetica* kötetét (inc. *Invida pestiferis alios ignavia linguis*).

¹¹¹ SZENCZI 1898, i. m. 374.

Kiad.: *Postilla* 1617 (ld. E2), 1089. Modern kiad.: *Régi magyar költők tára: XVII. század, 8, Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. Komlowszki Tibor, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 457.

15. 1618. január 4-i dátummal, M. Szentkirályi Benedek nyolcdistichonnyi dicsérő epigrammát publikált a *Secularis concio evangelicában* (inc. *Pannonicae gentis Molnar laudabile lumen*).

Kiad.: B. M. SZENTKIRALI, *Epigramma in labores clarissimi et doctissimi viri, dn. Alberti Molnar Szenciensis, rectoris scholae Oppenheimicae fidissimi, Seculare concionem Sculteticam, Ungarice evulgantis*. In: *Secularis* 1618, f.) (4^v [ld. E3]). Modern ed.: 1. P. BOD, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Leiden, Raunenhoff, 1890, II, 279; 2. Faksz.: BHA XLV, 2017, i. m.

16. Három epigramma olvasható az *Imádságos könyvecske* kiadásáról az utolsó lapon:

- a) Kaposi S. János (Johannes Sart. Kaposi) négy distichonnyi epigrammáját 1620. december 22-én írta Heidelbergben (inc. *Innumeris Domino multi studuere fideles*).
- b) Egy heidelbergi diák, Károlyi K. György (Georgius K. Caroli) verse négy distichonban (inc. *Hungaricis Molnar conscribens jungere voces*).
- c) Egy másik heidelbergi diák, Simándi Bodó Mihály hat distichonnyi epigrammája (inc. *Corporis ut morbos contra medicina paratur*).

Kiad.: *Imádságos könyvecske* (ld. E4).

17. M.-nek szóló üdvözlőversek a *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum* 1621-es kiadásában:¹¹²

- a) A verseket David Pareus rövid üdvözlő levele vezeti be,
- b) amelyet egy nyolc distichonnyi epigrammával zár három nővérről, akik három különböző nyelven beszélnek: latinul, görögül és magyarul. A harmadik nővér csak M. szótárával érti meg két másik testvérét (inc. *Disparibus linguis tres convenere sorores*).
- c) A hatodik distichon nélkül Johannes Piscator újra közli versét az 1604-es kiadásból (inc. *Eja age de patria bene, Molnar, perge mereri*), (ld. G3a).
- d) Georg Rem hét distichonnyi verse is szerepel az 1604-es kiadásból (inc. *Fama vetusta refert varias sumpsisse figuras*) (ld. G3d).
- e) A matematikus Matthias Pasor görög distichonja M.-nek (inc. Αἱ γλώσσας λέξεις τε θεοῦ δόμα ὑψιθεώκου).
- f) A korábbi sárospataki rektor, Kaposi S. János (Johannes Sart. Kaposi) epigrammája öt distichonban (inc. *Sol nihil in patulo tam sanctum protulit orbe*).
- g) A debreceni iskola korábbi rektorának, Rakai Mártonnak (Martinus Rakai) a verse öt distichonban (inc. *En studiis iterum cupiens, studiosa juvenus*).

¹¹² IMRE 2009b, i. m. 164–171.

- h) A váradi iskola korábbi seniora, Borsai Márton (Martinus Borsai) 12 hexameteres verse (inc. *Cernuntur passim clarorum scripta virorum*).
 - i) Tolnai Pásztor István (Stephanus Pastorius Tolnensis) négy distichonos epigrammája (inc. *Carmina Virgilium commendant atque Catullum*).
 - j) Debreceni Nagy Ferenc öt distichont ajánlott M.-nek (inc. *Dum furit armisonans Miles, volitatque per orbem*).
 - k) Pécsváradi B. Péter (Petrus B. Peczvaradi) kilenc distichonnal dicsérte M.-et (inc. *Scilicet est vita meliori dignior heros*).
 - l) Szántai C. Mátyás (Matthias C. Szantai) öt distichonos epigrammája zárja a kötet dedikációs részét (inc. *Illius omnimode virtus laudanda per avum*).
- Kiad.: *Lexicon* 1621 (ld. D4).

18. Pécseli Király Imre a *Consilium ecclesiae catholicae doctorum*ot Bethlen Gábornak, M.-nek és barátjának Georg Remnek ajánlja.
Kiad.: E. REGIUS PECZELIUS, *Consilium ecclesiae catholicae doctorum* [...], Kassa, Moller, 1621 (RMNy 1247).

19. Az 1630-as *Discursus de summo bono* fordításához ketten írtak verset:

- a) Bethlen Gábor korábbi udvari orvosa, a lőcsei Samuel Spillenberger verse a legfőbb jóról hét distichon: *Nemo ante mortem beatus* (inc. *Magnus Alexander totum qui vicerat Orbem*).
- b) A lőcsei gyógyszerész, Ionas Spillenberger háromsoros üdvözlőverse a könyvhöz (inc. *Sunt multi satis aurei libelli*).

Kiad.: *Discursus de summo bono* (ld. E8). Modern kiad.: SZENCI 1975, i. m. 95–96.

20. Tállyai Z. Márton *Disputatio theologica tertiáját* a kolozsvári kálvinista egyház 13 támaszának ajánlotta, akik közül M. Tállyai patrónusa volt.

Kiad.: THALIEUS Z., Martinus, *Disputatio theologica tertia, de persona D. nostri Iesu Christi* [...]. Leiden, B. & A. Elzevir, 1632 (RMK III 1483).

21. Halálát Johann Heinrich Alsted egy distichonban gyászolta meg (inc. *Hungariae cunas, curas calami thalamique*), amely M. sírkövére lehetett vésvé.

Kiad.: SZENCI MOLNÁR, Albertus, PÁPAI PÁRIZ, Franciscus, *Dictionarium Latino-Hungaricum* [...], kiad. BOD, Petrus, Nagyszeben, 1767, (*)₇^r.

22. Johann Heinrich Bisterfeld tíz distichonnyi epitafiumban foglalta össze M. életét sírkövén (inc. *Szentz me progenuit, Musarum semina prima*).

Kiad.: SZENCI MOLNÁR, Albertus, PÁPAI PÁRIZ, Franciscus, *Dictionarium Latino-Hungaricum* [...], kiad. BOD, Petrus, Nagyszeben, 1767, (*)₇^{r-v}.

H) Levelezés

1. Kiterjedt levelezésének egy részét a „Collectio Molnariana” őrzi (MTAK, K 787), amely jól tükrözi helyét a kortárs európai – leginkább kálvinista – értelmiségi hálózatban (jó kapcsolatban volt többek között Johannes Keplerrel, Martin Opitzcal vagy Johann Heinrich Alsteddel).¹¹³

Modern kiad.: SZENCZI 1898, i. m. 89–400.

Dézsai 1898-as kiadása óta előkerült további levelek:

- a) Anton Herzbergnek, 1604. szept. 10, Altdorf;¹¹⁴
- b) Johannes Piscatornak, 1605. aug. 26, Altdorf;¹¹⁵
- c) Georg Remnek, 1606. feb. 13, Altdorf;¹¹⁶
- d) Johann Heidfeldnek 1607-ben;¹¹⁷
- e) Két levél Móric hessen-kasseli tartománygrófnak 1607-ben;¹¹⁸
- f) Georg Rem levele, 1607. júl. 5, Nürnberg;¹¹⁹
- g) Öt levél Ludwig Luciusnak (Lutz) 1607 és 1610 között;¹²⁰
- h) Georg Rem 1611-es levele Nürnbergből (ld. A22);
- i) Georg Remnek, 1620. szept. 3;¹²¹
- j) Három levél Ludovicus Camerariusnak 1624–1625-ben;¹²²
- k) Négy levél a pfalzi emgiráns kormány egyik tagjának, egy bizonyos Leodiusnak 1624–1626-ban.¹²³

¹¹³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben = Filológiai Közlöny*, 1(1955), 9–18, 139–162; PRAŽÁK 1982, i. m.; P. VÁSÁRHELYI 2014b, i. m.; ÖTVÖS Péter, *Szenczi Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon = In via...* 2016, 243–251. Ismert levelezőpartnereinek listáját lásd: SZABÓ András, *Der Briefwechsel eines ungarischen Wandergelehrten: Albert Molnár und seine Freunde = Acta Germanica*, 14(2014), 164–180.

¹¹⁴ VISKOLCZ 2007, i. m. 160.

¹¹⁵ STOLL 1978, i. m. 263–265.

¹¹⁶ HERNER János, *Szenczi Molnár Albert levele Georg Remhez = Collectanea Tiburtiana*, 1990, i. m. 261–262.

¹¹⁷ HEIDFELDUS 1608, i. m. 715–717 (ld. B16).

¹¹⁸ WEBER Arthur, *Szenczi Molnár Albert Németországban*, Bp., [s. n., 1912], 68–74; VÁSÁRHELYI 1981, i. m. 696–697.

¹¹⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, SZABÓ András, *Georg Rem ismeretlen levele Szenczi Molnár Alberthez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 111(2007), 219–224.

¹²⁰ ZSINDELY Endre, *Szenczi Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz (1607–1610) = Adattár*, XVII/4, i. m. 269–282.

¹²¹ DÁN Róbert, STOLL Béla, *Szenczi Molnár Albert ismeretlen levele = Irodalomtörténeti Közlemények*, 76(1972), 681–683; VÁSÁRHELYI 1977a, i. m.

¹²² DÉZSI 1908, i. m. 218–221.

¹²³ DÉZSI 1908, i. m. 222–225.

2. Néhány „album amicorum” bejegyzése is ismeretes, amelyek között versek és idézetek is találhatók:¹²⁴

a) Johann Carl Heissnek 1599. július 31-én Heidelbergben (ld. M. mottóját: B6). Ms.: Karlsruhe, Badische Landesbibliothek (Hs. K 2978, 272^v). Lásd: *Inscriptiones Alborum Amicorum*, Szeged [továbbiakban: IAA] 8311.

b) Wolfgang Marcus Waltherusnak 1600. június 23-án Heidelbergben (ld. B3). Ms.: HKB (133 L 8, 177^r).

c) Johan Köttner albumában egy distichonnyi idézet *Musica de se ipsa* címen 1603 februárjából, Altdorfból (inc. *Musica disparium dulcis concordia vocum*). Ms.: Nürnberg, Stadtbibliothek (Abteilung für Handschriften und Alte Drucke, Will VIII 121 8°, f. 230). Modern kiad.: VISKOLCZ 2007, i. m. 160–161.

d) Egy distichonos epigramma – valószínűleg idézet – Andreas Gammersfelder von Solar albumában 1605 februárjából Altdorfból (inc. *Terra tremat, regna alta crepant, ruat orbis et orcus*). Az epigramma után, M. magyarul is odaírta mottóját (inc. *Hogy ha az ur Isten vagyon mi velünc*) (ld. B6).

Ms.: Nürnberg, Stadtbibliothek (Abteilung für Handschriften und Alte Drucke, Amb. 1588 8° Rar., f. 251). Modern kiad.: VISKOLCZ 2007, i. m. 161.

e) Latin distichon és M. mottója magyarul Godofred Jungermann-nak 1608. szept. 1-én Hanauban (inc. *Grata Deo meus est, quae se debere fatetur*), (ld. B6).¹²⁵

f) Joannes Lemkernek Marburgban (ld. B23).¹²⁶

Ms.: HKB (135 J 49, 252^r).

g) Ernst Brincknek Harderwijkben 1623. jún. 27-én, amely egy latin distichont (*Auxiliare mihi...*) és magyar mottóját is tartalmazza (ld. B6).¹²⁷

Ms.: HKB (135 K 4, 124^r).

h) Matthias Gotslebiusnak 1623. júl. 30-án Reesben ugyanazt a két verset jegyezte be, mint Brincknek (ld. H2g és B6).¹²⁸

Ms.: HKB (71 J 60, 139^r).

i) Miskolci Csulyak István albumába 1629. aug. 29-én Olaszliszván (ld. B42).

Ms.: magángyűjteményben. Lásd: IAA 5906.

j) David Frölichnek 1630. máj. 20-án Kolozsváron, amely magyar mottójának egy változatát tartalmazza (HÁZI), (ld. B6).¹²⁹

Ms.: Wiener Neustadt, Stiftspfarrkirche Neukloster (Sign. XII. H. 7). Lásd: IAA 3982.

¹²⁴ GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben = Magyar Könyvszemle*, 95(1979), 372–378.

¹²⁵ THIENEMANN Tivadar, *Szenci Molnár Albert német fordításai = Egyetemes Philológiai Közlemény*, 43(1919), 87–96; RMKT XVII/6, i. m. 433; az eredeti bejegyzést a krakkói Biblioteka Jagiellońskában Joseph Maria von Radowitz gyűjteményében őrzik.

¹²⁶ BUJTÁS László Zsigmond, *Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 56–59.

¹²⁷ GÖMÖRI 1979, i. m. 373–376.

¹²⁸ GÖMÖRI 1979, i. m. 373–376.

¹²⁹ HÁZI Jenő, *Egy ismeretlen adat Szenci Molnár Albert életéből = Magyar Nyelv*, 32(1936), 318–319.

I) Elveszett vagy lappangó művek

1. *Album amicorum*.¹³⁰
2. Elkezdte lefordítani Daniel Tossanus imádságos könyvét 1600-ban.¹³¹
3. A *Psalterium* 1604-es mintapéldánya (RMNy 920), (ld. C1, 0. kiadás).
4. Elégia Konrad Rittershausen feleségének halálára 1607-ben.¹³²
5. Konrad Rittershausen esküvőjére decastichon.¹³³
6. Az *Icon politici* 1614-ből (RMK III 4817).
7. 1617. jan. 1-jei naplóbejegyzése szerint felkérték, hogy írjon epitáfiumot Varsányi András halálára.¹³⁴
8. Filips van Marnix van Sint-Aldegonde *Festus hommius catechismus*-fordításának 1625 körüli kassai kiadása (RMNy 1336).

MOLNÁR DÁVID

Szenci Molnár Albert

Échantillon d'une encyclopédie en préparation

L'article est la version hongroise d'un article qui figurera dans le *Companion to Humanism in East Central Europe – Vol. 1. Humanism in the Kingdom of Hungary* (à paraître en 2020, chez De Gruyter, à Berlin. Il synthétise de manière systématique l'oeuvre de Szenci Molnár Albert, en regroupant ses ouvrages en neuf catégories: journal, poésies, traductions de poésies, ouvrages linguistiques, traductions en prose, éditions majeures, dédicaces, poésies lui adressées, correspondance, ouvrages perdus

Keywords: 17th century, Reformation, Psalm, Dictionary, Poetry.

¹³⁰ SZENCI 2003, i. m. 116, lj. 494.

¹³¹ THIENEMANN 1919, i. m. 88–89; SZENCI 2003, i. m. 74.

¹³² RMKT XVII/6, i. m. 444; VÁSÁRHELYI, SZABÓ 2007, i. m. 222, lj. 16.

¹³³ RMKT XVII/6, i. m. 444.

¹³⁴ SZENCI 2003, i. m. 102, 186.

KÖZLEMÉNYEK

Hodászi tételei (1610) – Megjegyzések az RMNy 1009 leírásához. Újfalvi Imre (kb. 1560–post 1616) ügyének első zsinati tárgyalása idején avatásra és beiktatásra jelentkezett ifjú prédikátorok 1610. november 7-ére kitűzött vizsgáztatására fogalmazott meg Tiszántúl szuperintendense 16 tételt az esperesek testülete képviselőjében (nomine reverendi dominorum seniorum) és jóváhagyásával. Ugyanezen a napon írta alá első reverzálisát Újfalvi Imre, ezzel degradálása megszűnővén, Váradon újra elfoglalta előbbi esperes-lelkési tisztségét. A tételek napvilágot láttak nyomtatásban a következő esztendő folyamán, majd Hodászi Pap Lukács elküldött egy példányt egykori mesterének, David Pareus professzornak Heidelbergbe. Ő erre csak Hodászi halála (1613. május 17.) után válaszolt, 1614. augusztus 5-én. Pareusnak ezt a levelét, későbbi levelével együtt,¹ közreadta egy évszázaddal később Debreceni Ember Pál (1660–1710). Ugyanakkor közreadta a 16 tételt is.² Az újraközlés említése hiányzik az RMNy leírásából.

Hodászi tételei tizenöt nyomtatott mű társaságában maradtak meg. Közülük három 16. századi (az 1587. és 1591. évből), tizenkettő 17. századi (az 1613, 1619, 1620, 1621, 1658, 1677. évből). A legutolsó szintén négyleveles, mint Hodászi munkája. Túlerhelte volna a könyvészeti munkálatokat az egyes példányok állapotának, akár a hajdani tulajdonosok nevének összegyűjtése, a leírttal egybekötött (kolligált) művek címének megállapítása és közreadása az RMNy-kötetekben. Beleillik viszont további tanulmányokba a kolligálás ezen esetben is megnyilvánuló értékmentő volta, főleg könnyen elkallódó füzetek, aprónyomtatványok megőrzésében, továbbá a tudatos és rendezett vagy pedig véletlen és rendezetlen egybekötéseknek az elemzése.

Megsonkították valamikor a Teleki Téka egyetlen példányát, amelyet szerencsésen több művel együtt valaha gyűjtőkötetbe (Sammelband) foglaltak. Ha nem előbb történt, akkor maga Teleki

¹ Valószínűleg volt több levélváltás is, mint amiről tudhatunk. Maga Újfalvi is írhatott külföldre, többek között Pareusnak. Heidelberg pusztulása miatt minden odaveszett. Hodászi püspök utódának, Milotai Nyilas Istvánnak az intézkedései és a későbbi zsinatokon tárgyalt fejlemények közé tartozik Pareus 1616. március 14-én kelt második levele, ezt fel is olvasták a csengeri zsinaton. – Más forrása nem lévén, Debreceni Ember Pál nyomán újra közölte és kommentálta ezt a két levelet is HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, Szeged, JATE, 1989, 13–76 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez, 23). Elérhető az interneten: http://misc.bibl.u-szeged.hu/29003/1/ad_023.pdf

² *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania... hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho LAMPE...*, Trajecti ad Rhenum, M. D. CC. XXVIII, 339–343. Magyarul is megjelentek Hodászi tételei: DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, fordította Botos Péter, Sárospatak, SRKTGY, 2009, 243–245. Elmaradt a fordításból az 1610-es évszám, valamint az is, hogy vizsgára kitűzött tételekről van szó. Váradon respondens volt minden ordinálásra jelentkező prédikátor, ezért félreérthető a cím közölt fordítása: „Igazhitű megállapítások az egyházi hatalomról, amelyekről a Váradon rendezendő zsinaton szándékoznak majd választ adni.”

Sámuel kötette egybe ezt a tizenhat művet; közöttük negyedik ez a négyleveles munka, amely így megérhette korunkat.³ Kivágták a cím harmadik sorának elejéről a „D” kezdőbetűt, és hátulról papírral pótolták. Az RMNy „e[!]” jelölése tehát félreértés. Nincs a címben sajtóhiba, mutatja a közepra zárt cím aszimmetriája, és mutatja az első tétel fölött a DE POTESTATE ECCLESIASTICA címrészlet megisméltése, a címlap verzóján a papírral leragasztott betűhely, hogy valójában „[D]e” illetet volna a leírásba, ha a példány későbbi csonkítását valóban jeleznünk szükséges a címleírásban.

A kötet címe tehát, nem címleírási szokások szerint (bárki olvashatja az RMNy leírását), hanem ahhoz hasonlóan, ahogyan a debreceni nyomdász szedte a címlapot:

A S S E R T I O N E S
Orthodoxæ,
DE POTESTATE
ECCLESIASTICA:
De quibus responfuri funt Ordinandi Va-
radini in Synodo Generalis, Anno
1610. Die feptima
Novembris.
A
L U C A H O D A S Z I N O , Paftore Ecclefiæ
Debr: & Superintendente Fratrum Cis
Tibifcscanorum Nomine R. D.
Seniorum propofitæ.
[záródísz]

Nincs évszám a DEBRECINI, nyomtatási hely után. Az ifjú prédikátorok és a felavatók tiszttségéhez illő chronostichonba rejtette Lipsiai Rheda Pál debreceni nyomdász a négy levélre terjedő tételek megjelentetésének keltezését: TV es SaCerDos In æternVM = 1611. Bibliai idézet ez (Zsidók 5,6; 7,17 illetve Zsoltárok 110,4), háttére Ábrahám történetének az a mozzanata, amikor a még az Ábrám nevű vándorló ősatyát Melkisédek megáldotta (1Mózes 14,19–20).

Hangsúlyos Hodászi tételeiben a testületi kormányzás, a közös megegyezéssel elfogadott döntés. Ezt keveset említették azóta, hogy 1942-ben megjelent Miklós Ödön (1895–1955) csepregi református lelkész munkája, rámutatva a református egyházszervezetnek erre a lényegi jellemzőjére, és Hodászi példáját is megemlítve.⁴ Az Újfalvival foglalkozó újabb irodalomban sincs ez kellően képviselve, nem kapott hangot azóta, hogy Kiss Sándor részletes és gondos tanulmánya nyomán⁵ Keserű Bálint úttörő kiadása erről sem hallgatott. Szükséges fölvetnünk ezt a tényezőt, mert elkezdődött ugyanabban az évtizedben túl a Dunán a presbitériumok (vagy konzisztóriumok) szervezése, létre is jött Pápán 1617-ben, majd a század közepéig számos helyen. Újfalvi és Hodászi idején azonban nem gyülekezeti, hanem kerületi vagy akár országos szintű egyházkormányzati szervről van szó, a seniorok vagy esperesek testületéről. Ezzel kapcsolatos az is, hogy kezdve a Hercegszőlősi harmadik kánonnal,⁶ ismétlődik az a követelmény, hogy soha ne önféjűen és önhatalmúlág gyakorolja tiszttségét a szuperintendens.

³ Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Tq–1564, colligatum 4.

⁴ *A magyar protestáns egyházkormányzat kialakulása a reformáció századában*, Pápa 1942, 16–17, 178–179 (A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai, 41).

⁵ Felhasználta az itt megnevezett kéziratok forrásokat, és bőven kivonatolta, de nem közölte szemelvényes szövegeket sem Kiss Sándor, *Szilvánúfalvi Anderkó Imre = Egyháztörténet*, új folyam 2(1959), 218–241.

⁶ RMNy 393.

„*Superintendens ex consensu Seniorum omnia faciat, nec aliquid in rebus privato consilio tentet.*” (A₁b) Bővebben fogalmaz a magyar változat. „Az fő püspök semmit az önnön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar kezdeni, az Senioroknak és az kik többen arra valók léznek, hírré tégye, és azoknak egyenlő tanácsokból és akaratjokból légyen, ha mit akar cselekedni.” (A₁b – újra kezdődik a levelek számozása, a második füzet is „A” jelű).

Hodászinál csupán az Apostoli Hitvallásra, és két ízben is Calvinus *Institutiójára* történik hivatkozás. Nem hiányzik ilyen hivatkozás Újfalvi védőbeszédében sem. Meggondolkoztató, hogy sem itt, sem az Újfalvi ügyének tárgyalása folyamán nincs utalás a *II. Helvét Hitvallásra*. Közben kimondja Hodászi a 8. tételben, hogy nem egyemeres kérdés a felhatalmazással való élés, azaz

„...non penes unum est, ... ut pro suo arbitro et privata autoritate, quid vis faciat: sed penes Presbyterium, id est, consensum Seniorum Ecclesiae, ipsius confessio et suffragio Electorum...”

Többek között megtoldja még ezt a 14. és 16. tételben is azzal, hogy éppen az egyházra tartozó dolgok keveredhetnek rendteremtés hiányában a polgári hatalommal, ezért szükséges, hogy a zsinatokon az elnökléssel megbízott esperes vagy püspök mindent

„...ex consensu Presbyterorum faciant...”, illetve az efféle ügyek kezelése „...ad consensus Seniorum pertinet...”

Mit vallott és tanított valójában Újfalvi Imre ezzel szemben? Bizonytalan sejtelmünk lehetnek csupán arról, hogy bár vállalt nézetét el egészen a vértanúságig bibliai és ősegyházi eszményekre alapozhatta, miként szabályozta volna ilyen értelemben református egyháza tanítását és kormányzását beleágyazva a maga kora társadalmába? Ismételten hivatkozik arra a későbbi tárgyalás folyamán, hogy állításait megbizonyítja. Soha nem írta le tetteit, csupán ígérte? Ha pedig leírta, három egyházmegeye lelkési karában, akiket maga mellé állított és akik között mozgalmat gerjesztett, senki nem őrzött meg semmit másolatban? Vagy ha nem volt mit másolniuk, az elismerten nagy tudós és rendkívüli pedagógus adottságú Újfalvit annyira magára hagyták, hogy tanításaiból senki nem örökített meg írásban valamennyit?

Hasonlóan ismeretlen, milyen példát mutatott Váradon a szertartások végzésében Újfalvi, mert a Hodászi és mások rítusát is alapjában helytelennek bélyegezte, szintén példák vagy legalább a liturgikus rend némely részleteinek említése nélkül. 1972 óta, Keserű Bálint számos lezáratlan kérdést soroló tanulmánya és közlése óta nem sikerült korabeli adatokkal megtámogatni a vádakát és viszontvádakát. Abból képtelenség reformelveket és biblikus szabályozást összeállítanunk, kikövetkeztetnünk, hogy mivel vádolta és minek nevezte az élemedett szuperintendenst. „Vérszopó Antikrisztus”-nak és „Babilioniai kurvá”-nak mondta és írta Hodászit, egykori barátját Újfalvi, holott az esperesi testület tagjaként korábban maga is a Hodászit püspökké választók és avatók sorába tartozott. Alkati, személyiségi és valamiért elhallgatott egyéb okoknak is hozzá kellett járulnia a két nagy formátumú személyiség között kirobban ügy elfajulásához.

Lenne mit vitatnunk azon is, hogy a református egyház szervezetén belül a püspöki tisztség eltörlése volt-e az Újfalvi mozgalmának megfogalmazott célja. Például Kiss Sándor is arra a meggyőződésre jutott említett tanulmányában, hogy nem. A megnevezett egyházi atyák munkái és Hodászi tételei alkalmasak lehetnek elindulásul, de hogy ezek nyomán kikerekedhet-e az elmérgesedett ügyben körvonalazatlan reform és egyháztársadalmi megoldása, az elég bizonytalannak látszik. Természetesen az RMNy leírásai csupán a mű azonosítására tartozó kérdések összegzését vállalhatták válogatott szakirodalom alapján. Legfrissebb volt a 2. kötet készítése idején (1983) Keserű Bálint perújítása, erre hivatkoztak.

További kérdés az RMNy leírásában az a megállapítás, hogy a per *eredeti jegyzőkönyve* látott napvilágot 1972-ben.⁷ Ez lehetetlen. A többször újra kezdődő és egyre jobban elmérgesedő ellentét lezárásaként Hodászi halála és Báthori Gábor meggyilkolása után próbáltak a váradiak pontot tenni Újfalvi ügyére, ennek érdekében jelentést fogalmaztak a Váradra látogató Bethlen Gábornak. Belefoglalták a Báthori Gábor fejedelem idején lezajlott zsinati eljárás feljegyzéseit. Nem tudhatjuk, hogy kivétel nélkül mindent-e, vagy válogattak. Ennek az előterjesztésnek a másolatát őrizte meg Szilágyi Benjámín István (1616–1652) pataki professzor kéziratos gyűjteménye.⁸ Ebből történt a részben szemelvényes kiadás, amelyről maga Keserű Bálint kimondta, hogy „a közölt dokumentum nem azonos az eredeti jegyzőkönyvvel.” Tehát közel egykorú másolatból készült a szöveg kiadása, mert az eredeti jegyzőkönyv aligha élte túl Várad pusztulását (1660). Tekinthejtük hitelesnek a közel egykorú másolatot, amelyhez a névtelen másoló még a száműzött Újfalvi sorsáról hozzátoldott egy rövid értelmezést, de nincs rá módunk, hogy vizsgáljuk a másoló közvetlen forrását, így a zsinaton jelen volt Kecskeméti Alexis János (kb. 1575–1618/1619) által megnevezett *Diarium manuscriptum* mibenlétét (és esetleges többleteit), amelyből 1611 februárjában ő másolta Újfalvi és Hodászi levelét. Az is eldöntetlen, hogy ennek a levélváltásának a másolata a Kecskeméti Alexis saját kezű írása-e, vagy pedig valaki mással Szilágyi Benjámín István készíttetett újabb másolatot erről. Debreceni Ember Pál sem hivatkozik részletesen a keze ügyében forgott dokumentumokra, holott például Pareus két levelét más forrásból nem ismerjük, tehát tőle sem tudjuk meg, hogy a megnevezettek és említettek mellett még milyen hozzáférhető forrásai lehettek, amelyeknek válogatott részleteit közölte.

Újabbban sem sikerült senkinek egykorú dokumentumok nyomán bővebben adatolnia az ügyet, kivéve a száműzött Újfalvi Imre felvidéki és kolozsvári fölbukkanását.

Maradt még egy másolat, ez 18. századi, tehát mégsem mehetett teljes feledésbe Újfalvi ügye. Egyes nevek hibás olvasatából, amelyeket a helyenként javítgató Sinai Miklós (1730–1808) sem helyesbíthetett, és egyéb apró eltérésekből vélhetően, nem teljesen azonos forrásból készült, mint a Bencédi Székely Istváné. Sinai Miklós mentette meg az utókornak.⁹ Jelenleg Milotai Nyilas István körlevelét, amelyben felszólítást fogalmaz, hogy sehol ne fogadják be a száműzött Újfalvit, csak az itt megőrzött másolatból ismerjük.

Debreceni Ember Pál a címlapról elhagyta az impresszumot, egyébként pontosan közölte Hodászi tételeit. Nem hogy szóról szóra, hanem szinte betűről-betűre. A különbség igen csekély. Néhol elhagyta a vesszőt, kettőspont helyett vesszőt nyomtatott, a bibliai helyek arab számát római számra változtatta, Calvinusnál is római szám van a könyv és fejezet arab sorszáma helyett, máshol *cunque* helyett *cumque*, Filij helyett Filii, *propiè* helyett *proprie*, á helyett à, nagybetű helyett kisbetű. Sed helyett fèd, Civili helyett civilii, stb. Tehát Debreceni Ember Pál használhatta magát a nyomtatott példányt, nem másolatból dolgozott.

Debrecenben konferencia foglalkozott Újfalvi ügyével 2018 májusában, mintegy megelőlegezve régóta esedékes rehabilitálását. Az elhangzott előadások szerkesztett változata remélhetőleg megjelenik. Emellett a tervezett kötet kihagyások nélkül tartalmazza az itt megemlített kéziratos források szövegét, valamint hasonmásban Hodászi Lukács tételeit.¹⁰

FEKETE CSABA

⁷ Acta Historiae Litterarum Tomus VIII. JATE, Szeged 1968, 3–16; Tomus X–XI. JATE, Szeged 1972, 53–58.

⁸ Synodalia, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, kézirattár, R 575.

⁹ Sinai Miklós s. k. kéziratainak és vegyes másolatoknak a gyűjteménye, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, kézirattár, R 509/50.

¹⁰ *Újfalvi Imre pere és műveltsége*, Tanulmányok és szöveggözlések, szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

FIGYELŐ

„Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.” Kritikai észrevételek Botlik Richárd *Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához* című írásához. A 2018-as nyári könyvhétre jelent meg a Botlik Richárd és Illik Péter által jegyzett tanulmánykötet,¹ mely a szerzőpár különböző, mohácsi csatával, illetve annak tágabb összefüggéseivel kapcsolatba hozható írásait szedte csokorba. Ebben a kötetben jelent meg Botlik Richárdnak a szerzőtárs, Illik Péter előszava szerint kardinális jelentőségű, a kötet egyik alappillérenek számító tanulmánya.² Illik szerint a szöveg „egy előszó és egy klasszikus értelemben vett forráskiadás, Brodarics latin nyelvű *Igaz történetének*, a mohácsi csata egyik legfontosabb forrásának új, kritikai fordítása,” mely azért vált szükségessé, mert Brodarics művének „eddig fordításai nem jók” és „olyan hibákat vétettek, amelyek kiküszöbölése a mohácsi csatáról eddig kialakított képet és paradigmát átrendezi”.³

Botlik tanulmánya valóban bombasztikus dolgokat ígér három alapvető tétel köré rendezve gondolatait. A kiindulópont, hogy

- 1) Botlik a müncheni *Bayerische Staatsbibliothek*ban megtalálta Brodarics művének egy olyan szövegváltozatát, mely minden eddig ismertnél bővebb verziót közöl.
- 2) Erre alapozva új fordítást készített, „nem irodalomtörténeti aspektusból [...] minden sallang nélkül, szakszerű és korszerű magyar nyelvre” ültette át a szöveget, kiküszöbölve ezzel a korábbi, rosszabb verzió alapuló fordítások hibáit és félreértéseit.
- 3) Az így létrejött változat pedig, mely minden eddiginél közelebb áll Brodarics eredeti szándékaihoz, kiküszöböli „a korábbi következetlenségeket” és ezáltal elvezethet a „mohácsi csatáról kialakult paradigma, illetve közgondolkodás megújításához”.⁴

Kétségtelen, hogy alig akad még egy olyan sorsdöntő és így állandó érdeklődésre számot tartó, vitákat gerjesztő eseménye a magyar történelemnek, mint a tragikus mohácsi vereség. Ennek megfelelően a szaktudománytól az internetes fórumokig rendre a legkülönfélébb szövegek, értelmezési kísérletek és magyarázatok jelennek meg, melyek egy része nyilvánvalóan légből kapott fantazmagória csupán. Csakhogy Botlik Richárd, aki most paradigmaváltó igényű tanulmánnyal jelentkezett, az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájában szerezte tudományos fokozatát, így szövegét nem lehet kézlegyintéssel elintézni, hanem szigorú és méltányos kritikai vizsgálat alá kell vonni. Ha ennek nyomán bebizonyosodik, hogy állításai helytállóak, azokat be kell emelni a tudományos

¹ BOTLIK Richárd, ILLIK Péter, *A mohácsi csata (1526) másképpen, A nagy temető?* Bp., Unicus Műhely, 2018.

² BOTLIK Richárd, *Brodarics István magyar kancellár és szerémi püspök leghitelesebb története a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott ütközetéről, Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához, Uo.*, 23–33; illetve maga a fordítás: *Uo.*, 35–70.

³ ILLIK Péter, *Mohács-kánon, determinizmus, posztmodern* = BOTLIK, ILLIK, 2018, i. m., 14–15.

⁴ BOTLIK 2018, i. m. 23–25.

közgondolkodásba, ha viszont könnyűnek találtatnak a kritika mérlegén, a későbbiekben joggal mellőzhetőek, sőt mellőzendők.

Botlik tehát azt állítja, hogy az eddigi kutatások egy hiányos, rossz szövegváltozatra mentek vissza, részben ennek következtében sem lehetnek jók az erre/ezekre alapozott fordítások, melyek ráadásul számos nyelvi, tartalmi, terminológiai hibát vétének, így az ezek alapján kialakított Mohács-kép szükségszerűen torz és hamis. Ő ezért arra vállalkozott, hogy a rossz latin szöveg alapján készült, rossz jegyzetekkel ellátott, rossz magyar fordításokat a kötetben az általa talált szövegre alapozott, új (saját) fordítással váltsa le, melyet végre szakszerű jegyzetek kísérnek, az eredmény pedig elvezet a „mohácsi csatáról eddig kialakult és kanonizált paradigma, illetve közgondolkodás megújításához”.⁵

Dolgozatomban amellet kívánok érvelni, hogy Botlik tanulmányának mindhárom kulcseleme téves, vagy nem is létezik. Mert nézetem szerint:

- 1) Botlik nem talált filológiailag releváns, eddig nem ismert változatot, legalábbis annak létezését semmivel nem támasztotta alá;
- 2) nem készített semmiféle új fordítást, az általa közölt szöveg Kulcsár Péter 1977-ből származó fordításának néhány helyen megvariált utánközlése;
- 3) a szöveghez fűzött javításai, kiegészítései, értelmezési javaslatok az esetek túlnyomó többségében egyszerűen nyelvileg tévesek, ha pedig nem, akkor is olyan jelentéktelen módosításokat tartalmaznak, hogy azoktól paradigmaváltó fordulat aligha várható. Nézzük tehát az állításokat és azok tételes cáfolatát.

(1.) Az ismeretlen kézirat (?)

A tanulmány első tézise, hogy Botliknak birtokában van egy olyan szövegvariáns, melyet eddig a kutatás nem vett figyelembe, holott bővebb és megbízhatóbb minden eddig ismert verziónál. Idézzük a szerzőt: „Jelen kötetben megjelent fordításom alapját a bajorországi tartományi könyvtár (Bayerische Staatsbibliothek, München) egyik nyomtatott kötetében találtam meg, mert tapasztalatom szerint ez jóval bővebb szövegverziót közöl, mint például lengyelországi társa. Úgy vélem tehát, hogy Münchenben sikerült szerencsésen meglelnem a Górski-féle kézirati másolatok közül az első példányok nyomtatott verziójának egyikét.”⁶

Mivel Brodarics az egyetlen keresztény szemtanú, aki részt vett a csatában és megírta annak történetét, művének forrásértéke felbecsülhetetlen. A mű a bibliográfiai hagyomány alapján 1527 áprilisában jelent meg Krakkóban, Vietor nyomdájában, de sem a kiadás alapját képező kézirat, sem maga a nyomtatott szöveg nem maradt ránk. Én magam több helyütt érveltem amellet, hogy az 1527-es kiadásból azért nincs példányunk, mert Brodarics a *Historiát* csak 1528 tavaszán írta, tehát az egy évvel korábban nem jelenhetett meg,⁷ de témánk szempontjából ennek most nincs nagy jelentősége, tekintve, hogy akármikor írta a művet Brodarics, nyomtatott kiadást 1568 előtről jelenleg nem ismerünk. Ekkor Zsámboky János adta ki a *Historiát* nagy Bonfini-kiadás függelékéként. Emellet, ahogy arra Botlik Richárd is utal, több lengyel könyvtár őriz példányokat az *Acta Tomicana* néven ismert dokumentumgyűjteményből, melynek több kézíratos másolata is ismert, de

⁵ BOTLIK 2018, i. m. 25.

⁶ BOTLIK 2018, i. m. 27–28.

⁷ KASZA Péter, *Egy elveszett kiadás nyomában, Brodarics István Históriajának első kiadásáról = Clio inter arma, Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére rendezett konferencia előadásai, szerk. Tóth Gergely, MTA BTK TTI, Bp., 2014, 39–65 (Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes); KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja, Brodarics István élete és működése*, Bp., 2015, 169–200.

mind 1567 előtt keletkezett. Ezek szintén tartalmazzák Brodarics művének szövegét. A ma ismert kézirat és a nyomtatott változatok közös jellemzője azonban, hogy mind Brodarics 1539-ben bekövetkezett halála után készültek. Jelen ismereteink szerint tehát nincs egyetlen olyan kézirat vagy nyomtatott szövegünk sem, mely még Brodarics életében keletkezett. Ha tehát Botlik Richárd talált egy ismeretlen példányt Münchenben, az korántsem lenne jelentéktelen dolog. Ha az általa látott szöveg filológiai releváns.

Aki nem foglalkozik rendszeresen szövegek kiadásával, annak talán nem tűnik úgy, de a filológia nagyon régóta létező, egzakt szabályok szerint működő tudomány. Egy műnek akárhány kézírata vagy nyomtatott változata lehet, de csak abban az esetben tekinthetők a szerző szándékát tükröző szövegnek, ha a változást a szerző maga hajtotta végre. Bármilyen változat, melyet a szerző halála után keletkezett másolat vagy kiadás tartalmaz, utólagos beavatkozásnak tekintendő és így nem hiteles. Ha egy szerzőtől nincs autográf kéziratunk, nincs életében megjelent nyomtatott kiadás, akkor kénytelenek vagyunk a korban legközelebb álló szövegeket figyelembe venni és azok összevetése alapján kialakítani, mi lehetett a szerző szándéka szerinti valós szöveg. Brodarics esetében épp ez a helyzet. 1539, azaz halála előtt nem ismerünk se *Historia*-kéziratot, se nyomtatványt, így kénytelenek vagyunk későbbi szövegekre hagyatkozni.

A Botlik által említett müncheni változat tehát nagyon fontos találat lehet, ha teljesül vele kapcsolatban három feltétel: ez vagy Brodarics halála előtt készült kézirat; vagy Brodarics halála előtt készült nyomtatvány; vagy Brodarics halála után készült, de az eddigieknél alapos indokkal megbízhatóbbnak ítélt verzió. De már akkor is fontos a találat, ha 1568 előtti a nyomtatvány, hiszen jelenleg ennél korábbi *Historia*-kiadást nem ismerünk, így ez lenne az új 'editio princeps'. Ez fontos lehetne nemcsak a Brodarics-filológia, de a hungarika-kutatás szempontjából is.

Az első probléma Botlik alaptézisével az, hogy az általa talált szövegváltozatról nem tudunk meg semmit. Még azt sem, hogy amit talált, kézirat-e vagy nyomtatott szöveg. Hajlok arra, hogy nyomtatott szövegről lehet szó, mert a szerző úgy fogalmaz: a könyvtár „egy nyomtatott kötetében találtam meg”, ennek ugyanakkor ellentmond, hogy a fejezetcímbe „a fordítás alapját képező iratról” beszél, ami inkább kéziratra utalna. Utóbb legalább ez a kérdés tisztázódni látszik, mivel azt olvassuk, hogy Botlik úgy véli, „sikerült megtalálnom a Górski-féle kézirati másolatok közül az első példányok nyomtatott verziójának egyikét”.⁸ Elég kacifántos fogalmazás, de a tudósokat nem mindig a retorikájuk miatt tiszteljük. A lényeg mégis mintha az lenne, hogy a szövegváltozat Lengyelországból ismert kéziratok egyik első példányáról készült nyomtatott szöveg. Ha ezt jól értem, akkor persze baj van, hiszen Botlik maga sem tagadja, hogy a Brodarics halála után készült Górski-kéziratok ismertek szakmai körökben, ha pedig ezek egyik példányáról készült nyomtatványt talált, az Górski verziójánál jobb szöveget nemigen hozhat. Vagyis amit talált, nemcsak nem újdonság, de filológiai sem releváns.

A nyomtatvány tartalmáról annyit elmond Botlik, hogy ez a változat tartalmazza egyedül az *Oratiót* és a *Praefatiót*, illetve az utószót is, melyet Brodarics írt, de korábban nem közöltek, miként Andrzej Krzycki Lajos király halálára írt sírversét sem. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, miről beszél Botlik Richárd? Brodarics tartott élete során több beszédet, ebből egyet nyomtattak ki 1523-ban Rómában. Az egy *Oratio*. Csapodi Csaba adta ki modern kiadásban 1985-ben. A *Historia verissimán*ak nincs *Oratio* elnevezésű része, van viszont egy, az olvasóhoz címzett előszava (*Praefatio*), mely valóban hiányzott a Zsámbokya alapozott szövegkiadásokból és így az azokra épülő fordításokból, így Szentpéteryéből és Kardoséból is. Épp ez volt az 1977-es fordítás egyik nagy újdonsága, hogy Kulcsár Péter figyelembe vette a lengyel levéltári anyag alapján 1860-ban kiadott *Acta Tomicianát* is, és az abban levő teljesebb, a *Praefatiót* is tartalmazó szövegváltozatot.

⁸ BOTLIK 2018, i. m. 27–28.

Az előszó tehát, amint azt egyébként maga is Botlik is elismeri,⁹ már 1977-ben megjelent magyarul, majd Kulcsár ennek latin szövegét is közölte a *Historia* 1985-ös kritikai kiadásában. Ha tehát most Botlik ismét közli a *Praefatiót*, az szép, de nem új. Ha közölné az *Oratiót* is, az meglepő lenne, mert annak semmi köze Mohácshoz vagy a *Historiához*. De egyébként nem is közli, csak emlegeti. Talán mert mindig jó hangzik egy-két latin kifejezés egy tanulmányban. ...

Ami a sírverset illeti, Kulcsárnál valóban nem szerepel sem a fordításban, sem a kritikai kiadásban. De ez végül is nem meglepő. Ahogy Botlik maga is elmondja,¹⁰ a sírvers nem Brodarics szerzeménye, hanem jó barátjának, a lengyel humanista püspök, Andrzej Krzyckié az alkotása. Bár a lengyel kéziratos anyagban a *Historia* szövegével együtt hagyományozódott, és ilyenformán bekerült az *Acta Tomicianiana* nyomtatott verziójába is, tehát elképzelhető, hogy ha készült volna egy Brodarics által gondozott kiadás, abba bekerült volna a vers, de végső soron se nem a *Historia* szövegének tartozéka, se nem Brodarics műve. Kulcsár tehát joggal tekintett el tőle mind a kritikai kiadásban, mind pedig a magyar fordítás során. Ami az állítólagos utószót illeti, arról erős kétségeim vannak. Ez egy rövid Lajos-életrajz, nem a mű része, inkább a kéziratos példányt lejegyző szerző szövege. Utószót írni különben nem szokás, nincs is rá példa a 16. századi hazai történeti irodalomban.

De menjünk tovább, feltételezve, hogy a rejtélyes szöveg mégis jelentőséggel bírhat. Ez esetben (is) fontos lenne valamilyen adatokkal rendelkezni róla, de további információt nem kapunk. Ha nyomtatvány, önálló mű-e vagy egy kolligátum része, mikor és hol adták ki, digitálisan elérhető-e, vagy sem, stb. Mindezt nem tudjuk meg, ugyanis az állításhoz nem tartozik egy fia hivatkozás sem. Ez pedig alapvető szakmai hiba. Ugyanis már egy BA-s szemináriumi dolgozat esetében igyekszünk a hallgatók fejébe verni, hogy a hivatkozás nemcsak azért fontos, mert hiánya rossz pont a dolgozat értékelésénél, hanem mert a hivatkozás a tudományos bizonyíthatóság és ellenőrizhetőség alapköve. Azért kell hivatkozni, hogy az olvasónak ne kelljen elhinnie, hogy Botlik Richárd „Isten bizony” talált egy ismeretlen Brodarics-kiadást (vagy kéziratot), hanem, ha kíváncsi, ellenőrizhesse, mi áll abban. Ahhoz pedig, hogy neki ezt ne kelljen újból felfedeznie, illik megadni a talált szöveg könyvészeti paramétereit, sőt, adott esetben a könyvtári jelzetét. Botliknál ennek sajnos nyoma sincs.

Mindez persze magyarázható szimpla figyelmetlenséggel vagy felületességgel, de akár mániákus titkolózással is, nehogy az adatok birtokában valaki „elkutassa” előle a témát. Feltűnő azonban, hogy Botlik sem a későbbi javítási javaslatok során, sem a kötet más írásaiban sehol nem hivatkozik az általa talált verzió szövegére, helyette az *Acta Tomicianiana* 1860-as kiadását használja, mintha ez az új, ismeretlen, minden eddiginél pontosabb szövegváltozat nem is létezne. A Staatsbibliothek honlapja szerint nekik egyetlen önálló Brodarics-kiadásuk van, ez Khuni Gáspár 1688-ban megjelent kötete: ennek érdekessége, hogy valóban ez az első önálló kiadása Brodarics *Historiájának*, az addig csak gyűjteményes kötetekben (Zsámboky, Schardius, Reusner, stb.) jelent meg. De mivel Khuni kiadása bevallottan Zsámboky 1568-as kiadásán alapul, újdonságnak így aligha tekinthető. Adódik tehát a kérdés: mi újat fedezett fel szerzőnk? Ha egy Górski másolatai alapján készült nyomtatványt, annak filológiai értéke nincs, tudományos jelentősége is csak akkor, ha egy eddig ismeretlen régi nyomtatványról van szó. Ez viszont nem derül ki, mivel Botlik könyvészeti adatokat nem ad meg a műről. Még gyanúsabb azonban, hogy saját maga sem hasznosítja felfedezését, és latin idézeteit a *Historia* 1860-ban, az *Acta Tomicianiana* VIII. kötetében megjelent szövegére alapozza.

Bár elsőre abszurdnak látszott a feltevés, hogy nemcsak hivatkozik az *Acta Tomicianára*, de valójában a rejtélyes új forrás sem más, mint az abban található szövegverzió, arra gondoltam, egy próbát megér, és megnéztem a vonatkozó Tomicianiana-kötetet. Először is ellenőriztem, hogy a müncheni Staatsbibliothekban megtalálható-e ez a példány. Az elektronikus katalógust ellenőrizve

⁹ BOTLIK 2018, i. m. 26.

¹⁰ BOTLIK 2018, i. m. 29.

CCXCII. De conflictu Ungarorum cum Turcis ad

**Mohacz verissima historia Stephani Bro-
derici, Epi. Vesprimen., Cancellarii Ungarie.**

In hac pugna rex Ludovicus cum exercitu victus interiit.

Ad Lectorem.

Opere pretium fore putavi, si bellum, quod divus Ludovicus, Ungarie et Bohemie rex, uni-
cum hoc seculo nostro rare probitatis exemplum, cum Solimano, potentissimo Turcorum
imperatore, majore animo ac necessitate, quam vel viribus, vel eventu proxime gessit, et
in quo interiit, breviter describerem, eo etiam consilio, quod video esse nonnullos partim
qui hec aliter, quam acta sunt narrent, partim qui nostros, alius aliam ob causam crimi-
nari non cessent atque hunc infelicem pugne eventum non solitis rerum humanarum ca-
sibus, sed nostrorum culpe falso adscribere nitantur. Miseram humane calamitatis sor-
tem! utpote que non solum ipsa per se sit satis gravis et erumnosa, sed etiam quod

MDXXVI.
Cod. Rom.
Cod. B.

1. kép: VIII. 231.

megnyugodva láttam, hogy igen, A 13316053 jelzet alatt megvan mind a 17 kiadott kötet. „Fella-
poztam” az online is elérhető verziót és őszintén meglepett, amit találtam.

Ha megnézzük Botlik szöveggözlésének tartalmilag újszerű elemeit, öt olyan részlet van, mely-
ről lábjegyzetben is megemlíti, hogy a korábbi szöveggözlésekből kimaradtak, ő viszont az általa
látott verzió alapján pótolja ezeket.

- 1) Egyrészt a címben (bár tévesen), de Brodarics veszprémi püspökként szerepel.
- 2) Közvetlenül a cím után Botlik szerint következne egy mondat: „Ebben a csatában Lajos királyt a hadseregével együtt legyőzték.” A lábjegyzet még arról tudósít, hogy „ezt a mondatot csak a Górski-féle másolati kiadásból ismerjük”.
- 3) A *Praefatio* után a tényleges szöveget *A történet elbeszélése* cím vezeti be, amelynek Botlik a latin eredetijét (*Narratio rei gest[ae]*) is megadja lábjegyzetben, és még azt is jelöli, hogy az eredetiben a *gestae* humanista írásmód szerint nem diftongussal (*ae*), hanem szimpla *e* betűvel (*geste*) állt, amit ő oldott fel *ae*-alakra.
- 4) A törzsszöveg után következik egy Lajos életpályájáról szóló rövid, fél oldalas szöveg, melyet Botlik Brodarics szerzeményének tart és utószóként tekint rá.
- 5) Krzycki sírverse (csak latinul).

Ha az olvasó rápillant az *Acta Tomicianiana* VIII. kötetének 231–232., illetve 253. lapjáról készült, itt mellékelt fotókra, azokon jól látszik, hogy Botlik öt kiegészítésének forrása minden esetben lehetett az *Acta Tomicianiana* vonatkozó kötet.

- 1) A *Tomicianában* szereplő címzés titulálja veszprémi püspöknek Brodaricsot.
- 2) Ott szerepel a latin mondat, miszerint „In hac pugna rex Ludovicus cum exercitu victus interiit”.¹¹
- 3) A 232. oldalon megtaláljuk a *Narratio rei geste* fejezetcímet, még a humanista *geste* alak is stimmel.
- 4) Végül a szöveg után ott áll egy rövid Lajos életrajz,
- 5) és végül a sírvers.

¹¹ Egyben az is látszik, hogy Botlik fordítása nem pontos. A latin mondat azt írja, hogy ebben a csatában a seregével együtt legyőzött Lajos király meghalt.

MDXXVI. Apposimus hic statim a principio nomina eorum, qui tunc majores magistratus erant, quod per hos magna ex parte acta sunt omnia. Bene vale, lector optime et boni omnia consule.

Narratio rei geste.

Regnabat eo tempore, quo Ungariam *Solimanus*, Turcarum imperator, validissimo exercitu est aggressus, qui fuit annus a Christi nativitate sextus et vigesimus supra millesimum et quingentesimum, *Ludovicus*, ejus nominis secundus, Ungarie et Bohemie rex, *Vladislaus* ex *Anna de Candale Galla* filius. Qui, patre in etate pupillari orbatus, agebat eo tempore, quo bellum est ei per Turcum motum, primum et vigesimum annum. Fuerat ei paucis mensibus ante patris mortem desponsata *Caroli*, imperatoris et *Ferdinandii*, archiducis Austrie, soror *Maria*, quam statim, ut ad annos pubertatis pervenit, duxit in uxorem, sorore sua natu majore *Anna* eodem tempore *Ferdinando* in matrimonium data. Erat *Ludovicus* juvenis procerus forma corporis supra alios equales egregia, nature sin-

2. kép: VIII. 233.

terim in Asia minore, quam *Natoliam* vocant, exorta fuerant, dissidiis eum revocantibus, omnibus, que intra *Dravum* et *Danubium* occupaverat, locis atque ipsa etiam arce et civitate *budensi*, sine ullo presidio relictis, domum est reversus.

In vitam *Ludovici*, Regis Ungarie et Bohemie.

Ludovicus, Ungarie et Bohemie rex, patre *Vladislaus* adhuc vivente, utriusque regni diadema puer accepit, matrimonium cum *Maria*, sorore *Caroli V* et *Ferdinandii*, regis, contraxit, virtute, ingenio, proceritate et viribus corporis supra etatem conspicuus. Mortuo patre, magnis christianorum principum promissis ductus, Turcorum rabiem in se provocavit multisque arcibus amissis ad extremum *Solimano*, Turcorum imperatori, cum ingenti et instructissimo tam navali quam terrestri exercitu ad occupandum regnum Ungarie venienti, cum suis duntaxat et his quidem longe imparibus copiis se objecit et fortissime pugnans cum multis primariis tam ecclesiasticis quam secularibus viris interit, aetatis sue anno **XXIV**^o, a Christo nato anno **MDXXVI**^o die **XXIX**^o Augusti. Corpus ejus inventum et *Abam regalem* adductum, illic demum a regnicolis suis cum honore debito est tumulatum die **IX**^o Novembris.

Si Curios Fabiosque suos, si Roma Camillos

Effert, pro patria qui subiere necem,

Jure tuos celebrare potes, Ungaria, reges

Bina Jagellonie germina sancta domus.

Ladislaus erat primus, *Ludovicus* hic alter,

Pro laribus vitam qui posuere suis,

Viribus imparibus sunt ambo fortiter ausi

Cesare cum Turco conseruisse manus,

Et potius duxere piis occumbere in armis,

Viventes prede quam sua regna dare.

Magnanimi juvenes cesi pro pace suorum

Proque fide melius non potuere mori.

CXCIV.

3. kép: VIII. 253.

Lépjünk most túl azon, hogy ezek a szövegek valóban Brodariesctól származnak-e, vagy a kódex lejegyzőjének betoldásai. Még azon is, hogy ha valóban hiteles Brodaries-szövegek, olyan kardinális jelentőségük van-e, ahogy azt Botlik véli.

Figyeljünk inkább arra, hogy minden jel szerint a Botlik Richárd által nagy csinnadrattával, soha nem látott új verzióként beharangozott müncheni nyomtatvány nem más, mint az *Acta Tomicianiana* 1860-ban kiadott szövege. Botlik jelzetet, címet, mely másra utalna, nem ad meg. Hivatkozásai mindig a *Tomicianiana*-kötetre mennek vissza. A szöveget bevezető mondat kapcsán maga is mondja, hogy azt „csak a Górski-féle másolati kiadásból ismerjük”. Bár nem egészen értem, mit jelent a „másolati kiadás” kifejezés, de talán a zavaros terminológia a Górski-másolatokra alapozott kiadást takar. Ez mindenestre az *Acta Tomicianiana* nyomtatott verziójára nagyon pontos definíció. Végül az *Acta Tomicianiana* tartalmazza mindazon elemeket és csak azokat, melyeket kiegészítésként Botlik megnevez. Létezik-e az, hogy van egy másik olyan nyomtatvány, melynek a *Tomicianához* semmi köze, de pont ezeket a karaktereket hordozza? Aligha.

Így tehát nincs más hátra, minthogy levonjuk a következtetést: a gondosan titkolt új szöveg jó eséllyel egy olyan változatot jelent, mely tehát közel 160 éve ismert a kutatás számára. Ami már csak azért is kinos, mert nagyon jó és neten is könnyen hozzáférhető ez a változat, de sajnos nem kritikai igényű, ellentétben Kulcsár Péter 1985-ben megjelent kiadásával, amelyre szakmai körökben (joggal) hivatkozni szokás. Legalábbis mindaddig, amíg jobb nem akad. Az *Acta Tomicianiana* „felfedezéséért” pedig Botliknak kár volt Münchenig utaznia. A világháló mellett a kötet hozzáférhető az OSZK-ban is, vagy az ELTE EK-ban szabad polcon. Kulcsár valószínűleg onnan vette le.

(2.) Az új fordítás

Ha tehát nincs új változat, csak az eddig is jól ismert szövegek, akkor értelemszerűen az új fordítás is okafogyottá válik. Most azonban, még ha nincs is új szövegváltozat, a vita kedvéért fogadjuk el, hogy az eddigi fordítások oly mértékben torzították el a latin szöveg eredeti értelmét, hogy azt csak egy, a korábbiaknál jobb, precízebb, ha tetszik, „nem irodalomtörténeti aspektusú” fordítás igazíthatja ki, és a nem létező latin szövegváltozat miatti csalódásért majd kárpótol bennünket az új interpretációt kínáló magyar szöveg.

Brodaries szövegéről eddig három fordítás is készült: Szentpétery Imrée 1903-ban, Kardos Tiboré 1961-ben és Kulcsár Péteré 1977-ben. Mi indokolhatja az újrafordítást? Egyrészt nyilván az, ha előkerül egy korábban nem ismert latin verzió, mely más szöveget hoz és azt érdemes emiatt újra lefordítani. Láttuk, hogy erről nincsen szó. Érdekes módon azonban az új fordítás szükségességét maga Botlik is inkább azzal támasztja alá, hogy a korábbi változatok, főképp „a legutóbb (1977-ben és 1985-ben) Kulcsár Péter *irodalomtörténész* által kanonizált anyag sok tekintetben értelmezhetetlen volt”¹². Egy olyan „ügyetlen fordítás”, mely abból következett, hogy „Brodaries írását az irodalmi művek közé, nem pedig a hadtörténeti vagy történetírói művek közé sorolták”¹³. Sajnos azonban Kulcsár „még a szorosan irodalmi kategóriába sorolható részeket is gyakran félreértelmezte (hogy a személynevek, korabeli települések és a vezető politikai elit által betöltött tisztségek fordításáról már ne is beszéljünk.)”¹⁴ Ha ez így van, joggal mondhatjuk: Brodaries ettől nyilván jobbat érdemel.

Botlik azt is hangsúlyozza, hogy a szakma annak ellenére elfogadta Kulcsár fordítását, hogy Boronkai Iván *latinista az Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent recenziójában kritizálta az 1985-ös kiadást. Meg kell állapítani, hogy Botlik retorikailag nagyon ügyesen választ címkéket. Kul-

¹² BOTLIK 2018, i. m. 24.

¹³ *Uo.*

¹⁴ BOTLIK 2018, i. m. 24–25.

csár Pétert, akinek „ügyetlen fordítása” pellengérré kerül, mint *irodalomtörténész* említi. A Kulcsár művét kritizáló Boronkai ellenben *latinista*. Nemcsak arról van tehát szó, hogy Botlik kritikus véleményével nem áll egyedül, és legalább egy komoly tekintélyt képes maga mellett felsorakoztatni, de arról is, hogy Boronkai véleménye szakmailag bizonyosan megalapozott, minthogy ő *latinista*, márpedig egy *latin* szöveg fordítását nem szabadna egy *irodalomtörténészre* bízni, hiszen ahhoz a *latinisták* jobban értenek. Tekintsünk el most attól a ténytől, hogy Kulcsár Péter a humanista latin irodalom, azon belül is a történetírás legjobb ismerője volt. Kritikai kiadásban tette közzé Brodarics és Ransanus műveit, lefordította Brodarics, Baranyai Decsi János történeti munkáit és Bonfini gigantikus méretű *Tizedeit*. Olyan *irodalomtörténészről* van tehát szó, aki kiváló *filológus*, nagy gyakorlattal rendelkező *műfordító* és természetesen „*latinista*” is volt egyúttal. Ezt mind félre lehet tenni, mert akár elfogult vélemény is lehet, vagy felvethető, hogy Kulcsár ugyan sokat fordított, de mindent rosszul.

Némi fejtegetésre ad okot ugyanakkor, hogy mivel is vitatkozik Botlik, amikor a Kulcsár Péter által „kanonizált” 1977-es és 1985-ös szövegeket említi? Úgy tűnik, nincs tisztában vele, hogy amikor ezt teszi, lényegében az almát és a krumplit hasonlítja össze. Ezek között ugyan sok a különbség, de kétségtelenül mind a kettő növény. Ehhez hasonlóan az is igaz, hogy Kulcsár 1977-ben és 1985-ben is „kanonizált” valamit Brodarics kapcsán. De csak az egyik fordítás. 1977-ben a Magyar Remekírók *Humanista történetírók* című kötetében jelentette meg saját *Historia*-fordítását, 1985-ben pedig a magyarországi neolatin filológia legnagyobb presztízsű sorozatában, a BSMRAe-ben adta közre a *Historia* latin szövegének kritikai kiadását. Mind a kettő szöveg, ahogy növény a krumpli meg az alma is, csak az egyik zöldség, a másik meg gyümölcs. Az 1977-es szöveg egy magyar fordítás (Botlik szerint helyenként értelmezhetetlen), az 1985-ös egy latin szövegközlés, amiben egy szó nincs magyarul, még az előző is latin.

Érdeemes még ez utóbbi kiadványról tudni, hogy két művet is tartalmaz. A *Historia* mellett Brodarics kevésbé ismert munkáját, egy beszédet, melyet 1522 szeptemberében mondott el Rómában a frissen megválasztott római pápa, VI. Adorján előtt, és melyet a sikerre való tekintettel 1523-ban ki is nyomtattak. Több kiadása azóta sem volt, és az egyetlen fennmaradt, unikális példány alapján tette közzé a Kulcsár által gondozott *Historia* után Csapodi Csaba. Mármost az nem vitatható, hogy Boronkai Iván kiváló latinista volt és a szövegkiadáshoz is értett, ha tehát érvei álláspontunkat igazolják, az nekünk jó. Feltehetőleg Botlik is ezért örült meg annak, hogy megtalálta ezt a kritikus recenziót, mert ezzel is alá lehetett támasztani, hogy Kulcsár fordítása, sajnos, rossz. A baj ezzel csak az, hogy Boronkai 1985-ben valóban írt egy recenziót, de szót sem ejtett benne az 1977-ben megjelent fordításról. Ő alapvetően az 1985-ben megjelent latin szövegkiadásban kifogásolta a közlés módját, pontosságát – Csapodi esetében. Kulcsárról és a *Historia* kiadásáról rossz szava sincs. Úgy tűnik, Botlik Richárd nincs tisztában azzal, hogy két teljesen más karakterű szöveget akar összemenni, ami annak fényében, hogy soha nem hivatkozta Kulcsár szövegkiadását (1985), nem is meglepő. Könnyen lehet, hogy a Mohács-kérdés avatott kutatójának ez a nemzetközileg is jegyzett sorozatban megjelent kiadás soha nem volt a kezében?

De menjünk tovább, mert attól még, hogy Boronkai támogatásáról, ha már egyszer a kiváló *latinista* sajnos nem szedte le a 1977-es fordításról a kereszttövet, a továbbiakban le is kell mondanunk, a Kulcsár-fordítás még persze lehet „ügyetlen” és „sok tekintetben értelmezhetetlen”. Márpedig ha az, akkor újra kell fordítani. Ez ugyan világos, Botliknak látszólag mégis komoly dilemmát okozott. Mint írja „Sokat töprengtem azon, hogy egy teljesen új fordítással álljak-e elő, vagy pedig felhasználjam és lényegében kijavítsam az elődök munkáit. Ez utóbbi megoldás mellett döntöttem, mert a minden eddigetől eltérő fordítás igyekezete valószínűleg ugyanolyan hibákat eredményezett volna nálam is, mint amikor – Szentpétery jó meglátásait elvetve – Kulcsár valami egészen újat akart teremteni.”¹⁵

¹⁵ BOTLIK 2018, i. m. 25.

Nekem ugyan személy szerint furcsa, hogy ha egy fordítás állítólag „ügyetlen” és „sok tekintetben értelmelhetetlen”, illetve „irodalomtörténeti aspektusból készült” (jelentsen ez bármit),¹⁶ ennek következtében pedig nemcsak „a személynevek, korabeli települések, és a vezető politikai elit által betöltött tisztségek” fordítása hibás, de „Kulcsár Péter professzor úr, még a szorosan irodalmi kategóriába sorolható részeket is gyakran félreértelmezte”, akkor miért nem dobjuk egyszerűen sutba, de Botlik Richárd ennél szerényebb alkat. Ő, mint mondja, nem akart abba a hibába esni, hogy teremtési láztól vezettetve mindenáron elveti Kulcsár megoldásait. Ezért „csak a legszükségesebb részeket írtam át”.

Bár e szerénység lefegyverző, Botlik azért az elkészült szöveget minden tisztelete mellett is sajátjaként ismeri el, hiszen magát több ízben fordítónak nevezi, és ilyen értelemben szerepel a szövegközlés harmadik lábjegyzetében is, ahol azt mondja: „Szentpétery Imre, Kardos Tibor és Kulcsár Péter munkáit felhasználva, Kulcsár Péter hozzájárulásával a szöveget fordította Botlik Richárd”.¹⁷ Ez világos beszéd: ő a fordító. A jó megoldásokért őt illeti a dicséret, a hibáért ő viseli a felelősséget.

Botlik ugyan azt mondja, hogy igazi problémái a szöveggel a II. Lajos halálának és agnoszkálásának kapcsán végzett kutatásai során merültek fel, ezek pedig 2015 utáni fejlemények, két hivatkozott tanulmánya 2016-ban és 2017-ben készült,¹⁸ vagyis ennek nyomán merült fel benne az újrafordítás gondolata. Amihez megkapta Kulcsár Péter hozzájárulását. Csak remélhetem, Botlik Richárd tudja, hogy Kulcsár Péter 2013 januárjában tragikus körülmények között meghalt, és azt a bizonyos engedélyt még ez előtt megadta a fiatal kollégának, még ha az igazi problémák, s velük az újrafordítás igénye csak 2015-től merültek is fel a szöveggel kapcsolatban.

Tegyük fel, hogy így történt, hiszen Kulcsár karcos, de nagyvonalú ember volt. Nézzük, mi lett az „engedély” birtokában készült új fordítás szövege!

Mielőtt ebbe kicsit beleásnánk magunkat, szeretném tisztázni az új fordítás fogalmát. Nem fárasztanék senkit fordításelméleti vagy etikai fejtegetésekkel, inkább hoznék egy friss példát. Köztudott, hogy Dante nagyszerű művét, az *Isteni színjátékot* Babits Mihály magyarra fordította. Mondhatjuk, hogy ez a „kanonizált” fordítás. Néhány éve azonban Nádasdy Ádám más koncepciót követve újrafordította a teljes művet. Hadd szemléltessem ezt az első három tercina alapján:

<i>Babits Mihály</i>	<i>Nádasdy Ádám</i>
Az emberélet útjának felén egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, mivel az igaz utat nem lelém. Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan, s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon: már rá gondolva reszketek legottan. A halál sem sokkal rosszabb, tudom. De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam, hallanod kell, mit láttam az uton.	Életünk útjának feléhez érve sötét erdőben találtam magam mert elvitettem a helyes utat. Jaj, fájdalmas dolog elmondani, milyen volt az a sűrű, vad vadon: elfog a félsz, ha csak eszembe jut. majdnem oly keserű, mint a halál! De hogy beszámoljak a jóról is, elmondok mindent, amit ott találtam.

¹⁶ Talán arról van szó, hogy, mint írja, a fordítás attól lesz sikerületlen, hogy irodalmi műnek kezelték, nem hadtörténetinek (24). Ezt csak úgy tudom értelmezni, hogy Botlik szerint, ha valaki tud latinul, másként fordítja Caesar *De bello Gallicó*ját, ha azt irodalmi szövegnek kezeli, és másként, ha hadtörténetinek. Ha ez igaz, tartok tőle, hogy az egész görög–latin történeti irodalom (Livius, Tacitus, Sallustius, Hérodotosz, Thukididész, Polübiosz, stb.) új fordítás után kiált, hiszen sok hadtörténet is van közte, és bizony sokan egyszerű irodalomnak fordították ezeket.

¹⁷ BOTLIK 2018, i. m. 35.

¹⁸ Van egy 2003-as is, de akkor még nem volt baja Kulcsár szövegével.

Lehet vitázni arról, hogy Nádasy verziója jobb-e vagy nem, pontosabb-e vagy nem, szebb-e vagy nem, költőibb-e vagy nem, egyet nem lehet elvitatni: azt, hogy *más*, hogy valóban saját koncepció alapján készült, *új fordítás*.

Mi a helyzet ebből a szempontból Botlik szövegével? Sorról sorra nem mehetünk rajta végig, azért kiválasztottam két részletet illusztrációnak.

Az első a *Praefatio*.

<i>Kulcsár</i>	<i>Botlik</i>
<p>Azt gondoltam, megéri a fáradságot, ha a háborút, melyet az isteni Lajos, Magyar- és Csehország királya, az igaz derekasság századunkban egyetlen példája, a leghatalmasabb török császár, Szülejmán ellen inkább bátorsággal és kényszerből, mint akár erővel, akár sikerrel vívott nemrégiben, és amelyben elesett, röviden leírom, már csak azért is, mert látom, hogy egyrésről néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek, másrésről pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket, és a csata szerencsétlen kimenetelét nem az emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják. Ó, emberi szerencsétlenség nyomorult sorsa, hogy tudniillik nemcsak önmagában elég súlyos és fájdalmas, hanem még mindazt, amiről akár úgy látszik, hogy megtörténhetett volna, akár úgy, hogy nem, a szerencsétlenség áldozatainak szokták felróni, s néha még gúnyolódva is! Látom, hogy mi is és nemes királyunk, aki Krisztus hitéért és más keresztényekért nem habozott életét kockára tenni, ez oly szép és szent cselekedetért nemhogy dicséretet nem kapunk, de még meg is köveztetünk, és e borzasztó nyomorúságunkért azoktól, akikért azt elviseltük, még legalább valami sajnálatot sem érdemlünk, azoktól, akik – nem tudom – vethetnek-e mást joggal a szemünkre, mint hogy az időtől fogva, amelyben a jóságos Krisztus Isten vezetésével Szkítiából kijöttünk, és Krisztus hitét fölvtettük, a többi kereszténynek mindig pajzsa és bástyája voltunk, és hogy ebben a kereszténységnek tett – véleményünk szerint kitűnő – szolgálatban elvesztettünk már két királyt, mindkettőt ugyanabból a Jagelló törzsből, rajtuk kívül annyi sok mindkét rendbeli főembert,</p>	<p>Azt gondoltam, megéri a fáradságot, ha a háborút, melyet az isteni Lajos, Magyar- és Csehország királya, az igaz derekasság századunkban egyetlen példája, a leghatalmasabb török császár, Szülejmán ellen inkább bátorsággal és kényszerből, mint akár erővel, akár sikerrel <i>nemrég vívott</i>, és amelyben elesett, röviden leírom. Már csak azért is, mert látom, hogy egyrésről <i>az eseményeket</i> másképp mesélik, mint megtörténtek, másrésről pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni <i>minket</i>, és <i>az ütközet</i> szerencsétlen kimenetelét nem az emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják. Ó, emberi szerencsétlenség <i>balsorsa! Tudniillik</i> ez nemcsak önmagában elég súlyos és fájdalmas, hanem még mindazt, amiről akár úgy látszik, hogy megtörténhetett volna, akár úgy, hogy nem, a szerencsétlenség áldozatainak <i>tulajdonítják</i>, s néha még gúnyolódva is! Látom, hogy <i>mi</i> és nemes királyunk is, aki Krisztus hitéért és más keresztényekért nem habozott <i>az életét</i> kockára tenni, ez oly szép és szent cselekedetért nemhogy dicséretet nem kapunk, de még meg is köveztetünk. És e borzasztó nyomorúságunkért azoktól, akikért <i>ezt mi</i> elviseltük, még legalább valami sajnálatot sem érdemlünk. Azoktól, akik – nem tudom – vethetnek-e mást joggal a szemünkre, mint hogy az időtől fogva, amelyben <i>Krisztus és a magasságos Isten</i> vezérletével kijöttünk Szkítiából, és Krisztus hitét fölvtettük, a többi kereszténynek mindig pajzsa és bástyája voltunk. És ebben a – véleményünk szerint – kereszténységnek tett szolgálatban elvesztettünk már két királyt, <i>mindkettő</i> ugyanabból a Jagelló családból <i>származott</i>, rajtuk kívül annyi sok mindkét rendbeli</p>

<p>annyi sok nemest és katonát, a köznép megszámlálhatatlan sokaságát, miközben Isten akaratából magunk súlyosnál súlyosabb polgárháborút és testvérharcot vívtunk, és e harcok bűnét ki-ki a másokra kente. Lehetett volna – mondja majd valaki – e háborúban sok mindent jobban intézni, mi pedig azt mondjuk, hogy nem volt még eddig sem oly hatalmas, sem oly szerencsés király vagy népség, melyet ne sújtott volna olykor balsors is. Mi azután is azt fogjuk gondolni, hogy a keresztény társadalommal szemben dicséretesen cselekedtünk, ha esetleg talál is olyan másik nemzetet, mely azt a külső ellenségtől több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi. De hogy elhagyva ezeket a – bármennyire is jogos – panaszokat, tárgyunkra térjünk, leírtuk e dolgokat valóság szerint úgy, ahogy történni láttuk. Ha a fogalmazás kidolgozatlanok látszik, ami igaz is, tudjuk, hogy akadnak sokan mind Magyarországon, mind Lengyelország fiai között, akik, ha akarják, szebben megfogalmazhatták volna mindezt, és ha megteszik, nincs más hátra, mint hogy bosszankodva túrjuk ezt, hogy őket erre erősen biztassuk is, és ezért nekik hálát adjunk, míg a történt dolgok igazságától el nem térnek; nekünk az is elég volt, hogy nyersanyaggal szolgálhattunk számukra, amit fejszékkel, baltáikkal nyesegethetnek, csinosíthatnak.</p> <p>Legelőször felsoroljuk az akkori főtisztviselők nevét, mert nagyrészt minden általuk történt. Éljen boldogul, jámbor olvasó, jó szándék vezéreljen!</p>	<p>főembert, annyi sok nemest és katonát, a köznép megszámlálhatatlan sokaságát, <i>mialatt</i> – Isten akaratából – magunk súlyosnál súlyosabb polgárháborút és testvérharcot vívtunk, és e <i>harc</i> bűnét ki-ki a másokra kente. Lehetett volna – mondja majd valaki – e háborúban sok mindent jobban intézni, mi pedig azt mondjuk: nem volt még eddig sem oly hatalmas, sem oly <i>siker</i>es király vagy <i>nép</i>, melyet <i>se a balsors, se a szerencse</i> nett volt <i>próbára</i>. Mi azután is azt fogjuk gondolni, hogy <i>a kereszténységért dicséretesen küzdöttünk, ha valaki talál egy olyan nemzetet, amely magát a külső ellenségtől</i> több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi. Elhagyva az <i>úgy</i>mond <i>igazságossági panaszokat, térjünk a tárgyunkra</i>. Leírtuk e dolgokat a <i>valóságnak megfelelően</i> úgy, ahogy történni láttuk. Ha a fogalmazás kidolgozatlanok látszik, ami igaz is, tudjuk, hogy akadnak sokan mind Magyarországon, mind Lengyelországban <i>születettek</i>, akik, ha akarják, szebben megfogalmazhatták volna mindezt, és ha megteszik, nincs más hátra, mint hogy bosszankodva túrjuk ezt, hogy őket erre erősen biztassuk is, és ezért nekik hálát adjunk, míg a történt dolgok igazságától el nem térnek. Nekünk az is elég volt, hogy nyersanyaggal szolgálhattunk számukra, amit fejszékkel és baltáikkal nyesegethetnek és csinosíthatnak.</p> <p>Felsoroljuk azoknak a főméltóságoknak a nevét, <i>akik a legfontosabb hivatalokat betöltötték</i>, mert nagyrészt minden általuk történt. Éljen boldogul, kedves olvasó, és <i>minden jó</i> vezéreljen.</p>
---	---

A második egy találmányra kiválasztott szakasz a szöveg közepéről, ahol a hadrend felállításáról és a király szerepéről esik szó.

<i>Kulcsár</i>	<i>Botlik</i>
<p>A csatát megelőző vasárnapon Horvátország bánja is megjelent <i>szépen felszerelt</i> csapattal, <i>volt vagy</i> háromezer lovas és <i>valamivel kevesebb gyalogos, vele érkezett</i> Tahy János, Bánffy János és még néhányan <i>Szlavónország előkelői közül</i>. Másnap reggel, amikor</p>	<p>A csatát megelőző vasárnapon Horvátország bánja is megjelent <i>a legelegánsabb</i> csapattal, háromezer lovassal és <i>nem olyan sok gyalogossal érkezett Velük</i> érkezett Tahy János, Bánffy János és néhányan <i>Szlavónia előkelőiből</i>. Másnap reggel, amikor <i>a király</i></p>

<p><i>a király a hadsorokat rendezte</i> (mert e napon is azt hittük, hogy az ellenség csatába száll), megjött Erdődy Simon zágrábi püspök és testvére, Erdődy Péter több mint hetven, lóval, fegyverrel jól ellátott lovas emberrel. Szinte ugyanazon pillanatban ért oda Aczél István mintegy háromszáz lovassal, akit néhány ezer arannyal együtt Bornemisza János küldött a király segítségére, utolsó ajándék a nevelőapától fiának. Alkonyattájt jött Szerecsen János kétezernél több gyalogot vezetve azok közül, akik a Dráva mentén laknak, és kitűnő íjászoknak számítanak, ezeket részben a saját, részben a pécsi káptalan birtokán toborozta, mások is jöttek, sokan eme három nap alatt, elsősorban azok, akik a közelben tartózkodtak, köztük Móré Fülöp is, a pécsi püspök, és fivére, Móré László. Mikor ezek valamennyien egybegyűltek, volt vagy huszonnégy-huszonezer ember, ugyanis a hajócsapatnak, mely maga is ugyanott volt, semmi hasznát sem vettük e háborúban, lévén alig két mérföldnyire a császár a maga roppant népes és hatalmas, háromszázezer embert számláló seregével. Az a három nap, mely az ütközetet megelőzte, részben előcsatározásokkal telt, ezek szakadatlanul folytak, mindig nagyobb kárt okozva az ellenségnek, mint a mieinknek –, részben tanakodással, miképpen és hol legyen az összecsapás az ellenséggel, milyen legyen a hadrend, hol helyezkedjék el benne a király, hol a lovasság, hol a gyalogság, hová kell állítani a bombavetőket, melyekből körülbelül nyolcvan darabunk volt, az ellenségével távolról sem fölérő. Már ez idő előtt is heves vita folyt a király személyéről, akadtak, akik azt javallották, hogy néhány ezer válogatott emberrel a csatától távol kell állnia, úgy látszott azonban, hogy a sereg ezt semmiképp sem fogja eltűrni, mert azt akarta, hogy a király szokás szerint jelen legyen az ütközetben; az az ötlet is felmerült, hogy a király helyében más öltözzék királyi fegyverzetbe, de ez sem látszott keresztülvihetőnek a sereg heves méltatlankodása és riadalma nélkül. Végül is az a döntés született – mert úgy látszott, hogy eléggé kétes kimenetelű csata következik –,</p>	<p><i>csatasorát rendezték</i> – mert ezen a napon is azt hittük, hogy az ellenség csatába száll -, megjött Erdődy Simon zágrábi püspök a testvérel, Erdődy Péterrel, több mint hetven lovassal, lovakkal, és fegyverekkel tisztességesen felszerelt férfiakkal. Majdnem ugyanabban a pillanatban jött meg Aczél István körülbelül háromszáz lovassal, akiket Bornemisza János küldött néhány ezer arany hadisegéllyel együtt a szerencsétlen királynak, – utolsó ajándék a nevelőapától fiának. Ugyanezen nap késő este körül jött Szerecsen János kétezernél több gyalogossal, akik a Dráva környékén laknak, és kitűnő íjászoknak számítanak, őket részben a saját, részben a pécsi káptalan birtokán toborozta. Mások is jöttek, sokan e három nap alatt, elsősorban azok, akik a közelben tartózkodtak, köztük Móré Fülöp, pécsi püspök, és fivére, Móré László. Amint mindannyian összegyűltek, voltak huszonnégy vagy huszonezeren – ugyanis a hajócsapatnak, amely ugyancsak ott volt, semmi hasznát nem vettük e háborúban –, a császár a maga roppant népes és hatalmas, háromszázezer embert számláló seregétől nem több, mint két mérföldnyire. Azt a három napot, mely az ütközetet megelőzte, részben előcsatározásokkal töltöttük, ezek szakadatlanul folytak, mindig az ellenség nagyobb kárára, mint a mieinknek, részben tanácskozással, mi módon és hol legyen az összecsapás az ellenséggel, hogyan állítsák rendbe a csatasort, hol álljon a csatarendben a király, hol a lovasság, hol a gyalogság, hová tegyék az ágyúkat, amikből nekünk nyolcvanhoz közel volt, és az ellenségével legkevésbé sem összehasonlíthatók. Már ez idő előtt is alapos vita folyt a király jelenlétéről. Voltak, akik javasolták, hogy őt néhány ezer válogatott emberrel a csatától messzire állítsák. Úgy látszott azonban, hogy semmi mód nincs erre azon seregszárny miatt, akik a királyt a harci morál okán maguk közt tartanák. Az is felmerült, hogy a király helyett a király hadi öltözeteit más vegye fel. Ez sem látszott keresztülvihetőnek, a sereg heves tiltakozása és zendülése nélkül nem lehetett megtenni. Hanem az a döntés született – mert</p>
--	--

<p>hogyan legyenek, akik a király őrizetének gondját viselik, és ha valami baj történék, és úgy látnák, hogy mind a királyt, mind a sereget olyan veszély fenyegeti, aminek jóvátételére már nincs remény, a had közepéből kiragadva, magukkal vigyék. Három jeles és a királyhoz feltétlenül hű férfiu kapta ezt a feladatot, Ráskay Gáspár, Török Bálint és Kállay János, erre a célra gyors lovakat is rendeltek alájuk, melyeknek a király, ha a szükség úgy hozza, menekülésében hasznát veheti.</p>	<p>úgy látszott, hogy elég kétséges kimenetelű harc fenyeget –, hogy legyenek, akik a király őrizetének gondját viselik, ha valami baj történne, egyszersmind a királyi hadrend és a csatarend helyeállítását nem lehet remélni, s ha megingás látszana, a hadrend közepéből kiragadva őt elvezessék. Rábízták őt Ráskay Gáspár, Török Bálint és Kállay János gondjára, e három jeles és a királynak semmiben sem ellentmondó leghűségesebb férfira, rendelkezésükre gyors lovakat is adtak, melyeknek a király, ha a szükség úgy kívánja, menekülésében hasznát veheti.</p>
---	--

Ha az olvasó mind a két hasábon végigrágtta magát és esetleg az a benyomása támadt, hogy a két fordítás kísértetiesen hasonlít egymáshoz, az nem érzékcsalódás, hanem tény. Minden tanár tudja, hogy ha két dolgozat szövege nagyon hasonlít egymásra, jó eséllyel az egyik delikvens lemásolta a másik dolgozatát. Két hibátlan fordítás esetében persze nem mindig könnyű ezt bizonyítani, de nem is lehetetlen. Mert bár a fordítás nem matek, az mégis mindig furcsa, ha két embernek – egymástól teljesen függetlenül – pont ugyanazok a szavak, kifejezések és pont ugyanabban a sorrendben jutnak eszébe. Sokkal könnyebb viszont a dolgunk, ha van hiba a szövegben, és mindkét dolgozatban *ugyanaz* a hiba szerepel. Mert jó megoldás néha valóban csak egy van, de hibázni, szöveget félrefordítani ezerféleképpen lehet. Egyformán *hibázni*, nagyon nehéz. Ha a hiba mégis azonos, a másolás ténye könnyen bizonyítható.

Nos, el kell ismernünk, hogy Kulcsár Péter is ember volt, és szövegében van hiba. A *Praefatio* egy fontos szöveghelye eredetiben így szól:

Scimus non deesse plures et in Hungaria et in Polonia natos, qui poterunt haec, si voluerint exonerare, quod si faciant, tantum abest, ut molesto id animo simus laturi, ut eos ad id vehementer etiam hortemur et gratias eis simus hoc nomine acturi, dummodo non recedant ab hac rei gestae veritate.

Kulcsár fordításában ez így hangzik:

Tudjuk, hogy akadnak sokan mind Magyarország, mind Lengyelország fiai között, akik, ha akarják, szebben megfogalmazhatták volna mindezt, és ha megteszik, nincs más hátra, mint hogy bosszankodva túrjuk ezt, hogy őket erre erősen biztassuk is, és ezért nekik hálát adjunk, míg a történet dolgok igazságától el nem térnek.

Botlikében (?):

Tudjuk, hogy akadnak sokan mind Magyarországon, mind Lengyelországban születettek, akik, ha akarják, szebben megfogalmazhatták volna mindezt, és ha megteszik, nincs más hátra, mint hogy bosszankodva túrjuk ezt, hogy őket erre erősen biztassuk is, és ezért nekik hálát adjunk, míg a történet dolgok igazságától el nem térnek.

Mint látjuk, a kiemelt rész teljesen azonos. És épp ez a probléma. Merthogy ez így nem jó. A szöveghely egyértelműen Brodarics szerénykedő formulája lenne, de a fordítás ezt kifacsarja. Brodarics eszerint szerényen elismeri ugyan, hogy lenne, aki a történeteket jobban megírná, mint ő, amit ha megtesz, ő csak bosszankodva túrheti ezt. Ez viszont így már cseppet sem szerénykedő formula.

Valahogy nem is illik ide. A megoldás a nem túl gyakori *tantum abest, ut... ut...* szerkezet fordításában rejlik. Ez annyit jelent, hogy: *olyannyira nem, hogy, ...hanem inkább...* Behelyettesítve:

Tudjuk, hogy akadnak sokan mind Magyarország, mind Lengyelország fiai között, akik, ha akarják, szebben megfogalmazhatták volna mindezt, és ha megteszik, *olyannyira nem neheztelünk ezért, hogy őket erre erősen bíztatjuk is, és ezért nekik hálat adunk, míg a történet dolgok igazságától el nem térnek.*

Ez így egyrészt helyes, másrészt logikus, nem utolsósorban pedig megfelel Brodarics szerénykedő céljának. Azt gondolom, hogy ezt a részt Kulcsár Péter nem értette és bizonyosan nem fordította jól. Sajnálatos, hogy az új fordításában Botlik Richárd ugyanezt a hibát követte el, ráadásul szóról szóra. Tanári gyakorlatom alapján merem mondani, hogy egy ilyen szerkezetet ennyire azonos módon nem lehet véletlenszerűen elhibázni. Vagyis másolás áll a háttérben. Iskolai közegben nem mindig könnyű ugyanakkor lefülelni, ki másol kiről. Itt viszont egyértelmű a helyzet, hiszen Kulcsár fordítása 1977-ben jelent meg, abban az évben, amikor Botlik Richárd született. Tőle Kulcsár aligha vehette volna át a hibás verziót...

Adva van tehát a szövegek kísérletes hasonlósága, és adva van legalább egy konkrét szöveghely, ahol Kulcsár is hibázott, és így az átvétel ténye a hiba azonossága miatt könnyen bizonyítható. Hogy is állunk tehát az új (?) fordítással?

Botlik fordítónak nevezi magát, azt igéri, hogy egy új latin szövegváltozat alapján paradigmaváltó újabb fordítás is születik, de amit kapunk az teljesen egyértelműen Kulcsár Péter bizonyos pontokon módosított szövege. Ha Botlik csak rámutatna Kulcsár általa hibásnak vélelmezett helyeire, mondjuk jegyzetben kijavítaná azokat, azzal etikailag nem volna semmi probléma. Ő azonban, mint erre fentebb utaltam, bár elismeri, hogy nem változtatott meg mindent, mégis *expressis verbis* fordítónak nevezi magát. Vagyis a szöveg, amit olvasunk, Botlik Richárd szellemi terméke. A baj csak az, hogy a fenti két részletből világos, hogy Botlik alapvetően megtartja Kulcsár szövegét, csak néhány helyen, egy-egy szinonima szintjén eszközöl változtatásokat, mégis úgy tekint magára, mint fordítóra. Van neve annak, amit csinál, de nem fordításnak hívják, hanem plágiumnak. Súlyos vétség. Ha ezt a tanulmányt az amúgy doktori fokozattal rendelkező Botlik Richárd egyetemi szakdolgozatnak adná be, mindenképpen visszadobnák plágiumvétség miatt, és eljárás indulna ellene.

Itt félre is tolhatnánk a klaviatúrát, mert plagizátorokkal nem szokás vitatkozni, de tegyük fel, hogy lelkiismeretünk kissé gumírozottabban viselkedik és a szakmai nyereség kedvéért szemet hunyva az etikai vétség felett, hajlandóak vagyunk közelebről megvizsgálni a fordító saját megoldásait. Mivel egyértelmű, hogy a szöveg java része Kulcsár Péter fordítása, csak a kiemelt helyekre kell figyelni, hiszen Botlik csak ott nyúlt bele, paradigmaváltó szándékkal, de kevésbé szerencsés kézzel a fordításba.

Szisztematikusan nem kívánom elemezni az összes változtatást, ha az olvasó kívánja, megteheti maga is, az általános jelleget emelném ki. A változtatások, módosítások (javítások???) egy része egyszerűen értelmezhetetlen. Botlik valóban attól vár paradigmaváltó fordulatot, hogy szinonimákkal él? Csata helyett ütközet; nemrégiben-nemrég; mialatt-miközben; szokták felróni – tulajdonítják; mentén-környékén; Mikor ezek valamennyien egybegyültek-Amint mindannyian összegyültek; Szinte ugyanazon-Majdnem ugyanabban, stb. Ez lenne az a fordítás, amely végre „nem irodalomtörténeti aspektusból” közelíti meg a szöveget? Miközben/Mialatt javításai/helyesbítései jelentősebb része/nagyobb hányada szavak/kifejezések szinonimákkal/rokon értelmű szavakkal való helyettesítéséből/cseréjéből áll/jön létre? Nem folytatom. Rémesen idegesítő lenne egy olyan tanulmány, ahol a plágium úgy lenne elkerülendő, hogy minden szót kicsérélünk egy másik, közel vagy teljesen azonos jelentésűre. Attól, hogy ami Mohácsnál lezajlott egy fordításban csata, ütközet vagy összecsapás, nem változik meg semmi.

Van persze, ahol Botlik merészebben nyúl a szöveghez. Sok köszönet abban sincs. Nézzünk példákat!

Brodarics:

Nos autem dicimus nullum adhuc fuisse neque ita potentem neque tanta felicitate praeditum vel regem vel populum, qui non adversam etiam aliquando fortunam sit expertus.

Kulcsár:

Mi pedig azt mondjuk, hogy nem volt még eddig sem oly hatalmas, sem oly *szerencsés* király vagy népség, melyet *ne sújtott volna olykor balsors is*.

Botlik:

Mi pedig azt mondjuk: nem volt még eddig sem oly hatalmas, sem oly *siker*es király vagy nép, *melyet se a balsors, se a szerencse ne tett volna próbára*.

Túl azon, hogy a sikeres és szerencsés nagyjából szinonimák, a mondat második fele Botliknál egyszerűen rossz. Valószínűleg arra gondolt, hogy „melyet ne tett volna próbára olyakor a balsors vagy a szerencse is”, de amit írt, az nem ezt mondja.

Brodarics:

Nos posthac etiam praeclare actum iri cum Christiana re publica putabimus, si reperit nationem aliquam, quae eam per quingentos amplius annos suo sanguine et suo privato sumptu ab externis hostibus tueatur.

Kulcsár:

Mi azután is azt fogjuk gondolni, hogy a keresztény társadalommal szemben dicséretesen cselekedtünk, *ha esetleg talál is olyan másik nemzetet, mely azt a külső ellenségtől* több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi

Botlik:

Mi azután is azt fogjuk gondolni, hogy a kereszténységért dicséretesen küzdöttünk, *ha valaki talál egy olyan nemzetet, amely magát a külső ellenségtől* több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi.

A brodaricsi gondolat lényege, ahogy Kulcsár helyesen vissza is adja, a kereszténység védőpajzsa toposzra tett utalás. Vagyis Magyarország akkor is joggal lehet büszke eddigi teljesítményére, ha a kereszténység esetleg talál egy másik olyan nemzetet, mely őt (*eam*: azaz a kereszténységet) hajlandó saját vére árán védelmezni, ahogy eddig Magyarország tette. Botlik szövege zavaros is, de jelentésében is teljesen más. Azzal, hogy az *eam*-ot, ami a latinban a kereszténységre utalna, tévesen visszaható névmásnak fordítja, sikeresen megtorpedózza a védőpajzs elméletet. Hiszen a kereszténység találhat egy másik népet, mely (a magyarhoz hasonlóan?) további ötszáz évig *önmagát* védelmezi. Önmagunkat védeni elég természetes, a heroizmus abban van, ha másokat védünk az életünk árán is. Ahogy Brodarics írja, és ahogy Kulcsár fordítja.

Brodarics:

Sed ut omissis his, licet iustissimis querelis ad rem nostram redeamus.

Kulcsár:

De hogy elhagyva ezeket a – *bármennyire is jogos* – panaszokat, tárgyunkra térjünk,

Botlik:

Elhagyva az *úgymond igazságossági* panaszokat, térjünk a tárgyunkra.

A *licet* bizony megengedő kötőszó, nyelvérzékem szerint pedig *jogos* panasz, ha az *igazságossági* panaszt Botlikkal közös anyanyelvünk keréketörésének tartom.

Brodarics:

Bene vale, lector optime, et boni omnia consule.

Kulcsár:

Élj boldogul, jámbor olvasó, jó szándék vezéreljen!

Botlik:

Élj boldogan, kedves olvasó, és minden jó vezéreljen.

A *boni consule* egy kifejezés. Valóban nincs benne a középiskolások számára rendszeresített Györkösy-féle középszótárban, de a kora újkori szövegeknél is haszonnal forgatható, nagyszótárként funkcionáló Finályban a 476. oldalon igen. Azt jelenti, valamit jó néven venni, jóra magyarázni, valamivel megelégedni. Egy előszó végén klasszikus fordulat. Brodarics azt kéri az olvasótól, hogy művével ne legyen túl szigorú, mindent (omnia), amit olvas, arra jó szívvel, jó szándékkal tekintsen (*boni consule*). Botlik ebből valami elköszönés szerű formulát farag, ami persze nem kardinális hiba, de a korszak latinságában való járatlanságra utal.

A végére pedig egy igazi gyöngyszem:

Brodarics:

Disputatum fuerat ante illud tempus *diligenter* de regis *persona*; fuerant, qui censerent eum cum aliquot hominum milibus selectis procul ab acie stare debere, quod *cum nullo pacto exercitus laturus esse* videretur, qui regem *de more* volebant proelio interesse.

Kulcsár:

Már ez idő előtt is *heves* vita folyt a király *személyéről*, akadtak, akik azt javallották, hogy néhány ezer válogatott emberrel a csatától távol kell állnia, úgy látszott azonban, *hogy a sereg ezt semmiképp sem fogja elűrni, mert azt akarta, hogy a király szokás szerint jelen legyen az ütközetben.*

Botlik:

Már ez idő előtt is *alapos* vita folyt a király *jelenlétéről*. Voltak, akik javasolták, hogy öt néhány ezer válogatott emberrel a csatasortól messzire állítsák. Úgy látszott azonban, *hogy semmi mód nincs erre azon seregszárny miatt, akik a királyt a harci morál okán maguk közt tartanák.*

El lehet azon gondolkodni, hogy *diligenter* inkább *heves* vagy *alapos* vita-e, bár nagy jelentősége az újabb szinonimának nincs. A király személye vagy jelenléte sem eget rengető kérdés, bár szögezzük le, hogy a *persona* személyt jelent, nem jelenlétet (*praesentia*), de ennyi interpretáció beleférhet egy fordításba. A folytatás azonban nagyon más, és nem mindegy, kinek van igaza. Botlik itt lábjegyzetben is aláhúzza, hogy Kulcsár tévesen az egész seregre értette azt, hogy nem tűrnék a király távolmaradását, holott ő egy Cicero-szöveghely alapján, ahol „*laturus exercitus sit aut quid iam tulerit, notum esse coeperit*” olvasható, úgy véli, ahogy Cicerónál, itt is csak egy seregszárnyról van szó, és csak ez a szárny akarná a harci morál (*de more*) okán sorai közt tudni a királyt.

A szárny, esetleg oldal latinul *latus*. Ez hasonlít arra, ami itt áll (*laturus*), ennek ellenére a két szónak semmi köze egymáshoz. Az itt szereplő *laturus*, egész pontosan *laturus esse*, a *fero, ferre, tuli, latum* ige infinitivus instans activ alakja, amit alapvetően jövő idővel adunk vissza. A *fero* pedig sok jelentésű ige ugyan, de mivel ige, szárnyat, ami főnév, speciel nem jelent. Azt viszont, hogy *elvisel, elűr, hagy, enged*, azt igen. Az *exercitus* alakilag lehetne birtokos eset, Botlik így érti, a seregnek a szárnya (*latus exercitus*), de egyrészt *laturus* van, nem *latus*, illetve a mondatban az IV. declinatióba tartozó *exercitus* alanyesetben áll, mivel a *videretur* igétől függő ún. *nominativus cum infinitivo*-s szerkezettel van dolgunk, ahol az alany mindig nominativus, vagyis alanyeset. Botlik fantáziadús fordítási kísérletével szemben tehát az eredeti Kulcsár-féle megoldás tökéletes:

ügy látszott (*videretur*), hogy a sereg (*exercitus*) semmi módon (*nullo pacto*) nem fogja túrni (*laturus esse*).

Ezt egyébként Cicero is megerősíti, ahol az egész mondat úgy hangzik: „quid opis rei publicae laturus is exercitus sit aut quid iam tulerit, notum esse coeperit”. Seregszárnyról itt sincs szó, hanem arról, hogy az a sereg (*is exercitus*), mennyi segítséget (*quid opis*) fog adni (*laturus sit*) vagy már mennyit adott (*tulerit*) az államnak (*rei publicae*).

Arra pedig, hogy a *mos, moris* (szokás, hagyomány) jelentésű szóból, melynek *de more* alakja közismerten *szokás szerint* jelentésben áll, hogy lesz *harci morál*, sejtlemem sincs. Remélem nem úgy, hogy hadtörténeti aspektusból fordítani annyit jelent, hogy a latin szavakat egy hozzájuk alakilag hasonló magyar szóval helyettesítjük, ami beleillik a koncepciónkba, még ha nyelvileg nem is stimmel a dolog.

Összegezzük röviden az eddigieket. Botlik Richárd egy olyan szövegre alapozza az új fordítást, melynek adatit nem közli ugyan, de okkal gyanítható, hogy az *Acta Tomiciana* áll a „felfedezés” háttérben, így a találat filológiai pozíciója, értéke erősen megkérdőjelezhető. Erre az ellenőrizhetetlen szövegre alapozza állítólag új fordítását, melyről tüzetesebb vizsgálat után bebizonyosodik, hogy valójában Kulcsár Péter szövege, kisebb változtatásokkal, melyek tetemes része merő formalitás (csata-ütközet, sikeres-szerencsés, stb.), ahol pedig ennél mélyebbre megy a módosítás, ott egyben alaposan félre is értelmezi Botlik a szöveget. Ezen a ponton tehát ott tartunk, hogy új szövegvariáns nagy valószínűséggel nincs, új fordítás pedig bizonyosan nincs, csak egy Kulcsár nevével visszaélő plagizálás, számos, nyelvileg védhetetlen hibával. Ennek alapján arra kell, hogy gondoljak, nem az a baj, hogy Kulcsár nem konzultált hadtörténészekkel, mielőtt kiadta a fordítást, a baj az, hogy Botlik Richárd nem konzultált latinul értő kollégákkal, mielőtt belevágott, hogy kiigazítsa Kulcsár Pétert.

(3.) „Paradigmaváltó jegyzetek”, avagy fordítás vagy torzítás

Ha valóban nincs új, releváns latin verzió, ami valószínű, és nincs új fordítás, ami bizonyos, a tanulmány megírásának egyetlen eredménye lehet, hogy a meglévő szöveget olyan értelmezéssel közelíti meg, mely paradigmaváltó fordulatot eredményez. Egy ilyen Mohács-interpretáció terepe persze inkább egy tanulmány lenne, nem pedig egy forrásközlés jegyzetapparátusa, de azzal kell dolgoznunk, amink van. Botlik pedig, mivel az előszóban nem akarja „lelőni a poént” vagy „spoilerezni”, csak utal a legfontosabb eredményekre, a lényegét a jegyzetapparátusra hagyja: itt jelöli hivatkozásokkal és megjegyzésekkel azokat a fordítási hibákat „melyek következtében a teljes 1526. évi hadjárat, illetve a mohácsi csata is egészen más értelmet nyert.”¹⁹

Fontos újításainak első terepe a szöveg megjelenésének átalakítása. Egyrészt kifogásolja ugyanis, hogy Kulcsár teljesen összekuszálta Brodarics jól felépített és bekezdésekkel logikusan tagolt szövegét. Itt elsőre nem egészen érthető, mire gondol Botlik, de aztán hosszabban idéz Boronkai, számára oly kedves, recenziójából, ahol Boronkai központozási hibákat, következtetlenségeket kér számon az általa recenzeált kiadáson. Talán Boronkai véleményétől is bátorítva Botlik kifejti, hogy bátran megbontotta a Kulcsár-fordítás 8-9 soros, ménkü hosszú mondatait, külön egységekre rendezve ezzel Brodarics egyébként csak vesszővel, pontos vesszővel tagolt mondatait.

Vagyis a paradigmaváltó fordulathoz vezető első lépés, hogy Botlik jobban tagolja a szöveget, mint eddig bárki. Nem egészen világos ugyan, hogy erre miért van szükség. Boronkai kifogásolja ugyan az 1985-ös latin szövegek közlés központozási megoldásait, de ez nem vonatkoztatható az 1977-ben megjelent Kulcsár-fordítás magyar szövegének központozására. Ismétlem: ha Botlik nem

¹⁹ BOTLIK 2018, i. m. 29–30.

tudja, hogy van különbség az 1977-es és az 1985-ös szöveg között (az egyik magyar fordítás, a másik latin szövegkiadás), az baj. Ha tudja, és ennek ellenére az 1977-esre alkalmazza az 1985-essel szemben felhozott kritikákat, az még nagyobb.

Nem beszélve arról, hogy szerzőnk önellentmondásba is keveredik. Saját központozási, tagolási változtatásait előbb azzal indokolja, hogy bár Brodarics logikusan tagolt, ezeket Kulcsár a fordítása során összekuszálta. Tehát Kulcsár a hibás, ő szerkeszt terjengős mondatokat, őt kell korrigálni. Kicsit lejjebb viszont az érv már úgy szól, hogy Brodarics volt az, aki csak vesszővel és pontos vesszővel tagolta a mondatait és ezeket volt kénytelen Botlik szétszedni, különben élvezhetetlen olvasmányt kapott volna. Most akkor Brodariccsal vitatkozik, vagy Kulcsárral?

Én ugyan azt gondolom, hogy a klasszikus műpróza körmondatainak hagyományán nevelkedett Brodarics mondatai Kulcsár veretes fordításában kiválóan érthetők, de bizonyosan van egy réteg, aki szeret egyszerűbb mondatokat olvasni, a kedvükért át lehet szerkeszteni kicsit a szöveget. Ettől speciel „a teljes 1526. évi hadjárat, illetve a mohácsi csata” nem nyer más értelmet, de talán a többi módosítás majd meghozza ezt is.

A tagolás mellett Botlik nagy hangsúlyt fektet a tulajdonnevekre is. Mint írja, a „szövegben mindenütt *kurzív* szedéssel jelöltem, ahol helység- vagy tulajdonnév szerepel, mert Brodarics a kéziratában, majd a Górski gyűjtéséből kiadott nyomtatott verzió ugyanígy (dőlt betűvel) kiemelte azt.”²⁰ Egy picit lépünk túl azon, hogy mennyit tesz hozzá egy szöveg értelmezési lehetőségeihez, ha a tulajdonnevek *kurzívval* szerepelnek benne. (Szerintem semennyit, de ez egy vélemény.) Inkább olvassuk el még egyszer, mivel is indokolja megoldását Botlik. Azért szedi dőlt betűvel „mert Brodarics a kéziratában... ugyanígy (dőlt betűvel) kiemelte azt”. Gondoljunk bele két dologba: 1. Hogy lehet egy kézzel írt szövegben (manuscriptum) *dőlt* betűvel kiemelni valamit? Válasz: sehogy. A kéziratokban épp ezért aláhúzással jelölik, ha valamit ki akarnak emelni. 2. Brodarics dőlt betűvel emelte ki a neveket a kéziratában. Melyikben is? Amelyikről maga Botlik állapította meg pár oldallal föltebb, hogy sajnálatos módon „a kézirat formában és még a szerző életében nyomtatásban is megjelent historiából egyetlen fellelhető példány sem maradt az utókorra”²¹? Azt elhiszem neki, hogy az a nyomtatott szöveg, amit látott (és amiről most kerek-perec kijelenti, hogy Górski nyomán készült, tehát filológiailag érdektelen, egyben tovább valószínűsíti, hogy az *Acta Tomiciana* alapján dolgozott), dőlt betűket alkalmazott. Nos, ezt Botlik is megteheti, csak ne akarja azt a látszatot kelteni, hogy végre visszaállítja Brodarics eredeti szándékát, illetve hogy a dőlt betűs tulajdonnevek majd alapvetően újraértelmezik a Mohács-paradigmát.

Vegyük kicsit szemügyre a szintén nagy garral beharangozott jegyzetapparátust. Botlik a szöveghez 72 lábjegyzetet fűz. Ebből 23 olyan, ami nem Kulcsár fordításának hibáira utal, hanem egyéb kiegészítő, magyarázó jegyzet.²² Marad tehát 49, ahol valamiképpen a korábbi fordítást illeti kritikával. Mivel a közölt szöveg ebben a változatban 35 oldalon fér el, ha egy 35 oldalas fordításban 49 jelentős hiba van, azt joggal nevezhetjük rossz, átdolgozásra érdemes fordításnak, illetve 49 (jelentős) hiba kiigazítása adott esetben adhat más karaktert egy szöveg mondanivalójának.

Ezekben a jegyzetekben Botlik a korábbi fordítások baklövéseit, félreértéseit teszi helyre. A főszövegben már mindig a jó megoldás áll, a lábjegyzet tartalmazza a korábbi fordító(k) téves megoldásait. Érdekes, hogy összesen hét olyan jegyzet van (8, 13, 14, 22, 24, 26, 33), ahol Botlik csak Szentpétery Imre 1903-as hibáit igazítja ki. Vagyis a főszövegben ott a jó megoldás, a lábjegyzetben Szentpétery hibája. Ezzel csak az a probléma, hogy a jelen dolgozat második fejezetében taglaltak szerint Botlik Kulcsár Péter fordítását közli, amit néhány helyen megváltoztat. Ott, ahol

²⁰ BOTLIK 2018, i. m. 29.

²¹ BOTLIK 2018, i. m. 25.

²² Ezek a 1, 3, 4, 6, 17, 18, 19, 23, 30, 32, 33, 38, 41, 42, 49, 54, 61, 64, 65, 68, 70, 71, 72. lábjegyzetek.

Szentpétery rossz megoldásait kritizálja, a főszövegben Kulcsár jó megoldásai állnak. Ennek mi értelme? Lehet írni egy olyan szakdolgozatot, amely összeveti a Szentpétery-, Kardos- és Kulcsár-féle fordításokat, de Botlik nem ezt teszi. Hét esetben azzal duzzasztja a jegyzetapparátust, és növeli saját fontosságának látszatát, hogy ahol nem talál fogást Kulcsár fordításán, ott beidézi a jegyzetbe Szentpétery évszázados fordítását, melyet már Kulcsár kijavított. Ez meglehetősen visszás eljárás.

Ha ettől a hét jegyzettől eltekintünk, marad 42. Ezek mind olyan jegyzetek, ahol Botlik érdemben nyúlt hozzá Kulcsár fordításához és vagy megváltoztatta azt, vagy másképp értelmezte. Nézzünk erre példákat!

6. jegyzet:

Brodarics: *quo Christi, Dei optimi maximi ductu ex Scythia venimus*. Botlik kifogásolja, hogy Kulcsár fordításában („a jóságos Krisztus Isten vezetésével Szkítiából kijöttünk”) Krisztus és Isten azonosak. Szerinte: „melyben Krisztus és a magasságos Isten vezérletével kijöttünk Szkítiából”. Krisztológiai vitába nem bocsátkoznék, de a „Szentháromság egy Isten” alaptételét valló, katolikus Brodarics számára az a felvetés, hogy Krisztus és Isten külön személy lenne, valószerűleg teológiai-ig is értelmezhetetlen lett volna, nem beszélve arról, hogy a latin mondatban a *dei optimi maximi* explicativ, magyarázó, értelmező helyzetben áll. Kulcsár fordítása jó. Sőt: jobb.

11. jegyzet

Brodarics: *autoritate summi pontificis extractus*. Botlik kifogásolja, hogy Kulcsár fordításában római pápa szerepel, holott az szerinte nincs ott. Gondolom, a középkori eredetű, a humanista latinban *soha* nem használt *papa* szót várná. Az valóban nincs ott. Attól még a *summus pontifex* a korban a pápa klasszikus latinból átvett, közkeletű megnevezése. Lehet öszentségének fordítani, ahogy Botlik javasolja, csak minek? Kulcsár fordítása jó, öszentsége pedig nem fog paradigmát váltani.

12. jegyzet

Brodarics: *ad virum religiosum et bonum archiepiscopum pertinet*. Botlik elismeri, hogy Kulcsár közel jár az igazsághoz, amikor a Tomorit jellemző mondatot úgy fordítja: „ami hívő férfira és jó érsekre tartozik”. De a hívőt ő lecseréli vallásosra. A *religiosus*ra mind a *hívő*, mind a *vallásos* nagyszerű megoldás. A csere jelentőségének megítélését az olvasóra bízom.

15. jegyzet

Brodarics: *Et fere erat status rerum in Hungaria, quando regi Ludovico nuntiatum est Solymanum pace cum omnibus finitimis in annos plures firmata arma infesta contra se terra aquisque movere*. Botlik kifogásolja, hogy eddig minden fordításból kimaradt a 'se', pedig ennek nem csekély jelentősége van, hiszen arra utal vele Brodarics, hogy Szulejmán személyesen vonult hadba, vagyis komoly hadjáratról van szó. Kulcsár fordításában ez így szól: „Hát valahogy így álltak a dolgok Magyarországon, mikor Lajos királynak jelentették, hogy Szulejmán valamennyi szomszédjával több évre békét kötve, ellenséges sereggel szárazon és vízen 'ellene' indul”. Botlik Richárdnak igaza van: a 'se'-t még senki nem fordította bele a szövegbe úgy, ahogyan ő, vagyis „személyesen” értelemben. Egyszerűen azért, mert vele ellentétben mindenki más értette, hogy a 'se' nem Szulejmánra vonatkozik, hanem Lajosra. Tudniillik, hogy 'contra se', azaz 'ellene' indul Szulejmán. Persze a szultán személyesen vonult hadba, jelentős hadjáratról volt szó, csak ezt a szöveg itt nem mondja. Kulcsár fordítása jó. Sőt: jobb.

25. jegyzet.

Botlik kifogásolja, hogy Déva említése kimaradt a korábbi fordításokból. Ami azt illeti, valóban, de Déva Brodarics latin szövegében sem szerepel, legalábbis a kritikai kiadás szerint, így joggal elhagyható. Kulcsár fordítása jó. Sőt: jobb.

28. jegyzet.

Brodarics: *atque ob id pecori et armentis alendis imprimis utilia*. Botlik szerint Kulcsár fordítása („ezért aztán barom- és marhatartásra elsődrendűen alkalmas”) azért hibás, mert Brodarics „egymástól jól elválasztható állattartási ágazatokról (juh, szarvasmarha és baromfi) írt.” A latin szövegben csak két szó, a nyáj, csorda jelentésű *pecus* és a szarvasmarhát jelentő *armentum* szerepel. Botliknak lehet igaza, hogy a juh- és marhatartás jobb megoldás lenne, mint a barom- és marhatartás, ugyanakkor azt se felejtsük el, hogy az aprómarha hagyományosan juhot jelent. Szárnyasokról nyilvánvalóan szót sem ejt a latin szöveg. Talán azért alakul másképp a mohácsi csata, mert eddig nem vették észre, hogy a Szerémség baromfitartásra is kiváló helyszín?

51. lábjegyzet

Brodarics: *rege aciem instruente*. Botlik szerint kapitális hiba, hogy ezt a mondatrészt az eddigi fordítások teljesen kihagyták. Ő ezt olyan fontosnak gondolja, hogy erre már az előszóban is utal („spoilerezik”), itt pedig jegyzetben is megemlíti. A szöveghely jelentése pedig szerinte: „amikor a király csatasorát rendezték”. Ha kimaradt volna, akkor sem lenne e tagmondatnak paradigmaváltó jelentősége, de ki kell ábrándítsam Botlik Richárdot, Kulcsár is lefordította a kifejezést „amikor a király a hadsorokat rendezte” formában. A *rege aciem instruente* egy, a latinban nagyon gyakori, *ablativus absolutus*-nak nevezett szerkezet. Itt az aktív változatát látjuk, ahol az ablativusban álló főnév (*rege*) fordítandó a *participium imperfectum*-mal kifejezett állítmány (*instruente*) alanyának. Vagyis a király rendez és nem a királyét rendezik. Vagyis Kulcsár nemcsak lefordította a szöveget (ellentétben azzal, amit Botlik állít), de fordítása még jó is, míg Botliké nem. Az *ablativus absolutus* helyes értelmezése sokszor okoz problémát kezdő latinistáknál, nem véletlen, hogy középszintű érettségien vagy középfokú nyelvvizsgákon gyakran jön elő a szerkezet: aki helyesen fordítja, pontot kap. Ezért a megoldásért Botlik Richárdnak most nem jár pont.

52. jegyzet

Ez tartalmazza a *laturus sit* problémát, amelyet Botlik seregszámnyak értelmé. Mivel a fordítás kapcsán erről már ejtettem szót, most nem ismétlem magam. A *laturus sit* főnévi fordítása *latus* értelemben, amivel Botlik próbálkozik, elemi hiba.

59. jegyzet

Brodaricsnál: *limosa crebra arundine plena*. Botlik számára érthetetlen, hogy fordíthatta Kulcsár azt a Duna-ártér jellemzése kapcsán, hogy: „sűrű náddal benöve”, mintha a nád természetes növénytakaró lenne. Holott, Botlik szerint, „náddal sűrűn beültetett terület”-ről van szó. Az egy dolog, hogy a latin szövegben szó nincs ültetésről, csak iszapos (*limosa*) és náddal (*arundine*) sűrűn (*crebra*) tele (*plena*) levő területről. Az, hogy Botlik nem ért jól egy latin szöveghelyet, nem újdonság. Ami meghökkentő, hogy azt képzei, a Duna árterében nem nőtt elég nád magától a 16. században, azt még valakinek fáradságos munkával külön ültetnie kellett.

60. jegyzet

Botlik kiemelten fontosnak tartja, hogy „a *cohorte* szó, minden forráskritikai kiadásból kimaradt, így le sem fordították magyarra.” Ennek olyan jelentőséget tulajdonít, hogy nemcsak a 60. jegyzetben említi meg, de már a „fordítás” elé írt előszavában is, sőt, a *cohorte* fontosságára Illik Péter is felhívja az egész kötet bevezetőjében a figyelmet. Botlik szerint ez azért lenne perdöntő, mert a *cohorte* szó miatt tudható, hogy Ráskay lovassága, amelyről itt szó van, 5-600 főt tett ki.

Nem teljesen értem, mire gondol Botlik, amikor azt írja „minden forráskritikai kiadásból kimaradt”, hiszen Kulcsár 1985-ös „kanonizált” kritikai kiadásának 52. oldalán a 23. sorban ott van a *cohorte* (*cum sociis et 'ota equitum', qui ei parebant, 'cohorte' festinat*). Kulcsár ennek meg-

felelően le is fordítja: „és társaival, meg az alája rendelt ’egész lovasscappal’ odavágtatott...”. Botlik szerint ez úgy hangzik: „bajtársaival és az ’egész lovassággal, egy zászlóaljjal’, melynek ő parancsolt, odasietett”. A kérdés a *tota equitum cohorte* fordítása. Ez annyit jelent, hogy Ráskay az egész csapattal (*cum tota cohorte*) sietett/vágtatott a megadott helyre, az *equitum* pedig, mely az *eques* (lovas) jelentésű szó többes számú genitivusa megmutatja, hogy a csapat (*cohors*) lovasokból állt. Innen a Kulcsár-fordítás lovasscappata. Azt állítani tehát, hogy még soha senki nem fordította le, alapvető tévedés. Igaz, Kulcsár nem precizította, hogy a *cohors* hány emberből álló csapat lenne, de ennek eldöntésére nincs is fogódzónk. A *cohors* egy régi latin katonai kifejezés. Alkalmazásukat Publius Cornelius Scipio kezdi meg a III. század végén hispániai harcai idején, és ennek nyomán a római harcászati fontos csapat egységévé válik. Rómában valóban tíz, egyenként 60-60 fős *manipulus* összevonásából jött létre egy *cohors*, vagyis, az ókori Rómában a *cohors* 600 fős gyalogos egységet jelentett. Az olyan humanisták, mint Brodarics is, lépten-nyomon alkalmaznak antik szakkifejezéseket, de hogy dekára pontosan-e, az erősen kétséges. Vagyis az ő tollukon a *cohors* már nem jelent okvetlen 600 fős csapatot, egyszerűen a seregnél kisebb csapat/egység köznévi latin megfelelője. Még az sem kizárt, hogy Ráskay alá 600 lovas tartozott. Csak az biztos, hogy egyedül a korábban lovasscappatnak fordított *cohors* szó alapján ezt nem lehet biztosan állítani.

66. jegyzet

Brodarics: *veneramus per castrorum loca*. Botlik itt különösen elemében van és súlyos kritikával illeti Kulcsárt, aki a *per castrorum loca* kapcsán azt írta: a táborhelyen át. Holott, így Botlik, világos, hogy a menekülés a táborhelyeken át történt, amiből több is volt, hiszen ha egy lett volna, Brodarics a *castrum* szó egyes számú birtokos esetét (*castrum*) használja, itt pedig többes szám (*castrorum*) szerepel. A mikrofilológia nagyon fontos és hasznos lehet egy csata rekonstrukciójakor. Éppen ezért lett volna hasznos, ha Botlik Richárd hasonló filológiai akribiával közelít pl. a Nagy–Kováts–Péter-féle középiskolás latin nyelvtankönyvhöz, ahol a 29c pont, az ún. *Bővelkedő névszók* (*abundantia*) alatt szerepelnek azok a szavak, melyek egyes és többes számban mást jelentenek. Ezek között találjuk *castrum* szót is, amely egyes számban (*castrum*) *sánc*, többes számban (*castra*), és csak abban, *tábor* jelentésben fordul elő. A Brodarics által magas szinten bírt latin nyelv eme sajátossága folytán, ha valaki latinul a tábor szót akarja leírni, azt csak többes számban teheti. Ha több táborra akar utalni, számneveket alkalmaz. Azok nélkül a kifejezés automatikusan egyes számban fordítandó. Lehet persze elméleteket gyártani, de csakis stabil latin alapok birtokában érdemes.

69. jegyzet

Brodarics: *Andreas Orbonas, qui Strigoniensi praeerat*. Botlik nem érti, miért fordította ezt Kulcsár úgy, hogy „Orbonász András esztergomi várkapitány”, hiszen a szöveg, mondja ő, csak annyit említ, hogy Orbonász védte a várat, de Brodarics egy szóval sem írta, hogy várkapitány is lett volna. Azt kell mondanom, hogy de, pont egy szóval írta: *praeerat*. A *praesum* ige jelentése valaminek az élén áll, vezeti azt. A kor terminológiájában ezzel az igével fejezik ki, hogy valaki egy adott vár élén áll, a vár élén pedig a várkapitány szokott állni, akit másképpen *praefectus* is hívnak, ami előjárót jelent, de kapitánynak szoktuk fordítani. Botlik, feltételezem, a *capitaneus* szót várta, amit hát valóban nem használt Brodarics, tekintve, hogy nem klasszikus kifejezés, és így Brodarics egyszer sem írja le.

Nem mentem végig a negyvenkét jegyzeten, a Botlik szerint is kiemelkedőket választottam ki, példázat jelleggel. Ebből kiténik, hogy Botlik megjegyzései vagy az elemi latintudás hiányáról tanúskodnak (abl. abs. értelmezésének problémája, a *laturus sit* esete, vagy a *castra* többes számú használata), vagy olyan jelentéktelen változtatásokat eszközölnek (hívó vagy vallásos a *religiosus* kapcsán), illetve logikailag is problémásak (náddal beültetett ártér), hogy ezektől semmiféle paradigmaváltó fordulat nem várható.

De legyünk igazságosak, van legalább öt olyan jegyzet, ahol Botliknak van igaza. A *verissima* lehet(ne) leghitelesebb történet (2. lj.); tengeri kapitány helyett tényleg jobb a tengermelléki (9. lj.); Macedónújfalú helyett is megfelelőbb a Macedóniaiak új faluját fordítani (46. lj.); elfogadom, hogy cölöpökkel nem a táborot, hanem a hadrendet akarták védeni (53. lj.) és hogy a *stabuli regii magister* nem lovász-, hanem istállómeister (56. lj.). Ezek jó találatok, kellő alázattal kisebb tanulmányt ki lehetett volna hozni belőlük. Az ugyan nem ígért volna bombasztikus, paradigmaváltó fordulatot, de legalább nem erodálta volna teljesen szerzője szakmai hitelét.

Mert amit most a szakmai közönség elé tárt, másra nem alkalmas. Egy olyan cikk, mely egy könyvészetileg nem igazolt, de filológiaiilag szinte bizonyosan értéktelen forrás alapján akar új fordítást készíteni, eleve több, mint rizikós. Ha erről az új fordításról közben kiderül, hogy a Botlik által lesújtó kritikával illetett Kulcsár-fordítás eltorzított utánközlése, az már etikai probléma is. A változtatások jellege és a jegyzetapparátus kapcsán pedig az is bebizonyosodott, hogy milyen komoly igazságtartalma van a régi mondásnak: aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul. Botlik Richárd, bár nem képzett latinista, nyelvileg próbált meg értelmezni egy szöveget, ami meghaladta a felkészültségét. Következtetései hibás alapokról indulnak, így rosszak, vagy legtöbb és legjobb esetben jelentéktelenek. Ezt nem menti az sem, hogy öt esetben ráhibázott az igazságra. Ilyen sok szöveget ezért az öt lábjegyzetért kár volt írnia. Vajúdtak a hegyek, de csak egy kiséger született.

KASZA PÉTER

SZEMLE

Wie fromm waren die Humanisten?, Hrsg. von Berndt Hamm, Thomas Kaufmann, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 33.) 359 p.

A 2013-ban, Wolfenbüttelben rendezett konferencia 2016-ban megjelent anyaga sok szempontból aktuális. Akkor is, ha a kötet szerkesztői, az előszó szerzői, ahogy a konferencia előadói is, következetesen kerültek az anakronisztikus aktualizálását a témának. Ugyanakkor, az értelmiségi soha sem tudja kivonni magát a saját korának kérdésfeltevéséi, illetve szelleme (Zeitgeist) alól, ezért tudták már az ókori történetírók is, hogy Tacitus véleménye – *sine ira et studio* – ide vagy oda, a történetírás is csak kidolgozott vélemény, vagyis nem lehet „harag és részrehajlás” nélkül. Az is igaz, hogy ez a vélemény nagyon messze áll azokétól, akik a ma divatos *memory history* jegyében, azt újságírósként, azt mondják – és sajnos néha gondolják is –, hogy „az igazság az, amit elhitetünk az emberekkel”. A kötet aktualitását ma, a 2010-es években az adja, hogy a most leginkább aktuális vitákban – vajon mit jelent az, hogy valaki, vagy valami „európai” – a létevel, azzal, hogy megjelent, állást foglal. Attól függetlenül, hogy a konferencia címében jelzett kérdésnek jelentős, és régi szakirodalma van – erről az előszóban a szerkesztők jelzésszerűen számot is adnak –, a legutóbbi évek nagy évfordulói, főként a Reformáció500 eseménysorozat rendezvényei (kiállítások és konferenciák) bőségesen kiegészítik a most kézben tartott konferenciakötet tanulmányait és tanulságait. Érdemes ugyanis néhány mai Luther-, illetve reformáció-értelmezésre is utalni, ha erről a kötetről gondolkodunk. A francia értelmiség jelentős része – attól függetlenül, hogy a Mennybemenetel napjától kezdve a legtöbb egyházi ünnep munkaszüneti nap – büszkén hirdeti magáról, hogy „laikus” társadalomban él. Ezért Luthert mint a „laikus társadalmi gondolat előfutárát” ünnepelték, persze Philipp Melanchthonnal, vagy az elszászi Johann Sturmmal együtt. Természetesen egyikük sem volt az, aminek most beállítják, hiszen az ágostonos szerzetes, vagy a humanista tanárok éppen a tevékenységük fő céljának tartották a kegyesség elérését. A hit megismerésén és mély átélésén keresztül elért kegyességét. Németországban Luther a nyílt, a másságot és másokat befogadó társadalom előfutárává vált sok helyütt – neveléses módon.

A wolfenbütteli konferenciával (2013) párhuzamosan kezdődtek azok a munkák is, amelyek végül egy terjedelmes tanulmánykötetet eredményeztek (*Europa, notre histoire, sous la dir. de Étienne François, Thomas Serrier, Paris, Les Arènes, 2017. 1385 p.*). A kötet tartalma hosszú, személyes párbeszéd mentén alakult, az egyes írásokat is megvitatták a szerzők a szerkesztőkkel, és több alkalommal, egymással is. Az egyik vitapont éppen Erasmus „kegyessége, vallásossága” volt, és az, hogy a kortársak, a közel-kortársak, vagy a több korszakra osztható utókor ítéletét kell-e elsősorban figyelembe venni ahhoz, hogy ma, a 21. század első harmadában őt értékeljük. A salamoni válasz lehetne az, hogy mindegyiket. Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy, hogy Erasmusról olyan ír tanulmányt, könyvet, aki kritikai kiadásban kiadta a műveit, a levelezését, vagy egy filozófus, aki a saját filozófiai iskolájának szemléletével olvas Erasmus koráról, az életműből kiemelt egyes műveket, és ezek alapján alkot – értékes, de alapvetően az erasmusi szövegkorpusztól távoli – képet. Mondjuk Jean-Claude Margolin (*Érasme et la Devotio moderna, Bruxelles, Musée de la maison*

d'Érasme, 2007), vagy Pierre Monnet és Dominique Born (*Les Arpenteurs de l'Europe*, Arles, Actes du Sud, 2008). Kifejezetten ehhez a témához ajánlott olvasmány Silvana Seidel-Menchi tanulmánya a most ismertetett kötetben, aki Erasmus műveinek filológiai elemzésével egy modellt próbál alkotni arról az útról, ahogy egy 15–16. századi értelmiségi az iskoláit elhagyva kérdéseket fogalmaz meg a világról, a vallásról, tudományos elmélyülésében – ilyen értelemben, racionalizációjában – eljut a kor legjobbjai közé, majd, immár a tudással is ismert hitéhez tér vissza, annak a legelmélyültebb filozófiáját adva (*Auf der Suche nach dem Alphabet der Frömmigkeit, Erasmus' Weg von Pico della Mirandola bis Martin Luther*).

A kötet egyik szerkesztője, Thomas Kaufmann írása (*Die gottlosen und die frommen Humanisten im Spiegel der Forschung, Zur Konstruktion ihrer „Religion“*) a kérdésnek egy tudománytörténeti áttekintését is adja, és tanulmánya végén tíz pontban foglalja össze téziseit. Ezek, a sokféle megközelítési szempont közös tanulságaként, megerősítenek abban, hogy világosan szét kell választani azt, hogy valaki – egy humanista értelmiségi, egy főnemes, egy polgár, vagy egy analfabéta közember – a hitről, a vallásról, vagy az egyházzal beszél. És a kötet többi tanulmánya, amelyek nagyobb része esettanulmány, ezt a tanulságot fejezi ki. Karl Enenkel Petrarca vallásosságának jellegét vizsgálva (*Spiritualität, Religiosität und der Kult bei Petrarca*) már a cím megválasztásával is utal erre az említett hármasságra. Hitének, vallásosságának része az ókori szerzőkkel, az egyházatyákkal való bensőséges párbeszéd, és rajtuk keresztül, végül, Istennel is. A másik aspektusa ennek a párbeszédnek, hogy – ahogy Petrarca költészete ezt tanúsítja – a fizikai, biológiai környezetére is kiterjed ez: a fákra, a bokrokra, a forrásokra, a völgyre (mint az Isten által teremtett világra). Minden egyes szöveg, amelyet filológiailag (racionálisan) is vizsgál, ahogy a természet jelenségeire is az erudíciója oldalán szerzett ismeretek alapján rákérdez, csak elmélyíti a teremtett világ bonyolultságát csodáló attitűdjét (vallásosságát), és közben a jelenségek viszonylagosságáról való tudós (humanista) meggyőződését.

A kötet másik szerkesztője, Berndt Hamm, olyan területet választott, amely a középkori misztika, a *devotio moderna*, és a legmagasabb szintű filológiai alapotosságú humanizmus együttéléséről közsimeret a Felső-Rajna-vidéket. Ő legalábbis is így nevezi (*Die Verschmelzung von Humanismus, Theologie und Frömmigkeit am Oberrhein*), míg mások „deutsche-Südwest”-nek, már csak azért is, mert a Neckar-völgyi nagyobb városok (Tübingen, Heidelberg) is a vizsgálódási látókörébe került, mint – evidens módon – az egész, Pforzheimtől délre a Rajna, a Bodensee és a Neckar körbefogta terület. No és persze Elzász, a Rajna bal partján. Tanulmánya átfogó képet ad a kötet alapvető kérdéseinek teológiai aspektusairól. A kötetben az ő írását megelőző tanulmány, Sven Limbecké, éppen ennek a teológiai szemléletváltásnak a megformálásában (*theologia figurativa*) bekövetkező szemlélet alakulását követi nyomon, nevezetesen a feszület (*krucifix*) történetén keresztül (*Der schöne, hässliche und nackte Körper Christi*). Választhatta volna akár Martin Schongauer iskolájának szárnyasoltár-keretdíszének a vizsgálatát is, amelyek tanulmányozói hasonló eredményeket közöltek a szakirodalomban, és pontosan a Berndt Hamm vizsgálta területről valók. Igaz, hatásuk a Kárpátok délkeleti hajlatáig is érezhető, csakúgy, mint az említett két tanulmányban hivatkozott szövegeknek, és ábrázolási módoknak (lásd például Sarkadi Nagy Emese tanulmányait a berethalmi és a szászbugácsi szárnyasoltárokról). Végül, a most olvasott kötet utolsó tanulmánya kiváló esettanulmány magukról a művészekről, méghozzá Giorgio Vasari életrajzain keresztül megmutatva. Thomas Noll írásának utolsó mondata egy idézet, a művészek életének értelméről (*„lasciando il nome al mondo, il corpo alla terra, e l'anima a Dio”*) – vagyis műveikkel nevet szereznek maguknak a világban (humanista értelmiségi pragmatizmusa és öntudata), testüket a földnek adják (mulandó porhüvely), de lelküket az Istennek ajánlják. Életük célja tehát összetett, végső célja pedig mégis csak az Istenhez jutás. Ezt a hármasságot jeleníti meg a szerző tanulmánya hosszú, idézettel kezdett címében: „virtù”, „onesti costumi” und „bontà di vita”. *Der vollkommene Künstler*

in den Viten des Giorgio Vasari oder: Lebensbeschreibungen als Exempla und Künstlerspiegel. A virtus persze ókori pogány, és krisztianizált értelmében olvasandó.

De térjünk vissza a Rajna mellé, kimondva, hogy a *devotio moderna* jelenségének nem pusztán a 15–16. század fordulóján mintaadó területe. A testvérületi (*confraternitates*) mozgalmak történetében hangsúlyosan is fontos a németalföldi közösségeké. Ebből a szempontból a Rajna, akár olyan folyónak is tekinthető, amelynek mentén a kapcsolatok megléte szembeötlő: a mai Hollandiától Bázelig. Az elmúlt években a Duna menti öntudatról rendezett kiállítás (*Fließende Räume, Karten des Donauraums 1650–1800*) és konferenciák kapcsán többször elhangzott, hogy a Duna mentihez hasonlóan nem lehet beszélni Rajnamenti összetartozás tudatról. Azt gondolom, hogy éppen a misztika, a *devotio moderna* és a humanizmus hosszú, együttesen meghatározó jellege – a 14. századtól a Pfalzi Fejedelemség felszámolásáig mindenképpen – ennek a vélekedésnek ellene mond. Nicolette Mout ezeket a jelenségeket mutatja be a németalföldi humanisták tevékenysége mentén (*Die sacrae litterae bei frühen niederländischen Humanisten, Von der späten Devotio moderna bis zu Cornelius Aurelius*), a szerző erudíciójához méltóan ismételtelen olyan megállapításokra jutva, amelyek a holland, és ennek mentén európai historiográfiai hagyományt felülírják.

A wolfenbütteli konferencia szervezésének kiválóságát bizonyítják azok a tanulmányok, amelyek a fentebb jelzett kortárs jelenségeket a német nyelvterület más kisebb régióiban is bemutatják. Finoman, de koncepciózusan figyelve arra, hogy a városi humanizmus éppen úgy megjelenjen, mint az utóbbi évtizedekben több figyelmet kapott szerzetesi humanizmus is. A humanista „kétség” (vagyis a körültekintő, olvasottságra alapozott kérdésfeltevés) nem a közvetlen tagadás. Inkább relativizálás, pontosabban annak a magyarázatnak megtalálása, hogy egy szent csodáiban való kételkedés nem jelenti azt, hogy az abban való hit társadalmi szerepét is tagadnák. Hartmut Kühne egy kiállítás tervét mutatja be, olyanét, amelyből sok volt a reformáció 500 évére való emlékezés során: az út a protestáns reformációkig (*Humanisten: Ablass–Heilige–Wunderzeichen, Fundstücke aus einem mitteldeutschen Ausstellungsprojekt*). Ugyanezt a jelenséget Antonia Landois a nürnbergi humanisták példáján mutatja be (*Frommer Zweifel am heiligen Wirken: Ein Einblick in die Bedeutung der Frömmigkeit im Nürnberger Humanismus um 1500*).

És ismét vissza kell térnünk a Rajna mentéhez, a szerzetesi közösségek tudományos tevékenységének bemutatása kapcsán. Mert filológiai érdeklődés és filológiai gyakorlat nélkül, azok a kérdések, amelyek a szerzetesekben ugyanúgy felmerültek, mint a „laikus humanistákban”, nehezen elképzelhető. „...anstelle von Venus sage ich Magdalena” kezdi tanulmány címét Harald Müller (*Versuch einer Annäherung an humanistisch geprägte Frömmigkeit hinter Klostermauern*). Igen, a tudás alapú kegyesség fogalma inkább Philipp Melanchthonhoz, vagy éppen Johann Sturmhoz kötött a szakirodalomban. Ám az a tény, hogy mondjuk a subiacoi becések az első itáliai nyomdát megalapítván, elsőként Cicero műveit adták ki (vö. Uwe Israel, *Monaci tra Subiaco e Germania: riforma benedettina e umanesimo monastico*, in: Mario Segatori (a cura di), *Subiaco la culla della stampa, Atti dei Convegni Abbazia di Santa Scolastica, 2006–2007*, Subiaco, Iter Edizioni, 2010, 3–18.) nem éppen a kolostor falain belül maradt jelenségről árulkodik, ahogy a Müller által említett példák is jelzik, az egész nyugati keresztény Európát érintő mozgalomról, tevékenységről van szó. Ha egy szerzetes „Venus helyett Magdalénát mond”, és ezzel krisztianizálni gondolja az ókori értékeket, akkor semmiképpen nem csodálható, ha világi humanisták ezen még túl is tesznek akkor, amikor az antik isteneket – az általuk szimbolizált értékeket – beviszik a templomba. Franz Fuchs egy ilyen személy, Jakob Locher életének egy részletét állítja elének példaként (*Götter und Heilige, Zur Frömmigkeit des Ingolstädter Humanisten Jakob Locher Philomusus; 1471–1528*).

A filológiai érdeklődés természetes módon vezetett el a latin és a görög nyelv ismeretén való túllépés szükségességére. A héber és az arab (szaracén) nyelvvel kapcsolatos érdeklődés újabb kérdéseket is felvetett, és kiélezte azt az ellentétet, amely az egyháznak, mint intézménynek az érdekeit védeni akaró szervezet reakciójában áll. Alapvetően nem a tudomány világán belüli vitáról volt szó

– ha ebben a körben bármi is megmaradhatna, számos történet másként alakult volna –, hanem az ilyen tudás létének társadalmi üzenetéről. Johannes Reuchlin személye ezért is fontos, hogy vizsgálata alá került a konferencia témájának összefüggéseiben (Mathias Dall’Asta, *Frömmigkeit und Kirchenkritik: der Laientheologe Johannes Reuchlin*).

Közhely, hogy a protestáns reformáció a Luther életében egymással párhuzamosan létező hagyományokból keletkezett, és a reformáció története az ezekhez a hagyomány elemekhez való viszony története is egyben. Nem csupán Melanchthon Szókratész-szemináriuma alapján lehet a humanista hagyományokat felfedezni Wittenbergben. A napi vallásosságig elért ugyanis ennek a hatása, ahogy Klaus Kipf tanulmányából kiderül (*Geistliche Dichtung Wittenberger Humanisten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts – Zeugnis einer Devotionspraxis?*).

Összességében, ha visszatérünk könyvismertetésünk kiinduló pontjához, ismét el kell mondanunk meggyőződésünket, hogy ha a „mi az európai?” kérdésre akarunk válaszolni, akkor nem elég azt mondani, hogy ami keresztény. Hiszen ha bármely művelődéstörténeti jelenséget nem anakronisztikusan vizsgálunk, azonnal feltűnik, hogy minden megújításra törekvés a *teljes* megelőző európai hagyományt áttekinti. Az ókorig. És mindig megtalálták azokat az elemeket a megelőző időszakból, amelyre építve, a kortársaknak érvényes megoldási ajánlatokat tudtak bemutatni a hétköznapi problémájukra, a tudományos kételkedés feloldására, vagy éppen egy technikai kérdés megoldásához. A hagyományhoz valós viszony, a tudományos és a kulturális hagyományok átörökítésének módja teszi Európát nyugati-kereszténnyé. Ebben az értelemben valóban, „európai” az, ami nyugati-keresztény.

MONOK ISTVÁN

A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából, Szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum–OSZK (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 9), 2017. 148 p.

A reformáció könyvespolca című tanulmánykötet egy 2017. október 16-án, tehát a reformáció 500 éves évfordulója kapcsán az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett konferencia előadásainak tanulmányváltoztait tartalmazza.

A metaforikus „reformáció könyvespolca” cím beszédes, és különféle értelmezéseket enged meg. Egyfelől utal azokra a kiadványokra, melyek által a reformáció tanításai eljutottak az emberekhez – legyen szó a legfőbb reformátorok műveinek kiadásairól vagy később bármilyen, a tanítások elsajátítását, a hit elmélyítését célzó művekről. Utal arra is, hogy a reformáció sikerében a könyv, elsősorban a nyomtatott könyv milyen alapvető szerepet játszott, valamint arra, hogy a reformátorok miként ismerték fel ennek jelentőségét. Végül rámutat arra is, hogy a reformáció kitermelte saját támogatói bázisát, amelyben nagy számban voltak és vannak azok, akiket a hitbéli elköteleződés és a humanista-tudósi attitűd egyszerre inspirál(t) saját könyvgyűjteményük felépítésére.

A „reformáció könyvespolca” metafora tehát a kötetben is ezen értelmek mentén vonul végig, és ehhez még hozzátehetjük az alcímben rögzített „reprezentatív kiadványok” kitétel is, továbbá azt, amit a kötet élén álló, a P. Vásárhelyi Judit és Heltai János által jegyzett *Előszó* a konferenciáról felidéz: „Az előadók olyan, a reformáció korában keletkezett fontos nyomtatványokat és kéziratokat mutattak be, amelyeknek kiadás-, könyv-, nyomda- és kötéstörténeti vagy tartalmi szempontból szimbolikus vagy reprezentatív szerepük volt a magyarországi és európai reformáció történetében.” (7.)

A kötetbe igen öröndetes módon a 11 előadó tanulmánya hiánytalanul bekerült. A kötet szerkesztője pedig a konferencia egyik szervezője, előadója és így a kötet szerzőinek egyike, P. Vásárhelyi Judit volt.

A konferencia koncepciójáról tudható, hogy az előadókat meghívásos alapon választották ki Heltai Jánossal, aki egyben a cím ötletadója is volt. A cél az volt, hogy a legrégebbi protestáns gyűj-

temények, Debrecen és Sárospatak képviseltetve legyenek; hogy kövessék a két reformátor: Luther és Kálvin műveinek hazai megjelenését, ma is megragadható példányainak sorsát; hogy ne maradjanak ki a magyarországi reformáció legfőbb mecénásai (Thurzó Györgytől egészen Ráday Pálig); hogy szó essen a legreprezentatívabb műfajokról, valamint az is, hogy képviseltetve legyenek a legfontosabb felekezetek: evangélikusok, reformátusok és unitáriusok is. A konferencia időhatárát a 18. századig kiterjesztették ki. Cél volt továbbá a figyelem ráirányítása arra is, hogy a reformáció a katolikus egyházra is jelentős hatást gyakorolt.

A reformáció könyvespolca cím a reformáció felől nézve reprezentatív könyvek, kötetek gyűjtését, birtoklását körüljáró könyvtörténeti tanulmányokat sejtet elsősorban: a kötet első három tanulmánya éppen ilyen szempontú elemzés.

Szimbolikus jelentőségű, hogy a kötetet nyitó két tanulmány a Szlovák Nemzeti Könyvtár munkatársainak tollából született: a régi magyarországi irodalom és kultúra soknyelvűségét, illetve a régi Magyarország területén kialakult nemzetállamok kultúrájának elválaszthatatlan összefonódását, összetartozását hivatott megmutatni.

Klára Komorová, aki az eddig 11 kötetben megjelent antikvakatológus munkatársa, a szlovák könyvtárakban fennmaradt 16. századi Luther-nyomatványokkal és azok tulajdonosaival foglalkozik, ez utóbbiakat a 16. és 18. század között vizsgálja. A kutatás eredményeként a tulajdonosi nevek között ott vannak a vizsgált időszak nagy humanistái, jól ismert lelkészek, tudósok, nevesebb nemesi vagy polgári családok, ugyanakkor feltűnnek új, eddig nem azonosított, de jól láthatóan bibliofil, tudós humanista érdeklődésű személyek, mint egy bizonyos Wereswari Gáspár is. Figyelemre méltó egyébként a lutheri életműnek az a hatása, hogy a legrégebb, szlovakizáló cseh nyelvű nyomatvány nem más, mint Luther kis katekizmusa, az ún. Bártfai katekizmus 1581-ből.

Helena Saktorová Thurzó György nádor – több, mint 400 kötetes – könyvtárának rekonstrukcióját végezve most a nagybiccsei könyvtár reformációs nyomatványait gyűjtötte össze. Azon túl, hogy a munka eme szelete betekintést nyújt egy régi állomány felderítésének meglehetősen összetett feladatába, megmutatja, hogy a könyvtár fennmaradt példányai jól dokumentálják a nádor szerepét a magyarországi evangélikus egyház létrejöttében, a reformáció eszméinek hazai elterjesztésében, valamint a hazai reformáció európai kapcsolatainak erősítésében. Ugyanakkor tanulságos lehet az a két tény is, hogy a fennmaradt példányok közül több a svájci reformációhoz kapcsolódik és a könyvtár Luther-köteteinek *supralibros*ában jó néhány évvel későbbi dátum szerepel, mint a Kálvin-kötetekében.

Ez a kérdés átvezet a harmadik könyvtörténeti témájú tanulmányhoz. Ősz Sándor Előd az erdélyi könyvtárak vizsgálata nyomán megjelent *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* (Kolozsvár, 2014) után a kötetben szereplő tanulmányában a budapesti könyvtárakban fennmaradt Kálvin-köteteket veszi számba. Kutatása egyébként egy nagy horderejű kérdéshez kíván és tud is kapcsolódni: a magyar református egyház életének és tanításának kifejlődésében mennyire és miként volt szerepe a közvetlen, 16. századi Kálvin-recepciónak, vagy inkább a közvetett, 17. századi Kálvin-recepció volt a meghatározó. A külföldi és hazai tulajdonosok mellett a tanulmány figyelemmel van a tulajdonosváltásokra, tehát a kötetek vándorlására, ami nem kevésbé fontos a kora újkori információáramlás megértése szempontjából. Tanulságos a Kálvin-kötetek katolikus possessorainak számbavétele is, különösen, amikor ez a köteteket kommentáló olvasási gyakorlat ismertetésével is párosul. Ugyanakkor a tanulmány felhívja a figyelmet a possessorokra irányuló kutatások nehézségére és korlátozott voltára is, mivel a tulajdonosok, gyűjtők rendszerint újrakötették köteteket, ami a korábbi tulajdonosok nyomainak (pl. bejegyzéseinek, ex libriseinek) szándékos vagy szándékatlan felszámolásával is együtt járt.

Módszertani és tematikai szempontból ide kapcsolható még Borvölgyi Györgyi tanulmánya, ami viszont az időrendi szempontoknak eleget téve a kötet utolsó előtti dolgozataként került ki nyomtatásra. Borvölgyi Györgyi 2004-ben publikálta az első református főgondnok, Ráday Pál

könyvtárának rekonstrukcióját (Ráday jelentős, mintegy 400 kötetes tékával rendelkezett), ebben a tanulmányában pedig Ráday olvasmányai közül a magyar nyelvű, a reformáció első évszázadához kapcsolódó, jelentős kiadványokkal foglalkozik: Melius Juhász Péter Jelenések könyvéről írt magyarázatos prédikációjával, a II. Helvét Hitvallás és a Tarcal-tordai hitvallás 17. századi bilingvis kiadásával, valamint Félégyházi Tamás *Loci communes theologici* című munkájával. A négy kötet vizsgálatából nemcsak Ráday református egyháza iránti elkötelezett szellemi és vezetői attitűdje, de tudatos gyűjtői magatartása is szépen kirajzolódik.

A reformáció virtuális könyvespolcán jelentős szerepet kapnának azok a kiadványok, amelyek a protestáns felekezetek kialakulásában, megszilárdulásában, tehát egyháztörténeti szempontból jelentős határköveknek tekinthetők. Oláh Róbert tanulmánya az 1567. évi debreceni zsinat kiadványaival foglalkozik, különböző – többek között nyomdászattörténeti – szempontú vizsgálattal mutatva meg azt, hogy a zsinati kiadványok megszületésében a terjedőben lévő antitrinitarizmus elleni fellépés elősegítése milyen jelentős szerepet játszott. Oláh az eddig ismert kiadvány példányok mellé az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekben talált újabb példányt (kolligátumot) és annak vizsgálatát állítja. A Melius Juhász Péter által készített latin nyelvű lelkési hitvallás eredetileg Zsámboky János tulajdonában lévő példányának címlapján csonka Petrus aláírás szerepel, ami alapján Oláh meggyőzően állapítja meg, hogy a szerző maga küldte Bécsbe Zsámbokynak a kötetet, minden bizonnyal azzal a szándékkal, hogy a hitvallást nemzetközi szinten is imertté tegye.

A következő tanulmánycsoport a reformáció reprezentatív műfajaival foglalkozik: énekeskönyvekkel, zsolttároskönyvekkel és prédikációgyűjteményekkel. Az énekeskönyvek kutatásában meghatározó és iskolateremtő hatású H. Hubert Gabriella tanulmánya történeti poétikai szempontok előtérbe helyezésével az 1574-es, Huszár Gál-féle énekeskönyv könyvműfajának meghatározására törekszik, graduál-énekeskönyvként aposztrofálva azt. Elsősorban liturgiátörténeti kontextusba ágyazva mutatja meg a kötet forrásvidékét és egyediségét, ugyanakkor reprezentatív voltát, hangsúlyozva a keresztyén ember szabadsága és szolgasága lutheri értelmezésének meghatározó szerepét a gyűjtemény liturgikus kialakításában. Állást foglal továbbá abban a jelentős kérdésben, hogy a magyar nyelvű liturgia kialakulásának folyamatában miként helyezhető el a graduál-énekeskönyv.

P. Vásárhelyi Judit tanulmánya a Szenci Molnár Albert-féle zoltárfordítás nemzetközi kontextusát jelentő európai zoltárfordításokkal foglalkozik, a genfi zoltárgyűjteménytől kezdve. Egyfelől ezek kontextusteremtő jelentősége érdeklí, másfelől az, hogy a magyar fordítás miként került be a nemzetközi köztudatba, végül pedig hogy az európai zoltárfordítások mennyire voltak ismertek Szenci Molnár Albert számára. Úgy vélem, ebből a szempontból szimbolikus jelentőségű a Szenci-féle fordítás ajánlása végén található kép forrásvidékének felfejtése is: a kötet nemzetközi beágyazottságának erőteljes voltát mutatja ugyanis (Clément Marot zoltárainak 1551-es párizsi kiadásának címlapján volt hasonló kép).

A reformáció reprezentatív műfajai közé sorolt prédikációgyűjteményeket vizsgál az azokat évtizedek óta kutató Csorba Dávid jelen tanulmánya. A nagy történeti ívet megrajzoló dolgozat Debreceni Ember Pál *Szent siklus* című kötetéből (Kolozsvár, 1700) retrospektív módon indul ki, amit egyfelől a prédikációírás kiindulópontjait jelentő lelkési feladatok kora újkori rendszerében, másfelől a 17. századi református prédikáció irányaiban kontextualizál. A tanulmány a prédikáció műfajának rendkívüli összetettségére irányítja a figyelmet, arra, hogy a funkciók, a szándékok, a teológiai-retorikai iránykövetések, valamint az egyéni feladatmeghatározások nyomán a műfaj olyan sokrétűen alakul, hogy az egyneműként láttatás helyett a reformáció által megújított prédikátori megszólalás különböző típusairól szükséges beszélünk.

A kötetben nemcsak a könyvespolc metaforája, de a reprezentáció, reprezentatív kiadvány fogalma is többrétű, továbbgondolásra méltó módon tematizálódik. Tanulmányában Heltai János az I. Rákóczi György fejedelem idején Erdélyben megjelenő kálvinista kiadványokkal foglalkozik a fejedelmi és egyházi reprezentáció szempontjából. Meggyőző módon mutatja be, hogy a korabeli

elgondolás szerint miként is tölthetnek be jelentős szerepet a fejedelmi hatalom reprezentációjában a fejedelemnek vagy a fejedelemasszonynak ajánlott kiadványokon túl a tankönyvek, a törvény-cikkek és különösen a vallási élet elősegítésében – akár dogmatikai, akár kegyességi – szerepet vállaló kiadványok. A fejedelem fiainak oktatása-nevelése körül megszülető reprezentációs célú kiadványok egyébként a szűkebb Erdélyen túli horizontot megcélzó dinasztiaalapítás szándékáról is tanúságot tesznek.

A konferencia rendezői számára fontos volt, hogy a reformációnak a katolikus megújulásra gyakorolt hatása se maradjon említés nélkül egy ilyen, témáit tekintve is reprezentatív kötetben – köztudott, hogy a magyarországi katolikus bibliafordítás elkészülte a reformáció sikeres magyarországi térhódításával és az ennek nyomán kibontakozó ellenreformációval állt összefüggésben. Ezért kapott helyet a tanulmányok között Koós Baláznak a Káldi György-féle bibliafordítással kapcsolatos kutatásait összefoglaló dolgozata. Fontos eredménye, hogy felhívja a figyelmet arra: a Káldi-Biblia egyetemi könyvtárban található kéziratával szisztematikus módon foglalkozni kell – hozzáteszem, lehetőség szerint egy kutatócsoportnak. A tanulmány nemcsak összefoglalja, de termékenyen szembesíti és újragondolja a szakirodalom megállapításait a bibliafordítás körüli vitás kérdésekben – ez kiindulópontot jelenthet egy jövőbeli, reményeim szerint is megvalósuló kutatáshoz.

A kötet elsősorban nyomtatott kiadványokkal és a nyomtatott nyilvánosságnak a reformáció történetében betöltött szerepével foglalkozik, fontosnak tartom azonban, hogy a kéziratok nyilvánosság jelentőségétől sem tekint el: Földesi Ferenc tanulmányának köszönhetően felkerül erre a virtuális könyvespolcra az erdélyi unitarizmus 17–18. századi történetében jelentős szerepet betöltő, kéziratban terjedt Árkosi-féle imádságoskönyv. A dési komplanciót követően csaknem 60 évre megszűnt az unitárius egyház számára a nyomtatás lehetősége, és ez még a 18. század folyamán sem változott meg alapvetően. Földesi Ferenc az imádságoskönyv kéziratok hagyományozódásában felbukkanó filológiai problémákat (ti. hogy két jelentős terjedelmi különbségekkel rendelkező verzió hagyományozódása figyelhető meg) az unitarizmus úrvacsorai teológiáját érintő, problematikus szöveghelyek eltüntetésének igényével magyarázza.

A kötet szerkezeti ívében számos gondolat fejeződik ki, legyen szó nyomtatott és kéziratok nyilvánosság egymástól elválaszthatatlan voltáról, a reprezentáció és a reprezentatív kiadványok többféle – teológiai, hatalmi stb. – vonatkozásairól, ugyanakkor szép szerkesztői gesztus az is, ahogy a határon túli intézmények képviselő, majd a nagy múltú hazai gyűjtemények képviselőiben megszólaló irodalomtörténészek után következnek a házigazda szerepét betöltő intézmény, az OSZK kutatóinak, munkatársainak tanulmányai. A szép kiállítású kötetet, melynek címlapján Máté evangélista látható Erasmus új testamentumának 1557-es brassói kiadásából, az Argumentum Kiadó és az OSZK közösen adta ki. Az OSZK a kötet alapjául szolgáló konferencia megrendezésével és a tanulmányok kiadásával méltó módon járult hozzá a Reformáció Emlékév tudományos eredményeihez.

TASI RÉKA

SZÁMUNK SZERZŐI

FEKETE CSABA, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen,
feketecs@silver.drk.hu

KASZA PÉTER, Szegedi Tudományegyetem, Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék,
petrusfalx@gmail.com

LAUF JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *lauf@oszk.hu*

MOLNÁR DÁVID, MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület
Kutatócsoport, *dauid.molnar@gmail.com*

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformatió-
tudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

SOMOGYI SZILVIA, MTA – ELTE – PPKE Ókortudományi Kutatócsoport, ELTE BTK
Történelem Segédtudományai Tanszék Doktori Programja, középkori szakirány,
szilvia.somogyi@gmail.com

TASI RÉKA, Miskolci Egyetem, *tasi.reka@uni-miskolc.hu*